

**ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ ΕΤΟΣ 2009-2010
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ**

ΦΑΚΕΛΟΣ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

**ΓΙΑ ΤΟ
ΜΑΘΗΜΑ
ΤΟΥ
Α' ΕΞΑΜΗΝΟΥ**

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΙΣ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ

**ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ
ΙΣΤΟΡΙΑΣ (677)**

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΜΑΡΙΑΝΘΗ Γ. ΚΟΤΕΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1. Έντουαρντ Χάλετ Καρρ, *Τι είναι η Ιστορία*;, Εκδόσεις 70-Πλανήτης, Αθήνα, 1983.
2. Ελευθέριος Πρεβελάκης, «Το πρόβλημα των γενικεύσεων στην Ιστορία», περ. *Μνήμων*, τ. όγδοος, Αθήνα, 1981.
3. Νόρα Σκουτέρη-Διδασκάλου, «Annales, Past and Present, Review: τρία μαχητικά περιοδικά ιστοριογραφίας», περ. *Ο Πολίτης*, τχ. 52, Αθήνα, 1982.

E. X. KAPP

ΤΙ ΕΙΝΑΙ Η ΙΣΤΟΡΙΑ

Μετάφραση
Φρίντας Λιάππα
αναθεωρημένη και βελτιωμένη
από την κ. Γιούλα Γουλιμή
Εποπτεία:
Θ. Βερέμης - Κ. Παπαθανασόπουλος

ΕΚΔΟΣΕΙΣ 70 — ΠΛΑΝΗΤΗΣ

ΤΗΛ. 36.13.057

1. Ο ιστορικός και τα γεγονότα του

Τι είναι ιστορία; Για να μη νομίσει κανείς ότι το ερώτημα δεν έχει νόημα ή ότι είναι περιττό, θα χρησιμοποιήσω δύο αποσπάσματα παρμένα αντίστοιχα από την πρώτη και τη δεύτερη παρουσίαση της *Cambridge Modern History*. (Σύγχρονη Ιστορία, έκδ. Πανεπιστημίου Καίμπριτζ). Και πρώτα ο Άκτον, στην έκθεση που υπέβαλε τον Οκτώβριο του 1896 προς τους Επιτρόπους του Cambridge University Press σχετικά με το έργο που είχε αναλάβει να εκδόσει, έγραφε:

Είναι μια μοναδική ευκαιρία να καταγραφεί, κατά το χρησιμότερο για τους περισσότερους τρόπο, η ολοκληρωμένη γνώση που ο 19ος αιώνας πρόκειται να κληροδοτήσει... Με σωστό καταμερισμό εργασίας θα πρέπει να τα καταφέρουμε και να κάνουμε προσιτό σε όλους και το τελευταίο έγγραφο και τα ωριμότερα συμπεράσματα της διεθνούς έρευνας.

Στη γενιά μας, είναι αδύνατο να έχουμε την τελειωτική ιστορία. Μπορούμε όμως ν' αφήσουμε κατά μέρος τη συμβατική ιστορία και να δείξουμε σε ποιο σημείο του δρόμου, που οδηγεί από το ένα είδος στο άλλο, έχουμε φθάσει, τώρα που όλες οι πληροφορίες είναι προσιτές και κάθε πρόβλημα μπορεί να λυθεί.¹

1. *The Cambridge Modern History: Its Origin, Authorship and Production* (1907), σ. 10-12.

Και σχεδόν εξήντα χρόνια αργότερα, ο Καθηγητής σερ Τζώρτζ Κλάρκ, στη γενική του εισαγωγή στη δεύτερη Cambridge Modern History, σχολιάζοντας την πίστη αυτή του Άκτον και των συνεργατών του, ότι δηλαδή μια μέρα θα ήταν δυνατό να γραφεί η «τελειωτική ιστορία», πρόσθετε:

Οι μεταγενέστεροι ιστορικοί δεν προσβλέπουν πια σε μια τέτοια δυνατότητα. Ξέρουν ότι το έργο τους θα ξεπεραστεί ξανά και ξανά. Θεωρούν ότι η γνώση του παρελθόντος έφτασε σε μας μέσα από το νου ενός ή περισσότερων ανθρώπων, έχει υποστεί εκεί μια «επεξεργασία» και γιαυτό, δεν είναι δυνατό να συνίσταται από βασικά και απρόσωπα στοιχεία, που τίποτα δε μπορεί να μεταβάλει... Η εξερεύνηση φαίνεται ατέρμονη και μερικοί ανυπόμονοι μελετητές βρίσκουν καταφύγιο στο σκεπτικισμό ή τουλάχιστον στη θεωρία πως αφού όλες οι ιστορικές κρίσεις συνδέονται με πρόσωπα και απόψεις έχουν την ίδια αξία και δεν υφίσταται «αντικειμενική» ιστορική αλήθεια.¹

Όταν οι ειδήμονες συγκρούονται τόσο κατάφορα, το πεδίο έρευνας παραμένει ανοιχτό. Ελπίζω ότι είμαι αρκετά ενημερωμένος πάνω στις τελευταίες εξελίξεις, ώστε να θεωρώ αναγκαστικά ανόητο ό,τι έχει γραφτεί στη δεκαετία του 1890. Δεν είμαι, όμως, και τόσο προχωρημένος ακόμα ώστε να ασπάζομαι την άποψη πως ό,τι έχει γραφτεί στη δεκαετία του 1950 είναι αναγκαστικά λογικό. Ίσως, αλήθεια, να κάνετε κιόλας τη σκέψη πως αυτή εδώ η έρευνα τείνει να επεκταθεί σε πεδία ευρύτερα από τη φύση της ιστορίας. Η αντίθεση μεταξύ Άκτον και σερ Τζώρτζ Κλάρκ αντικατοπτρίζει την αλλαγή που σημειώθηκε στην όλη αντίληψή μας για την κοινωνία στο χρονικό διάστημα ανάμεσα στα δύο αυτά αποφθέγματα. Ο Άκτον εκφράζει τη θετική πίστη, τη φωτεινή αυτοπεποίθηση της υστεροβικτωριανής εποχής. Ο σερ Τζώρτζ Κλάρκ απηχεί τη σύγχυση και τον ταραγμένο σκεπτικισμό της τραυματισμένης γενιάς. Όταν δοκιμάζουμε ν' απαντήσουμε στο ερώτημα «Τι είναι η ιστορία;» η απάντησή μας συνειδητά

ή ασυνείδητα, εκφράζει τη δική μας θέση μέσα στο χρόνο και αποτελεί μέρος της απάντησής μας στο ευρύτερο ερώτημα, ποιά είναι η αντίληψή μας για την κοινωνία όπου ζούμε. Δεν κατέχομαι από το φόβο πως το θέμα μου μπορεί να φανεί ευτελές κάτω από προσεκτικότερη παρατήρηση. Εκείνο που πραγματικά φοβούμαι είναι μήπως και θεωρηθεί αλαζονεία από μέρους μου το να επιληφθώ ενός θέματος με τέτοια ευρύτητα και τέτοια σημασία.

Ο 19ος αιώνας απέδιδε εξαιρετική σημασία στα γεγονότα «Εκείνο που ζητώ» έλεγε ο κ. Γκραντγκράιντ στο βιβλίο *Hard Times* (Δύσκολοι καιροί), «είναι Γεγονότα... μόνο τα Γεγονότα χρειάζονται στη ζωή». Οι ιστορικοί του 19ου αιώνα συμφωνούσαν σε γενικές γραμμές μαζί του. Όταν ο Ράνκε, στη δεκαετία του 1830, δίκαια διαμαρτυρόμενος ενάντια στην ηθικοπλαστική ιστορία, παρατηρούσε ότι το έργο του ιστορικού ήταν «απλά και μόνο να δείξει πως αληθινά είχαν τα πράγματα» (*wie es eigentlich gewesen*), αυτός ο όχι και τόσο βαθύς αφορισμός είχε καταπληκτική επιτυχία. Τρεις γενιές Γερμανών, Βρετανών κι ακόμα Γάλλων ιστορικών εκστράτευσαν ψέλνοντας τα μαγικά λόγια «*wie es eigentlich gewesen*» σαν ξόρκι, προορισμένο όπως σχεδόν όλα τα ξόρκια να τους απαλλάξει από τη βαρετή υποχρέωση να σκεφθούν μόνοι τους. Οι θετικιστές, αποσκοπώντας στο να υποστηρίξουν τη θεωρία τους, πως η ιστορία είναι επιστήμη, πρόσθεσαν το βάρος της επιρροής τους σ' αυτήν τη λατρεία των γεγονότων. Όπως έλεγαν, πρώτα εξακρίβωνε τα γεγονότα και κατόπιν βγάζε απ' αυτά τα συμπεράσματά σου. Στη Μ. Βρετανία η άποψη αυτή για την ιστορία ταίριαζε τέλεια με την εμπειρική παράδοση που δέσποζε στην βρετανική φιλοσοφία από τον Λόκ ως τον Μπέρτραντ Ράσελ. Η εμπειρική θεωρία της γνώσης προϋποθέτει τον πλήρη διαχωρισμό μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου. Τα γεγονότα, όπως και οι εντυπώσεις των αισθήσεων έρχονται στον παρατηρητή απ' έξω και είναι ανεξάρτητα από τη συνειδήσή του. Η διαδικασία πρόσληψης είναι παθητική. Αφού πρώτα δεχτεί τα γεγονότα, ενεργεί στη συνέχεια πάνω σ' αυτά. Το επίτομο λεξικό της αγγλικής γλώσσας της Οξφόρδης, ένα χρήσιμο αλλά επηρεασμένο από

1. *The New Cambridge Modern History*, I (1957), σ. XXIV-XXV.

την εμπειρική σχολή έργο, κάνει σαφή διάκριση ανάμεσα στις δύο διαδικασίες, ορίζοντας το γεγονός σαν «δεδομένο της εμπειρίας σε αντιδιαστολή προς τα συμπεράσματα». Αυτό θα μπορούσε να ονομασθεί λογική άποψη για την ιστορία. Η ιστορία αποτελείται από μια συλλογή βεβαιωμένων γεγονότων. Τα γεγονότα αυτά βρίσκονται στη διάθεση του ιστορικού υπό τύπον εγγράφων, επιγραφών κ.λ.π., όπως τα ψάρια στην τάβλα του ψαρά. Ο ιστορικός τα συλλέγει, τα πάει σπίτι του, τα μαγειρεύει και τα σερβίρει σύμφωνα με τη συνταγή που προτιμά. Ο Άκτον που είχε λιτά γούστα τα ήθελε σερβιρισμένα χωρίς καρυκεύματα. Στις οδηγίες του προς τους συνεργάτες του στην πρώτη *Cambridge Modern History* διαδήλωνε την ανάγκη πως «το Βατερώ μας, πρέπει να είναι έτσι γραμμένο, ώστε να ικανοποιεί εξίσου Γάλλους και Άγγλους, Γερμανούς και Ολλανδούς. Οτι κανείς δε θα πρέπει να είναι σε θέση να διακρίνει, χωρίς να κοιτάζει τον κατάλογο των συγγραφέων, σε ποιο σημείο τελειώνει ο Επίσκοπος της Οξφόρδης και αν είναι ο Φαίαρμπερν ή ο Γκάσκετ, ο Λίμπερμαν ή ο Χάρρισον που συνεχίζουν».¹ Ακόμα και ο σερ Τζώρτζ Κλάρκ, παρόλη την κριτική του για τη στάση του Άκτον, αντιπαράθετε ο ίδιος «το σκληρό πυρήνα των γεγονότων» μέσα στην ιστορία, με «την περιβάλλουσα σάρκα μίας αμφισβητήσιμης ερμηνείας»,² ξεχνώντας ίσως πως το σαρκώδες μέρος του καρπού έχει να δώσει πολύ περισσότερα από το σκληρό πυρήνα. Εξασφάλισε πρώτα τα ακριβή γεγονότα και μετά διακινδύνευσε προχωρώντας στο επισφαλές έδαφος της ερμηνείας — αυτή είναι η ύψιστη σοφία της εμπειρικής, λογικής ιστορικής σχολής. Φέρνει στη μνήμη το αγαπημένο απόφθεγμα του μεγάλου φιλελεύθερου δημοσιογράφου Κ. Π. Σκόττ: «Τα γεγονότα είναι ιερά, η γνώμη είναι ελεύθερη».

Όλ' αυτά όμως είναι ανεπαρκή. Δεν πρόκειται ν' αρχίσω φιλοσοφική συζήτηση πάνω στη φύση της γνώσης μας για το

παρελθόν. Ας υποθέσουμε, για τους σκοπούς αυτής της συζήτησης, πως το γεγονός ότι ο Καίσαρ διάβηκε τον Ρουβίκωνα και το γεγονός ότι υπάρχει ένα τραπέζι στην μέση του δωματίου είναι γεγονότα της ίδιας ή παρόμοιας σημασίας, πως και τα δυο αυτά γεγονότα υποπίπτουν στην αντίληψή μας κατά τον ίδιο περίπου τρόπο και ότι και τα δύο έχουν τον ίδιο αντικειμενικό χαρακτήρα σε σχέση με το πρόσωπο, που τα γνωρίζει. Αλλά ακόμα και μ' αυτή την αυθαίρετη υπόθεση, το επιχείρημα μας σκοντάφτει αμέσως στη δυσκολία πως όλα τα γεγονότα του παρελθόντος δεν είναι ιστορικά ή πώς τα πραγματεύτηκαν σαν τέτοια οι ιστορικοί. Ποιό λοιπόν είναι το κριτήριο που διακρίνει τα γεγονότα της ιστορίας από άλλα γεγονότα του παρελθόντος;

Τι είναι ιστορικό γεγονός; Αυτό είναι ένα θεμελιώδες ερώτημα που θα πρέπει να εξετάσουμε λίγο πιο προσεκτικά. Σύμφωνα με την κοινή λογική υπάρχουν ορισμένα βασικά γεγονότα που είναι τα ίδια για όλους τους ιστορικούς και που αποτελούν κατά κάποιο τρόπο τη σπονδυλική στήλη της ιστορίας. Το γεγονός, για παράδειγμα, ότι η μάχη του Χαίηστιγκς διεξήχθη το 1066. Η άποψη αυτή όμως προκαλεί δύο παρατηρήσεις. Πρώτον, πως ο ιστορικός δεν ασχολείται κατά κύριο λόγο με γεγονότα σαν αυτό. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι έχει σημασία να γνωρίζει κανείς πως η μεγάλη αυτή μάχη έγινε το 1066 και όχι το 1065 ή το 1067 και ότι διεξήχθη στο Χαίηστιγκς και όχι στο Ήστμπορν ή στο Μπράιτον. Ασφαλώς ο ιστορικός έχει καθήκον να παραθέτει τα γεγονότα αυτά πιστά. Κάθε φορά όμως που εγείρονται τέτοια θέματα, θυμούμαι την παρατήρηση του Χάουσμαν ότι «η ακρίβεια είναι καθήκον, όχι αρετή».¹ Το να επαινεί κανείς κάποιον ιστορικό για την ακρίβειά του είναι σαν να επαινεί έναν αρχιτέκτονα γιατί χρησιμοποιεί στεγνή ξυλεία ή σκυρόδεμα με τις σωστές αναλογίες στις οικοδομές του. Αυτά αποτελούν αναγκαία προϋπόθεση στη δουλειά του αλλά όχι και το ουσιαστικό του έργο. Για θέματα του είδους αυτού ο ιστορικός έχει το δικαίωμα να βασιστεί στις επανομαζόμενες «βοηθητικές επι-

1. Acton, *Lectures on Modern History* (1906), σ. 318.

2. Απόσπασμα του *Listener*, 19 Ιουνίου 1952, σ. 992.

1. *M. Manili Astronomicon: Liber Primus* (2η έκδ. 1937), σ. 87.

στήμες» της ιστορίας - αρχαιολογία, επιγραφική, νομισματική, χρονολόγηση, κ.λ.π. Δεν απαιτείται από τον ιστορικό να διαθέτει τις ειδικές γνώσεις που επιτρέπουν στον ειδικό να καθορίσει την προέλευση και σε ποιά περίοδο ανήκει ένα θραύσμα αγγείου ή μαρμάρου, να αποκρυπτογραφήσει μια σκοτεινή επιγραφή ή να κάνει τους πολύπλοκους αστρονομικούς υπολογισμούς για τον καθορισμό ακριβής χρονολογίας. Αυτά τα αποκαλούμενα βασικά γεγονότα, που είναι τα ίδια για όλους τους ιστορικούς ανήκουν κοινώς στην κατηγορία των πρώτων υλών που χρησιμοποιεί ο ιστορικός περισσότερο παρά στην ίδια την ιστορία. Η δεύτερη παρατήρηση είναι πως η ανάγκη να προσδιοριστούν αυτά τα βασικά γεγονότα δε θεμελιώνεται σε ορισμένη ποιότητα των γεγονότων καθεαυτών αλλά σε α ριγοί απόφαση του ιστορικού. Παρά το απόφθεγμα του Κ. Π. Σκόττ, κάθε δημοσιογράφος ξέρει σήμερα πως ο πιο αποτελεσματικός τρόπος να επηρεάσει την κοινή γνώμη είναι η επιλογή και παράθεση των ενδεδειγμένων γεγονότων. Λέγανε παλιότερα πως τα γεγονότα μιλούν από μόνα τους. Αυτό βέβαια δεν είναι αλήθεια. Τα γεγονότα μιλούν μόνον όταν ο ιστορικός τα επικαλείται. Είναι αυτός που αποφασίζει ποιά απ' αυτά θα αφήσει να μιλήσουν και με ποιά σειρά και σε ποιά συνάρτηση. Νομίζω πως ήταν ένας ήρωας του Πιραντέλλο που είπε ότι ένα γεγονός είναι σαν ένα σακκί — στέκεται όρθιο μόνον όταν το γεμίσεις με κάτι. Ο μόνος λόγος που εξηγεί γιατί ενδιαφερόμαστε για τη μάχη που έγινε στο Χαϊήστιγκς το 1066 είναι πως οι ιστορικοί τη θεωρούν σημαντικό ιστορικό συμβάν. Ο ιστορικός ήταν αυτός που αποφάσισε για δικούς του λόγους πως το πέραςμα του Καίσαρα απ' αυτό το ασήμαντο ποταμάκι τον Ρουβίκωνα, αποτελεί ιστορικό γεγονός, ενώ το πέραςμα του Ρουβίκωνα από εκατομμύρια άλλους ανθρώπους πριν ή μετά δεν ενδιαφέρει κανέναν. Το γεγονός ότι ήρθατε εδώ πριν από μισή ώρα με τα πόδια, ή με ποδήλατο ή με αυτοκίνητο είναι εξίσου ένα γεγονός που ανήκει στο παρελθόν, όπως και το γεγονός πως ο Καίσαρας διάβηκε τον Ρουβίκωνα. Προφανώς όμως οι ιστορικοί θα το αγνοήσουν. Ο καθηγητής Τάλκοττ Πάρσονς ονόμασε κάποτε την επιστήμη «σύστημα επιλογής γνωστικών

προσανατολισμών προς την πραγματικότητα».¹ Αυτό θα μπορούσε ίσως να εκφραστεί απλούστερα. Ωστόσο η ιστορία, μαζί με άλλα, είναι κι αυτό. Αναγκαστικά ο ιστορικός κάνει επιλογή. Η πίστη σ' έναν σκληρό πυρήνα ιστορικών γεγονότων που υφίστανται αντικειμενικά και ανεξάρτητα από την ερμηνεία του ιστορικού αποτελεί φενάκη, μα όμως είναι πολύ δύσκολο να ξεριζωθεί.

Ας παρατηρήσουμε τη διαδικασία σύμφωνα με την οποία ένα παρελθόν γεγονός μετατρέπεται σε ιστορικό γεγονός. Το 1850 ο οργισμένος όχλος στο Στάλυμπριτζ Ουαίηκς σκότωσε με κλωτσιές έναν κουλουρετζή μετά από έναν ασήμαντο καυγά. Είναι αυτό ιστορικό γεγονός; Ένα χρόνο πριν, χωρίς κανένα δισταγμό θα έλεγα «όχι». Το γεγονός καταχωρήθηκε από έναν αυτόπτη μάρτυρα σε έναν τόμο πολύ λίγο γνωστών απομνημονευμάτων.² Δεν είδα όμως ποτέ να το κρίνουν αξιωματικόν οι ιστορικοί. Πέρυσι, ο Δρ. Κίτσον Κλάρκ το ανέφερε στις διαλέξεις του του κληροδοτήματος Φόρντ στην Οξφόρδη.³ Η αναφορά αυτή το καθιστά ιστορικό γεγονός; Όχι ακόμα, νομίζω. Θα έλεγα πως η τωρινή του θέση είναι ότι προτάθηκε για συμμετοχή στην αποκλειστική λίσχη των ιστορικών γεγονότων. Τώρα περιμένει κάποιον υποστηρικτή και αναδόχους. Είναι αρκετά πιθανόν ότι στο διάστημα των επόμενων ετών θα δούμε το γεγονός αυτό να εμφανίζεται πρώτα σε υποσημειώσεις, μετά στο κείμενο άρθρων και βιβλίων με θέμα την Αγγλία του 19ου αιώνα και πως σε είκοσι ή τριάντα χρόνια, θα είναι ένα αναμφισβήτητο ιστορικό γεγονός. Αντίθετα, μπορεί να μην το επαναφέρει κανένας στο προσκήνιο, οπότε θα ξαναβυθιστεί στη λήθη των μη ιστορικών γεγονότων του παρελθόντος απ' όπου ο Δρ. Κίτσον Κλάρκ επιχείρησε γενναιόφρωνά να το ανασύρει. Ποιός θα είναι αυτός που θ' αποφασίσει τί από τα δύο θα συμβεί; Θα εξαρτηθεί, νομίζω, από το αν η θέση ή η ερμηνεία για την υποστήριξη της

1. T. Parsons και E. Shils, *Towards a General Theory of Action* (3η έκδ. 1954), σ. 167.
2. Lord George Sanger, *Seventy Years a Showman* (2η έκδ. 1926), σ. 188-9.
3. Dr. Kitson Clark, *The Making of Victorian England* (1962).

οποίας ο Δρ. Κίτσον Κλάρκ ανέφερε το επεισόδιο αυτό, θα γίνει αποδεκτή από άλλους ιστορικούς ως ορθή και σημαντική. Η υπόστασή του σαν ιστορικού γεγονότος θα εξαρτηθεί από την ερμηνεία που θα του αποδοθεί. Τελικά από αυτό το στοιχείο της ερμηνείας εξαρτάται κάθε γεγονός της ιστορίας.

Θα μου επιτρέψετε να σας αναφέρω μια προσωπική μου ανάμνηση. Όταν παρακολουθούσα μαθήματα αρχαίας ιστορίας σ' αυτό εδώ το πανεπιστήμιο, πριν πολλά χρόνια, το θέμα που είχα αναλάβει ήταν: «Η Ελλάδα στην περίοδο των Περσικών Πολέμων». Μάζεψα καμιά εικοσαριά βιβλία στο γραφείο μου και είχα πάρει σαν δεδομένο πως μέσα σ' αυτούς τους τόμους βρίσκονται όλα τα γεγονότα που είχαν σχέση με το θέμα μου. 'Ας υποθέσουμε - κι αυτό ήταν σε μεγάλο βαθμό η αλήθεια - ότι τα βιβλία αυτά πράγματι περιείχαν όλα τα σχετικά συμβάντα που ήταν τότε γνωστά ή που ήταν δυνατό να είναι γνωστά. Ούτε για μια στιγμή δε μου πέρασε από το μυαλό, να εξετάσω κάτω από ποιά συγκυρία ή διαδικασία φθοράς αυτή η μικροσκοπική επιλογή γεγονότων, μέσα στίς μυριάδες των γεγονότων που κάποτε θα ήταν εν γνώσει κάποιου, επέζησε ώστε να αποτελεί τα γεγονότα της ιστορίας. Υποπτεύομαι πως ακόμα και σήμερα, ένας λόγος της γοητείας της αρχαίας και της μεσαιωνικής ιστορίας είναι ότι μας προσφέρει την αυταπάτη πως όλα τα γεγονότα βρίσκονται στη διάθεσή μας μέσα σε μια βολική έκταση. Η ενοχλητική διάκριση μεταξύ των ιστορικών και των άλλων γεγονότων του παρελθόντος εξαφανίζεται γιατί τα λίγα γεγονότα που έχουν περιέλθει στη γνώση μας είναι όλα ιστορικά γεγονότα. Όπως είπε ο Μπιούρι που ασχολήθηκε και με τις δύο περιόδους, «τα χρονικά της αρχαίας και μεσαιωνικής ιστορίας είναι διάστικτα με κενά».¹ Πολλές φορές έχουν παρομοιάσει την ιστορία σαν ένα τεράστιο πάζλ με ένα σωρό χαμένα κομμάτια. Το σημαντικότερο όμως κακό δεν είναι τα κενά. Η εικόνα που έχουμε για την Ελλάδα του 5ου αιώνα

είναι ελαττωματική όχι τόσο γιατί τόσες πολλές λεπτομέρειες χάθηκαν κατά τύχη, όσο γιατί, σε γενικές γραμμές, δεν είναι παρά η εικόνα που διαμόρφωσε μια μικρή ομάδα ανθρώπων της πόλης των Αθηνών. Είμαστε καλά κατατοπισμένοι για το πώς φαινόταν η Ελλάδα του 5ου αιώνα στα μάτια ενός Αθηναίου πολίτη, αλλά σχεδόν καθόλου για το πώς φαινόταν στα μάτια ενός Σπαρτιάτη, ενός Κορινθίου ή ενός Θηβαίου, για να μην αναφερθούμε σ' έναν Πέρση, ή σ' ένα δούλο ή σ' ένα μέτοικο. Η εικόνα μας έχει προεπιλεγεί και προκαθοριστεί για μας, όχι τόσο κατά τύχη, όσο από ανθρώπους που συνειδητά ή ασυνείδητα ήταν διαποτισμένοι από μian ορισμένη άποψη και θεώρησαν ότι τα γεγονότα που στήριζαν αυτήν την άποψη έπρεπε να διατηρηθούν. Κατά τον ίδιο τρόπο, όταν διαβάζω σε μια σύγχρονη ιστορία των μεσαιωνικών χρόνων ότι τους ανθρώπους της εποχής απασχολούσε βαθειά το θέμα της θρησκείας, διερωτώμαι πώς το ξέρουμε και αν τελικά είναι αλήθεια. Όσα γεγονότα γνωρίζουμε από το μεσαίωνα, σχεδόν στο σύνολό τους, έχουν επιλεγεί για λογαριασμό μας από γενιές χρονικογράφων που κατ' επάγγελμα μελετούσαν τη θρησκεία και ασκούσαν θρησκευτικά καθήκοντα και που κατά συνέπεια, απέδιδαν στη θρησκεία ύψιστη σημασία και κατέγραφαν κάθετι που είχε σχέση μ' αυτήν και όχι πολλά πάρα πέρα. Η εικόνα του Ρώσου χωρικού με το βαθύ θρησκευτικό αίσθημα διαλύθηκε από την επανάσταση του 1917. Η εικόνα του μεσαιωνικού ανθρώπου σαν βαθιά θρησκευόμενου, είτε είναι αληθινή είτε όχι, θα παραμείνει ακέραιη γιατί σχεδόν όλα τα γνωστά γεγονότα γύρω απ' αυτόν έχουν προεπιλεγεί για μας από ανθρώπους που όχι μόνο την πίστευαν οι ίδιοι, αλλά ήθελαν και οι άλλοι να την πιστεύουν, ενώ ένας τεράστιος αριθμός άλλων γεγονότων, όπου θα μας ήταν ενδεχομένως δυνατό να βρούμε στοιχεία για το αντίθετο, χάθηκαν για πάντα. Το νεκρό χέρι χαμένων γενιών ιστορικών, γραφιάδων και χρονικογράφων καθόρισε το σχήμα του παρελθόντος χωρίς δυνατότητα αναθεώρησής τους. «Η ιστορία που διαβάζουμε» γράφει ο καθηγητής Μπάρακλω, ειδικευμένος ο ίδιος στη μεσαιωνική ιστορία, «αν και βασισμένη σε γεγονότα, δεν είναι στην πραγμα-

1. J. B. Bury, *Selected Essays* (1930), σ. 52.

τικότητα καθόλου παράθεση γεγονότων, αλλά μια σειρά κρίσεων που έχουν γίνει αποδεκτές».¹

Αλλά ας στραφούμε τώρα στη διαφορετική, — μα εξίσου σοβαρή δυσκολία που αντιμετωπίζει ο σύγχρονος ιστορικός. Ο ιστορικός της αρχαίας ή μεσαιωνικής εποχής μπορεί να είναι ευγνώμων για το εκτεταμένο κοσκίνισμα που με τα χρόνια έθεσε στην διάθεσή του ένα ευκολόχρηστο σώμα ιστορικών γεγονότων. Όπως παρατήρησε ο Λύττον Στράτσι με το σκανδαλώδη τρόπο του, «η άγνοια είναι η πρώτη απαίτηση από τον ιστορικό, μια άγνοια που απλουστεύει και ξεκαθαρίζει, που επιλέγει και παραλείπει».² Όταν καμιά φορά υποκύπτω στον πειρασμό και ζηλεύω την εξαιρετική επάρκεια συναδέλφων μου, που ασχολούνται με την συγγραφή αρχαίας ή μεσαιωνικής ιστορίας, παρηγοριέμαι με τη σκέψη πως είναι τόσο αρμόδιοι επειδή κυρίως αγνοούν τόσο το θέμα τους. Ο σύγχρονος ιστορικός όμως στερείται εντελώς τα οφέληματα της εγγενούς αυτής άγνοιας. Είναι υποχρεωμένος να καλλιεργήσει αυτή την απαραίτητη άγνοια τόσο περισσότερο όσο πλησιάζει πιο κοντά στη σύγχρονη εποχή του. Τον βαρύνει το διπλό καθήκον να ανακαλύψει τα ελάχιστα γεγονότα με σημασία και να τα μετατρέψει σε ιστορικά γεγονότα, και να αγνοήσει τα πολλά ασήμαντα γεγονότα σαν μη ιστορικά. Αυτό όμως είναι εκ διαμέτρου αντίθετο με την αίρεση του 19ου αιώνα, που υποστηρίζει ότι η ιστορία συνίσταται από τη συλλογή του μεγαλύτερου δυνατού αριθμού αδιαμφισβήτητων και αντικειμενικών γεγονότων. Όποιος υποκύψει στην αίρεση αυτή ή θα πρέπει να παραιτηθεί από την ιδέα να γράψει ιστορία και να αφοσιωθεί στη συλλογή γραμματοσήμων ή κάποια ανάλογη παρελθοντομανία ή να καταλήξει στο φρενοκομείο. Είναι η αίρεση αυτή που τα τελευταία εκατό χρόνια προκάλεσε τόσο καταστροφικά αποτελέσματα στους σύγχρονους ιστορικούς, με τη συγγραφή στη Γερμανία, τη Μ. Βρετανία και τις Ηνωμένες Πολιτείες ενός συνεχώς αυξανόμενου πλήθους αποστεγνωμένων γεγονοτογραφιών, μονογραφιών εξο-

1. G. Barraclough, *History in a Changing World* (1955), σ. 14.

2. Lytton Strachey, Εισαγωγή του *Eminent Victorians*.

νυχιστικά εξειδικευμένων, από ανθρώπους με φιλοδοξίες ιστορικού, κατόχους όλο και περισσότερων λεπτομερειών για όλο και λιγότερα θέματα, που βυθίστηκε χωρίς ν' αφήσει ίχνη σ' έναν ωκεανό γεγονότων. Υποπτεύομαι πως ήταν η αίρεση αυτή μάλλον, παρά η σύγκρουση μεταξύ φιλελεύθερων και Καθολικών, όπως ισχυρίζονται, που απογοήτευσε τον Άκτον σαν ιστορικό. Σ' ένα από τα πρώτα του δοκίμια έγραφε για τον δασκαλό του, τον Ντέλλιγκερ: «Δεν εννοούσε να γράψει με ατελή στοιχεία και γι' αυτόν τα στοιχεία ήταν πάντα ατελή».¹ Ο Άκτον μ' αυτή την ετυμηγορία καλύπτει ασφαλώς και τη δική του μελλοντική εξέλιξη, δηλαδή το πειράξιμο φαινόμενο ενός ιστορικού, που πολλοί θα θεωρούσαν σαν τον ποιο διακεκριμένο κάτοχο της έδρας Ρέτζιους Σύγχρονης Ιστορίας σ' αυτό το πανεπιστήμιο, που δεν έγραψε όμως ιστορία. Και ο Άκτον έγραψε ο ίδιος τον επιτάφιο του, στην εισαγωγή του στον πρώτο τόμο της *Cambridge Modern History* που εκδόθηκε μετά το θάνατό του, όταν εξέφραζε το παράπονο ότι οι απαιτήσεις που βαρύνουν τον ιστορικό «απειλούν να τον μετατρέψουν από άνθρωπο των γραμμάτων σε ερανιστή εγκυκλοπαίδειας».² Κάτι είχε πάει στραβά. Και αυτό ήταν η πίστη στην αέναη συσσώρευση γεγονότων για θεμελίωση της Ιστορίας, η πίστη πως τα γεγονότα μιλούν από μόνα τους κι ότι τα γεγονότα που έχουμε στη διάθεσή μας δεν είναι αρκετά, μια πίστη που την εποχή εκείνη ήταν τόσο γενικά αποδεκτή, ώστε πολύ λίγοι ιστορικοί θεωρούσαν απαραίτητο — και μερικοί ακόμη και σήμερα θεωρούν περιττό — να διερωτηθούν «Τι είναι η ιστορία;».

Ο φετιχισμός του 19ου αιώνα για τα γεγονότα εύρισκε το συμπλήρωμά του και δικαιωνόταν από το φετιχισμό για τα έγγραφα. Τα έγγραφα αποτελούσαν την Κιβωτό της Διαθήκης

1. Αναφέρεται στο βιβλίο του G. P. Gooch, *History and Historians in the Nineteenth Century*, σ. 385. Αργότερα, ο Άκτον είπε για τον Ντέλλιγκερ ότι «είχε την τύχη να εδραιώσει τη φιλοσοφία του της ιστορίας πάνω στη μεγαλύτερη επαγωγή που ήταν ποτέ στη διάθεση του ανθρώπου» (*History of Freedom and Other Essays*, 1907, σ. 435).

2. *Cambridge Modern History*, I (1902), σ. 4.

στο ναό των γεγονότων. Ο ευσεβής ιστορικός τα πλησίαζε με κεκλιμένη κεφαλή και τα ανέφερε με κατάνυξη. Αν βρείς κάτι στα έγγραφα τότε έτσι είναι. Αν όμως θελήσουμε να εμβαθύνουμε λίγο, τι είναι εκείνο που τα έγγραφα αυτά — τα διατάγματα, οι συνθήκες, οι φορολογικοί κατάλογοι, οι λευκές βίβλοι, η επίσημη αλληλογραφία, οι ιδιωτικές επιστολές και τα ημερολόγια — μας λένε; Κανένα έγγραφο δε μπορεί να μας πει περισσότερα από κείνο που σκεφτόταν ο συντάκτης του — εκείνο που σκεφτόταν πως είχε συμβεί ή που σκεφτόταν πως έπρεπε να συμβεί ή πως θα συνέβαινε ή ίσως εκείνο μονάχα που επιθυμούσε να σκέφτονται οι άλλοι ότι σκεφτόταν ή ακόμα και μόνον αυτό που ο ίδιος σκεφτόταν ότι σκέφτεται. Όλα αυτά δεν έχουν κανένα νόημα μέχρις ότου ο ιστορικός τα μελετήσει και τα αποκρυπτογραφήσει. Τα γεγονότα, είτε βρίσκονται σε έγγραφα είτε όχι, πρέπει απαραίτητα να περάσουν από την επεξεργασία του ιστορικού πριν μπορέσει να τα χρησιμοποιήσει. Η χρήση που θα τους κάνει είναι, αν μπορώ να χρησιμοποιήσω αυτή την έκφραση, περαιτέρω επεξεργασία της επεξεργασίας.

Για να φωτίσω αυτά που προσπαθώ να σας πω, θα χρησιμοποιήσω ένα παράδειγμα που τυχαίνει να γνωρίζω καλά. Όταν ο Υπουργός Εξωτερικών της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης Γκούσταβ Στρέζεμαν πέθανε το 1929, άφησε πίσω του ένα τεράστιο όγκο — 300 γεμάτα κιβώτια — εγγράφων, επίσημων, ημιεπίσημων και ιδιωτικών, που αφορούσαν σχεδόν στο σύνολό τους την θητεία του ως Υπουργού Εξωτερικών επί έξι χρόνια. Οι φίλοι και οι συγγενείς του θεώρησαν φυσικό πως έπρεπε να υψώσουν κάποιο μνημείο για να θυμίζει μια τόσο εξέχουσα φυσιογνωμία. Κι έτσι ο πιστός γραμματέας του Μπέρνχαρντ ετέθη επί τω έργω και μέσα σε τρία χρόνια εκδόθηκαν τρεις ογκώδεις τόμοι 600 σελίδων περίπου ο καθένας που περιείχαν μian επιλογή από τα έγγραφα των 300 κιβωτίων, με τον εντυπωσιακό τίτλο *Stresenmanns Vermächtnis* (Η κληρονομιά του Στρέζεμαν). Κανονικά, τα ίδια τα έγγραφα θα μούχλιαζαν σε κάποιο υπόγειο ή σοφίτα και θα χανόντουσαν για πάντα. Ή ίσως μετά από εκατό χρόνια κάποιος ερευνητής θα τα εύρισκε και θα άρχιζε κάποια σύγ-

κριση με το κείμενο του Μπέρνχαρντ. Συνέβη όμως κάτι πιο δραματικό. Το 1945, τα έγγραφα περιήλθαν στη βρετανική και αμερικανική κυβέρνηση που τα φωτογράφησαν στο σύνολό τους και έθεσαν τα φωτοαντίγραφα στη διάθεση των μελετητών στα Δημόσια Αρχεία του Λονδίνου και της Ουάσιγκτον, ώστε μπορούμε αν διαθέτομε την απαραίτητη υπομονή και περιέργεια, ν' ανακαλύψουμε επακριβώς τι είχε κάνει ο Μπέρνχαρντ. Διαπιστώνουμε, λοιπόν, πως αυτό που έκανε δεν ήταν ούτε πολύ ασυνείδητο ούτε και πολύ σκανδαλιστικό. Όταν ο Στρέζεμαν πέθανε, η δυτική πολιτική του φαινόταν πως είχε στεφθεί από μια σειρά λαμπρές επιτυχίες — το Λοκάρνο, η εισδοχή της Γερμανίας στην Κοινωνία των Εθνών, τα σχέδια Ντώς και Γιάνγκ και τα αμερικάνικα δάνεια, η αποχώρηση των συμμαχικών στρατευμάτων κατοχής από τη Ρηνανία. Ολ' αυτά φαινόταν ν' αποτελούν το σημαντικότερο και αποδοτικότερο μέρος της εξωτερικής πολιτικής του Στρέζεμαν και δεν ήταν καθόλου περιεργό ότι ο Μπέρνχαρντ στην επιλογή του αυτά προέβαλε κατά κύριο λόγο. Από το άλλο μέρος, η ανατολική πολιτική του Στρέζεμαν, οι σχέσεις του με τη Σοβιετική Ένωση δε φαινόταν να είχαν καταλήξει σε κάτι συγκεκριμένο. Και καθώς όγκοι εγγράφων σχετικών με διαπραγματεύσεις που είχαν αποδώσει ασημαντα αποτελέσματα δεν παρουσίαζαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον και δεν πρόσθεταν τίποτε στη φήμη του Στρέζεμαν, η διαδικασία επιλογής μπορούσε να είναι αυστηρότερη. Στην πραγματικότητα ο Στρέζεμαν είχε αφιερώσει πολύ εντονότερη προσοχή στις σχέσεις με τη Σοβιετική Ένωση, που σε γενικές γραμμές έπαιξαν πολύ μεγαλύτερο ρόλο, στη γενικότερη εξωτερική του πολιτική από όσο θα μπορούσε να συμπεράνει ο αναγνώστης της συλλογής του Μπέρνχαρντ. Υποθέτω όμως πως οι τόμοι του Μπέρνχαρντ πλεονεκτούν στη σύγκριση με πολλές εκδόσεις συλλογών εγγράφων, στις οποίες ο κανονικός ιστορικός βασίζεται με εμπιστοσύνη.

Η ιστορία μου όμως δεν τελειώνει εδώ. Λίγο μετά την έκδοση των τόμων του Μπέρνχαρντ, ο Χίτλερ κατέλαβε την εξουσία. Το όνομα του Στρέζεμαν καταδικάστηκε σε λήθη στη Γερμανία και οι τόμοι εξαφανίστηκαν απ' την κυκλοφο-

ρία και πιθανότατα πολλοί αν όχι οι περισσότεροι καταστράφηκαν. Σήμερα το *Stresemanns Vermächtnis* είναι ένα μάλλον σπάνιο βιβλίο. Στη Δύση όμως, η φήμη του Στρέζεμαν ήταν μεγάλη. Έτσι το 1935 ένας Άγγλος εκδότης έθεσε σε κυκλοφορία μια συνοπτική μετάφραση του έργου του Μπέρνχαρντ — μια επιλογή απ' την επιλογή του Μπέρνχαρντ, παραλείποντας περίπου το ένα τρίτο του πρωτότυπου. Ο Σάττον, ένας πολύ γνωστός μεταφραστής γερμανικών έργων, έκανε ευσυνείδητη και καλή δουλειά. Όπως εξηγούσε στην εισαγωγή του, το αγγλικό κείμενο ήταν «ελαφρά συμπυκνωμένο, αλλά μόνο με την παράλειψη ορισμένου αριθμού εγγράφων που θεωρούσα ότι αφορούσαν μάλλον εφήμερα γεγονότα ... περιορισμένου ενδιαφέροντος για Άγγλους αναγνώστες και μελετητές».¹ Και αυτή η στάση δεν έχει τίποτα το περίεργο. Το αποτέλεσμα όμως είναι ότι η ανατολική πολιτική του Στρέζεμαν που είχε ήδη υποβιβαστεί από τον Μπέρνχαρντ, απομακρύνεται ακόμη περισσότερο από την προσοχή του αναγνώστη και η Σοβιετική Ένωση εμφανίζεται στους τόμους του Σάττον σαν τυχαίος και μάλλον απρόσκλητος επισκέπτης στην, κατά κύριο λόγο, δυτική εξωτερική πολιτική του Στρέζεμαν. Παρόλ' αυτά, μπορεί κανείς να υποστηρίξει με βεβαιότητα ότι, με την εξαίρεση ελάχιστων ειδικών, για όλους τους υπόλοιπους, ο Σάττον είναι αυτός και όχι ο Μπέρνχαρντ — και ακόμα λιγότερο τα ίδια τα έγγραφα — που εκπροσωπεί για το δυτικό κόσμο την αυθεντική φωνή του Στρέζεμαν. Αν το αρχείο είχε καταστραφεί στους βομβαρδισμούς του 1945 και τα βιβλία του Μπέρνχαρντ που είχαν ως τότε περιοριστεί εξαφανίζονταν, η αυθεντία και η συνέπεια του Σάττον δε θα είχαν τεθεί ποτέ σε αμφισβήτηση. Δυστυχώς πολλές εκδόσεις αρχείων που οι ιστορικοί υποδέχονται μ' ευγνωμοσύνη ελλείπει των πρωτοτύπων, δεν είναι περισσότερο εδραιωμένες από την παραπάνω.

Αλλά θα ήθελα να σπρώξω το θέμα ακόμα πιο πέρα. Ας ξεχάσουμε τον Μπέρνχαρντ και τον Σάττον και ας θεωρήσουμε τους εαυτούς μας τυχερούς που είμαστε σε θέση, αν

θέλουμε, να συμβουλευτούμε τα αυθεντικά έγγραφα ενός κύριου πρωταγωνιστή σε ορισμένες σημαντικές εξελίξεις της πρόσφατης ευρωπαϊκής ιστορίας. Τι μας λένε τα έγγραφα; Μεταξύ άλλων, περιλαμβάνουν πρακτικά μερικών εκατοντάδων συζητήσεων του Στρέζεμαν με το Σοβιετικό πρεσβευτή στο Βερολίνο και καμιάς εικοσάδας με τον Τσιτσέριν. Ολ' αυτά τα πρακτικά έχουν ένα κοινό χαρακτηριστικό. Παρουσιάζουν τον Στρέζεμαν σαν να έχει τη μερίδα του λέοντος στις συνομιλίες και αναδεικνύουν τα επιχειρήματά του πάντα καλοβαλμένα και λογικά, ενώ τα επιχειρήματα του συνομιλητή του είναι κατά κανόνα ελλιπή, συγκεχυμένα και όχι πειστικά. Αυτό αποτελεί συνηθισμένο χαρακτηριστικό όλων των πρακτικών των διπλωματικών συνομιλιών. Τα έγγραφα δε μας λένε τι συνέβη αλλά μονάχα τι νόμιζε ο Στρέζεμαν πως συνέβη ή τι ήθελε οι άλλοι να νομίζουν ή ίσως και τι θα επιθυμούσε ο ίδιος να νομίζει ότι συνέβη. Έτσι δεν ήταν ούτε ο Σάττον ούτε ο Μπέρνχαρντ, αλλά ο ίδιος ο Στρέζεμαν που ξεκίνησε τη διαδικασία της επιλογής. Μα ακόμα κι αν είχαμε, ας πούμε, τις σημειώσεις του Τσιτσέριν για τις ίδιες αυτές συζητήσεις και πάλι εκείνο που θα μαθαίναμε θα ήταν μόνο αυτό που ο Τσιτσέριν νόμιζε, ώστε τελικά εκείνα που πραγματικά είχαν συμβεί θα έπρεπε ν' αναπλάσσουν μέσα στο μυαλό του ιστορικού. Βέβαια, γεγονότα και έγγραφα είναι ουσιώδη για τον ιστορικό, μην τα ανάγετε όμως σε αντικείμενα λατρείας. Δεν αποτελούν καθ' εαυτά την ιστορία, ούτε και προσφέρουν μόνο τους μιαν έτοιμη απάντηση στο επίπονο αυτό ερώτημα: «Τι είναι η ιστορία;».

Θα ήθελα στο σημείο αυτό να πω μερικά λόγια σχετικά με το θέμα γιατί οι ιστορικοί του 19ου αιώνα ήταν γενικά αδιάφοροι για τη φιλοσοφία της ιστορίας. Ο όρος είναι εφεύρεση του Βολταίρου και από τότε έχει χρησιμοποιηθεί με διαφορετικά νοήματα. Θα τον εκλάβω όμως, αν τον χρησιμοποιήσω καθόλου, με την έννοια που δίνει την απάντηση μας στο ερώτημα: «Τι είναι η ιστορία;». Για τους διανοούμενους της δυτικής Ευρώπης, ο 19ος αιώνας ήταν μια ευχάριστη εποχή που απέπνεε εμπιστοσύνη και αισιοδοξία. Τα γεγονότα γενικά ήταν ικανοποιητικά και έτσι η τάση διατύπωσης αποριών

1. *Gustav Stresemann, His Diaries, Letters and Papers*, i (1935), Σ.τ.Μ.

γι' αυτά ήταν αντίστοιχα αδύνατη. Ο Ράνκε πίστευε ευσεβώς ότι η θεία πρόνοια θα φρόντιζε για το νόημα της ιστορίας αν αυτός φρόντιζε για τα γεγονότα. Και ο Μπέρκχαρτ, με κάποια δόση πιο σύγχρονου κυνισμού παρατηρούσε ότι «δεν είμαστε μνημένοι στους σκοπούς της αιώνιας σοφίας». Ο καθηγητής Μπάττερφελντ σημείωνε ακόμα και το 1931 με φανερή ικανοποίηση πως «οι ιστορικοί έχουν πολύ λίγο στοχαστεί πάνω στη φύση των πραγμάτων, ακόμα και στη φύση του δικού τους θέματος».¹ Ο προκάτοχος μου όμως στις παραδόσεις αυτές, Δρ. Α. Λ. Ράους, ασκώντας μια πιο δίκαιη κριτική, έγραφε για το βιβλίο του Σερ Ουίνστον Τσώρτσιλ *World Crisis* (Παγκόσμια κρίση) —σχετικό με τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο— ότι, ενώ συναγωνιζόταν επάξια την *Ιστορία της Ρωσικής Επανάστασης* του Τρότσκι σε προσωπικότητα, ζωηρότητα και ζωντάνια, ήταν κατώτερο από μια άποψη: «δε βασιζόταν σε κάποια φιλοσοφία της ιστορίας».² Οι βρετανοί ιστορικοί αρνιόντουσαν να προχωρήσουν τόσο, όχι γιατί πίστευαν πως η ιστορία δεν έχει νόημα, αλλά γιατί πίστευαν ότι το νόημά της ήταν εγγενές και αυτονόητο. Η φιλελεύθερη άποψη της ιστορίας τον 19ο αιώνα είχε στενή συγγένεια με την οικονομική θεωρία του laissez-faire που ήταν επίσης καρπός μιας ήρεμης και γεμάτης αυτοπεποίθηση θεώρησης του κόσμου. Ας αφηθεί ελεύθερος καθένας να κάνει τη δουλειά του και το κρυμμένο χέρι θα φροντίσει για την παγκόσμια αρμονία. Τα γεγονότα της ιστορίας ήταν αυτά τα ίδια μια επίδειξη του ύψιστου γεγονότος μιας ευεργετικής και, κατά τα φαινόμενα, ατέρμονης προόδου προς υψηλότερα πράγματα. Ήταν η εποχή της αθωότητας και οι ιστορικοί περιδιδάβαιναν στον κήπο της Εδέμ χωρίς ένα κουρελάκι φιλοσοφίας για να τους καλύψει, γυμνοί και χωρίς αιδώ ενώπιον του θεού της ιστορίας. Από τότε, γνωρίσαμε την Αμαρτία και δοκιμάσαμε μια Πτώση. Και οι ιστορικοί εκείνοι που διατείνονται σήμερα ότι μια φιλοσοφία της ιστορίας τους είναι περιττή, απλώς προσπαθούν μάταια και ενσυνείδητα σαν μέλη απο-

1. H. Butterfield, *The Whig Interpretation of History* (1931), σ. 67.

2. A. L. Rowse, *The End of an Epoch* (1947), σ. 282-3.

κίας γυμνιστών, να ξαναδημιουργήσουν τον κήπο της Εδέμ στο εξοχικό τους προάστιο. Το επίπονο ερώτημα δε μπορούμε σήμερα πια να το αποφύγουμε.

Τα τελευταία πενήντα χρόνια έγινε σοβαρή έρευνα γύρω απ' το ερώτημα «Τι είναι η ιστορία;». Η πρώτη αμφισβήτηση της θεωρίας για την πρωταρχική σημασία και την αυτονομία των ιστορικών γεγονότων ξεκίνησε γύρω στα 1880 και 1890 από τη Γερμανία, τη χώρα που έμελε να συμβάλει τόσο πολύ στην ανατροπή του φιλελευθερισμού του 19ου αιώνα. Οι φιλόσοφοι που πρόβαλαν την αμφισβήτηση δεν είναι πια τίποτα περισσότερο από απλά ονόματα. Ο Ντίλτχαϊ είναι ο μόνος απ' αυτούς που έτυχε πρόσφατα κάποιας καθυστερημένης αναγνώρισης στη Μ. Βρετανία. Στο τέλος του περασμένου αιώνα, η ευμάρεια και η εμπιστοσύνη που ακόμα επικρατούσαν σ' αυτή τη χώρα ήταν πολύ μεγάλες, ώστε να δοθεί κάποια προσοχή στους αιρετικούς που μάχονταν τη λατρεία των γεγονότων. Στις αρχές όμως του νέου αιώνα, η σκυτάλη πέρασε στην Ιταλία όπου ο Κρότσε άρχισε να αναπτύσσει μια φιλοσοφία της ιστορίας που, φανερά όφειλε πολλά στους γερμανούς δασκάλους. Ολόκληρη η ιστορία είναι «σύγχρονη ιστορία», διαδήλωνε ο Κρότσε,¹ εννοώντας πως η ιστορία συνίσταται ουσιαστικά στη θεώρηση του παρελθόντος με τα μάτια του παρόντος και κάτω από το πρίσμα των προβλημάτων του και πως η κύρια δουλειά του ιστορικού δεν είναι να καταγράφει αλλά να αξιολογεί. Γιατί, αν δεν αξιολογεί πώς είναι δυνατόν να γνωρίζει τι είναι άξιο καταγραφής; Το 1910, ο αμερικανός ιστορικός Κάρλ Μπέκερ υποστήριζε σε επίτηδες προκλητική γλώσσα πως «τα γεγονότα της ιστο-

1. Το διάσημο αυτό απόφθεγμα βρίσκεται στο πάρα κάτω απόσπασμα: «Οι πρακτικές αναγκαιότητες που είναι το υπόβαθρο κάθε ιστορικής κρίσης, προσδίδουν σε όλη την ιστορία το χαρακτήρα "σύγχρονης ιστορίας" γιατί, όσο κι αν τα γεγονότα που εξιστορούνται μπορούν να φαίνονται απομακρυσμένα στο χρόνο, στην πραγματικότητα, η ιστορία αναφέρεται σε σημερινές ανάγκες και σημερινές καταστάσεις μέσα στις οποίες πάλλουν τα γεγονότα αυτά». (B. Croce, *History as the Story of Liberty*, αγγλική μετάφραση 1941, σ. 19).

ρίας δεν υφίστανται για τον ιστορικό ως τη στιγμή που τα δημιουργεί». ¹ Οι προκλήσεις αυτές δεν έτυχαν μεγάλης προσοχής τον καιρό που έγιναν. Μόνο μετά το 1920 ο Κρότσε άρχισε να είναι πολύ της μόδας στη Γαλλία και τη Μ. Βρετανία. Αυτό ίσως να μην οφειλόταν στο γεγονός ότι η σκέψη του Κρότσε ήταν πιο εκλεπτυσμένη ή το στυλ του καλύτερο από των Γερμανών προδρόμων του, αλλά γιατί, μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, τα γεγονότα μας εμφανίζονταν λιγότερο αίσια από όσο στα χρόνια πριν από το 1914 και έτσι είμασταν πιο επιδεκτικοί σε μια φιλοσοφία που αποσκοπούσε στο να μειώσει το γόητρό του. Ο Κρότσε επηρέασε βαθιά τον οξφορδιανό φιλόσοφο και ιστορικό Κόλλιγκουντ, το μόνο Βρετανό διανοητή του αιώνα μας που συνεισέφερε σοβαρά στη φιλοσοφία της ιστορίας. Δεν πρόλαβε να συγγράψει τη συστηματική μελέτη που είχε προγραμματίσει. Τα γραφτά του όμως, πάνω στο θέμα αυτό, δημοσιευμένα και αδημοσίευτα, ενσωματώθηκαν μετά το θάνατό του στο βιβλίο *The Idea of History* (Η Ιδέα της Ιστορίας), που εκδόθηκε το 1945.

Οι απόψεις του Κόλλιγκουντ μπορούν να συνοψισθούν ως εξής: Η φιλοσοφία της ιστορίας δεν ασχολείται ούτε με το «παρελθόν καθ' εαυτό» ούτε με «τη σκέψη του ιστορικού για το παρελθόν καθ' εαυτό», αλλά και με «τα δυό πράγματα στις αμοιβαίες τους σχέσεις». (Το απόφθεγμα αυτό περιέχει τις δυο σύγχρονες ερμηνείες της λέξης «ιστορία» —την έρευνα του ιστορικού και τη σειρά των γεγονότων του παρελθόντος που εξετάζει). «Το παρελθόν που ο ιστορικός ερευνά δεν είναι ένα νεκρό παρελθόν αλλά ένα παρελθόν που, κατά κάποια έννοια, εξακολουθεί να ζεί στο παρόν». Όμως ένα γεγονός του παρελθόντος είναι νεκρό, δηλαδή χωρίς νόημα μέχρι να καταφέρει ο ιστορικός να καταλάβει τη σκέψη που βρίσκεται πίσω του. Κατά συνέπεια, «ολόκληρη η ιστορία, είναι ιστορία σκέψης» και «η ιστορία είναι η επανάληψη στο μυαλό του ιστορικού της σκέψης της οποίας ερευνά την ιστορία». Η ανάπλαση του παρελθόντος στο μυαλό του ιστορικού βασίζεται σε εμπειρικές ενδείξεις. Δεν είναι όμως η ίδια μια εμπει-

ρική διαδικασία και δε μπορεί να συνίσταται μόνο σε μια απλή παράθεση γεγονότων. Αντίθετα, η διαδικασία αυτής της ανάπλασης ελέγχει την επιλογή και ερμηνεία των γεγονότων, και αυτό ακριβώς είναι που τα καθιστά ιστορικά γεγονότα. Κατά τον καθηγητή Όουκσοττ, που στο σημείο αυτό βρίσκεται πολύ κοντά στον Κόλλιγκουντ, «η ιστορία είναι η εμπειρία του ιστορικού. “Δημιουργείται” αποκλειστικά από τον ιστορικό και από κανέναν άλλο. Η συγγραφή ιστορίας είναι ο μόνος τρόπος δημιουργίας της».¹

Αν και προκαλεί ορισμένες σοβαρές επιφυλάξεις, η διερευνητική αυτή κριτική φέρνει στο προσκήνιο ορισμένες παραγνωρισμένες αλήθειες.

Και κατά πρώτο λόγο, τα γεγονότα της ιστορίας δεν περιέρονται σε μας «αγνά» εφ' όσον δεν υφίστανται ούτε μπορούν να υφίστανται σε αγνή μορφή. Διαθλώνται πάντα μέσα στο μυαλό εκείνου που τα καταγράφει. Έτσι, όταν παίρνουμε στα χέρια μας μια ιστορική μελέτη, εκείνο που πρώτο θα πρέπει να μας απασχολήσει είναι ο συγγραφέας και όχι τα γεγονότα που περιέχει. Θα πάρω για παράδειγμα το μεγάλο ιστορικό που προς τιμή του και στο όνομά του γίνονται αυτές οι παραδόσεις. Ο Γ. Μ. Τριβέλυαν, διηγείται στην αυτοβιογραφία του, πως «ανατράφηκε με μια κάπως πλούσια φιλελεύθερη παράδοση»² και ελπίζω πως δε θα απέριπτε τον τίτλο αν τον χαρακτήριζα σαν τον τελευταίο αλλά όχι και υποδεέστερο των μεγάλων Άγγλων φιλελεύθερων ιστορικών. Ο ίδιος δε θεωρεί περιττό ν' αναφέρει το γεγονός πως είναι απόγονος όχι μόνο του μεγάλου Άγγλου φιλελεύθερου ιστορικού Τζώρτζ Όττο Τριβέλυαν, αλλά και του Μακώλεϋ του αναμφισβήτητα πιο μεγάλου από τους φιλελεύθερους ιστορικούς. Το καλύτερο και ωριμότερο έργο του Τριβέλυαν, *England under Queen Anne*, γράφτηκε στα πλαίσια αυτής της κληρονομιάς και ο αναγνώστης θ' αντλήσει το πλήρες νόημα και τη σημασία τούτου του βιβλίου μονάχα όταν έχει υπόψη του αυτά τα δεδομένα. Πάντως ο συγγραφέας δεν επιτρέπει

1. *Atlantic Monthly*, Οκτώβριος 1910, σ. 528.

1. M. Oakeshott, *Experience and its Modes* (1933), σ. 99.
2. G. M. Trevelyan, *An Autobiography* (1949), σ. 11.

στον αναγνώστη του να τα αγνοήσει. Γιατί αν, ακολουθώντας την ταχτική των φίλων του αστυνομικού μυθιστορήματος, αρχίσετε το διάβασμα από το τέλος θα βρείτε στις λίγες τελευταίες σελίδες του τρίτου τόμου την καλύτερη σύνοψη, που γνωρίζω, γι' αυτό που σήμερα ονομάζεται φιλελεύθερη ερμηνεία της ιστορίας. Και θα διαπιστώσετε πως εκείνο που ο Τριβέλυαν προσπαθεί να κάνει είναι να ερευνήσει την προέλευση και ανάπτυξη της φιλελεύθερης παράδοσης και να τοποθετήσει τις ρίζες της ακριβώς στα χρόνια μετά το θάνατο του ιδρυτή της, του Γουλιέλμου Γ'. Μπορεί και να μην είναι η μόνη παραδεκτή ερμηνεία των γεγονότων της βασιλείας της Άννας, πάντως ευσταθεί και στα χέρια του Τριβέλυαν, αποφέρει καρπούς. Για να την εκτιμήσετε όμως πλήρως, οφείλετε να καταλάβετε τι κάνει ο ιστορικός. Γιατί αν, όπως υποστηρίζει ο Κόλλιγκουντ, ο ιστορικός πρέπει να αναπλάσει στη σκέψη του τί σκέπτονταν οι ήρωες του έργου, έτσι και ο αναγνώστης με τη σειρά του πρέπει να αναπλάσει τη σκέψη του ιστορικού. Μελετήστε τον ιστορικό πριν αρχίσετε τη μελέτη των γεγονότων. Επιτέλους δεν είναι και πολύ δύσκολο. Είναι εκείνο που έκανε ένας έξυπνος φοιτητής, όταν του σύστησαν να διαβάσει το βιβλίο του διάσημου στοχαστή Τζόουνς, του Κολλεγίου του Αγίου Ιούδα. Πήγε πρώτα να ρωτήσει ένα φίλο του στο Κολλέγιο του Αγίου Ιούδα τι σόι άνθρωπος είναι αυτός ο Τζόουνς και ποιά μύγα βουίζει μέσα στο μυαλό του. Όταν διαβάζετε ένα ιστορικό βιβλίο, πάντα να προσέχετε ν' ακούσετε αυτόν το βόμβο. Αν δε συλλάβετε κανέναν ήχο, είτε είστε βαρύκοος, είτε ο ιστορικός σας δεν αξίζει και πολύ. Πραγματικά τα γεγονότα δε μοιάζουν καθόλου με ψάρια στην τάβλα του ψαρά. Μάλλον μοιάζουν με ψάρια που πλέουν εδώ κι εκεί σ' έναν τεράστιο και καμιά φορά απλησίαστο ωκεανό. Το τί θα ψαρέψει ο ιστορικός θα εξαρτηθεί λίγο από την τύχη, αλλά κυρίως από το πιο σημείο του ωκεανού θα διαλέξει και τι είδους αγκίστρι θα χρησιμοποιήσει. Τους δυο αυτούς παράγοντες καθορίζει βέβαια το είδος των ψαριών που θέλει να πιάσει. Κατά κανόνα, ο ιστορικός θα μπορέσει να βρει τα γεγονότα που χρειάζεται. Ιστορία σημαίνει ερμηνεία. Σε τέτοιο βαθμό ώστε αν, ανα-

ποδογυρίζοντας το απόφθεγμα του Σερ Τζώρτζ Κλάρκ, υποστήριξα πως η ιστορία αποτελείται από «ένα σκληρό πυρήνα ερμηνείας, περιβαλλόμενο από μια σάρκα αμφισβητούμενων γεγονότων», η εκτίμησή μου αυτή θα ήταν μονόπλευρη και παραπλανητική αλλά, τολμώ να πιστέψω, όχι περισσότερο από την αρχική ρήση.

Το δεύτερο σημείο είναι η πολύ πιο γνωστή ανάγκη του ιστορικού να διαθέτει κατανόηση με φαντασία για τον τρόπο του σκέπτεσθαι των ανθρώπων που τον απασχολούν, για τη σκέψη πίσω από τις πράξεις τους. Λέω «κατανόηση με φαντασία» και όχι «συμπάθεια» μην τυχόν και θεωρηθεί ο όρος αυτός πως συνεπάγεται συμφωνία. Ο 19ος αιώνας υστέρησε στη μεσαιωνική ιστορία γιατί η απώθηση που αισθανόταν για τις προλήψεις της εποχής εκείνης και τις βαρβαρότητες που ενέπνευσαν, ήταν τόσο μεγάλη, ώστε στάθηκε αδύνατο να επιδείξει κατανόηση με φαντασία για τους ανθρώπους του Μεσαίωνα. Ή ας θυμηθούμε την επικριτική παρατήρηση του Μπέρκχαρντ για τον Τριακονταετή Πόλεμο: «Αποτελεί σκάνδαλο για ένα δόγμα, αδιάφορα αν είναι το Καθολικό ή το Διαμαρτυρόμενο, να θέτει τη σωτηρία του υπεράνω της ακεραιότητας του έθνους». ¹ Προφανώς, ήταν εξαιρετικά δύσκολο για έναν φιλελεύθερο ιστορικό του 19ου αιώνα, που είχε γαλουχηθεί με την πεποίθηση ότι είναι σωστό και αξιόπαινο να σκοτώνει κανείς για την άμυνα της χώρας του, αλλά αμαρτωλό και διεστραμμένο να σκοτώνει για την άμυνα της θρησκείας του, να υπεισέλθει στον τρόπο του σκέπτεσθαι αυτών που διεξήγαγαν τον Τριακονταετή Πόλεμο. Η δυσκολία αυτή εμφανίζεται ιδιαίτερα οξεία στον τομέα με τον οποίο τώρα ασχολούμαι. Πολλά από όσα έχουν γραφεί τα τελευταία δέκα χρόνια στις αγγλόφωνες χώρες για τη Σοβιετική Ένωση και στη Σοβιετική Ένωση για τις αγγλόφωνες χώρες, έχουν διαστρεβλωθεί απ' αυτή την έλλειψη ικανότητας να επιδειχθεί και η πιο στοιχειώδης κατανόηση με φαντασία για το τί σκέπτεται η άλλη πλευρά, με αποτέλεσμα τα λόγια και οι πράξεις των άλλων να εμφανίζονται πάντα σαν πονηρά, ανόητα ή

1. J. Burckhardt, *Judgements on History and Historians* (1959), σ. 179.

υποκριτικά. Τελικά, δε μπορεί να γραφεί ιστορία αν ο ιστορικός δεν κατορθώσει να έρθει σε κάποια επαφή με τη σκέψη εκείνων για τους οποίους γράφει.

Το τρίτο σημείο είναι ότι μπορούμε να θεωρήσουμε το παρελθόν και να το κατανοήσουμε μόνο μέσα από το πρίσμα του παρόντος. Ο ιστορικός ανήκει στην εποχή του και είναι δέσμιός της από τις ίδιες τις συνθήκες της ανθρώπινης ύπαρξης. Οι ίδιες οι λέξεις που χρησιμοποιεί —λέξεις όπως δημοκρατία, αυτοκρατορία, πόλεμος, επανάσταση— έχουν σύγχρονους συνειρμούς κι απ' αυτούς δε μπορούν να διαχωριστούν. Ιστορικοί των αρχαίων χρόνων για ν' αποφύγουν αυτήν την παγίδα, εγκαινίασαν τη χρησιμοποίηση λέξεων όπως «πόλις» και «plebs» στο πρωτότυπο. Μάταια όμως. Και αυτοί ζουν στο παρόν και τους είναι εξίσου αδύνατο να μετατεθούν στο παρελθόν χρησιμοποιώντας ασυνήθιστες και ξεπερασμένες λέξεις, όπως θα τους ήταν αδύνατο να γίνουν καλύτεροι ιστορικοί της Αρχαίας Ελλάδας ή της Ρώμης αν έκαναν τις παραδόσεις τους φορώντας χλαμύδα ή toga. Οι ονομασίες που επάλληλοι Γάλλοι ιστορικοί προσέδωσαν στα πλήθη των Παρισινών, που έπαιξαν τόσο αποφασιστικό ρόλο στη Γαλλική Επανάσταση, *-les sans-cultottes, le peuple, la canaille, les bras-nus*— αποτελούν όλες, γι' αυτούς που γνωρίζουν τους κανόνες του παιγνιδιού, εκδηλώσεις κάποιου πολιτικού πιστεύω και κάποιας ειδικής ερμηνείας. Ο ιστορικός όμως είναι υποχρεωμένος να διαλέξει. Η χρήση της γλώσσας τού απαγορεύει να μείνει ουδέτερος. Ούτε και πρόκειται για θέμα λέξεων μόνο. Τα τελευταία εκατό χρόνια η αλλαγή στην ισορροπία δυνάμεων στην Ευρώπη, ανέτρεψε τη στάση των Άγγλων ιστορικών απέναντι στον Φρειδερίκο το Μεγάλο. Η αλλαγή στην ισορροπία δυνάμεων μέσα στη χριστιανική εκκλησία μεταξύ Καθολικισμού και Προτεσταντισμού άλλαξε ριζικά τη στάση τους για μορφές όπως ο Λογιόλα, ο Λούθηρος και ο Κρόμουελ. Μια τελείως επιφανειακή γνώση του έργου των Γάλλων ιστορικών των τελευταίων σαράντα ετών με θέμα τη Γαλλική Επανάσταση αρκεί για να διαπιστώσει κανείς πόσο βαθειά έχει επηρεασθεί το έργο αυτό από τη ρωσική επανάσταση του 1917. Ο ιστορικός δεν ανή-

κει στο παρελθόν αλλά στο παρόν. Ο καθηγητής Τρέβορ-Ρόουπερ μας λέει ότι ο ιστορικός «πρέπει ν' αγαπά το παρελθόν».¹ Η συμβουλή αυτή δεν είναι και πολύ ασφαλής. Η αγάπη του παρελθόντος μπορεί εύκολα να αποτελεί έκφραση του νοσταλγικού ρομαντισμού ηλικιωμένων ανθρώπων και ηλικιωμένων κοινωνιών, ένα σύμπτωμα απώλειας πίστης και ενδιαφέροντος για το παρόν ή το μέλλον.² Χρησιμοποιώντας μια αντίστοιχη κοινοτυπία, θα προτιμούσα τη συμβουλή να απελευθερώνεται κανείς από «το νεκρό χέρι του παρελθόντος». Ο ρόλος του ιστορικού δεν είναι ούτε ν' αγαπά το παρελθόν ούτε ν' ανεξαρτοποιείται απ' αυτό, αλλά να το κατέχει και να το θεωρεί σαν κλειδί για την κατανόηση του παρόντος.

Αν όμως όλ' αυτά είναι μερικές πλευρές αυτού που μπορώ να ονομάσω άποψη της ιστορίας κατά Κόλλιγκουντ, καιρός είναι να εξετάσουμε και μερικούς από τους κινδύνους αυτής της άποψης. Η έμφαση στο ρόλο του ιστορικού στη δημιουργία της ιστορίας τείνει, αν εκταθεί στο λογικό της τέρμα, ν' αποκλείσει εντελώς κάθε αντικειμενική ιστορία: η ιστορία είναι δημιούργημα του ιστορικού. Προς στιγμήν, όπως φαίνεται από ένα ανέκδοτο σημείωμά του που αναφέρει ο εκδότης του, ο Κόλλιγκουντ πραγματικά κατέληξε στο ακόλουθο συμπέρασμα:

Ο Άγιος Αυγουστίνος έβλεπε την ιστορία από τη σκοπιά των πρώτων χριστιανών. Ο Τιγιαμόν από τη σκοπιά Γάλλου του 17ου αιώνα. Ο Γκίμπον από τη σκοπιά Άγγλου του 18ου αιώνα. Ο Μόμμεν από τη σκοπιά Γερμανού του 19ου αιώνα. Είναι άχρηστο να διερωτάται κανείς ποιά ήταν η σωστή σκοπιά. Η κάθε μια ήταν και η μόνη δυνατή για τον άνθρωπο που την υιοθέτησε.³

1. Στο ίδιο. Εισαγωγή, σ. 17.

2. Συγκρίνετε την άποψη του Νίτσε για την ιστορία: «Στη γεροντική ηλικία ανήκει η ασχολία του γέρου να κοιτά πίσω και να κάνει τους λογαριασμούς του, να ψάχνει παρηγοριά στις αναμνήσεις του παρελθόντος, στην ιστορική κοιλτούρα». (Thoughts Out of Season, αγγλική μετάφραση, II, σ. 65-66.

3. R. Collingwood, *The Idea of History* (1946) σ. XII.

Η θεωρία όμως αυτή φτάνει στον ολοκληρωτικό σκεπτικισμό, το ίδιο με την παρατήρηση του Φράουντ πως η ιστορία είναι «σαν ένα κουτί με σκόρπια γράμματα με τα οποία μπορούμε να σχηματίσουμε όποια λέξη μας αρέσει».¹ Στην αντίδρασή του ενάντια στην «κομμένη και ραμμένη ιστορία», ενάντια στην άποψη πως η ιστορία είναι μια απλή παράθεση γεγονότων, ο Κόλλιγκουντ πλησιάζει επικίνδυνα στο σημείο να θεωρεί την ιστορία σαν αποκύημα της ανθρώπινης διάνοιας και οδηγείται πίσω στο συμπέρασμα που αναφερόταν από τον σερ Τζώρτζ Κλάρκ στο απόσπασμα που προηγούμενα σας διάβασα, ότι «δεν υπάρχει “αντικειμενική” ιστορική αλήθεια». Αντί της θεωρίας ότι η ιστορία δεν έχει νόημα, μας προσφέρεται εδώ η θεωρία απεριόριστου αριθμού νοημάτων, που κανένα δεν είναι πιο σωστό από τα άλλα — πράγμα που καταλήγει να είναι το ίδιο. Σίγουρα, η δεύτερη θεωρία είναι το ίδιο αστήριχτη με την πρώτη. Επειδή ένα βουνό φαίνεται να έχει διαφορετικό σχήμα από διάφορες οπτικές γωνίες, δε σημαίνει πως αντικειμενικά δεν έχει καθόλου σχήμα ή ότι έχει άπειρα σχήματα. Επειδή η ερμηνεία παίζει απαραίτητο ρόλο στον προσδιορισμό των ιστορικών γεγονότων και επειδή καμιά υφιστάμενη ερμηνεία δεν είναι απόλυτα αντικειμενική, δε σημαίνει πως όλες οι ερμηνείες είναι ίσης αξίας και πως τα ιστορικά γεγονότα αξιωματικά δεν επιδέχονται αντικειμενική ερμηνεία. Σκοπεύω να εξετάσω αργότερα τί ακριβώς σημαίνει αντικειμενικότητα στην ιστορία.

Εμφωλεύει όμως ένας ακόμα μεγαλύτερος κίνδυνος στην υπόθεση του Κόλλιγκουντ. Αν ο ιστορικός εξετάζει αναγκαστικά την περίοδο της ιστορίας που τον απασχολεί μέσα από το πρίσμα της δικής του εποχής και μελετά τα προβλήματα του παρελθόντος σαν να είναι το κλειδί για τα προβλήματα του παρόντος, δε θα καταλήξει σε μια αποκλειστικά πραγματιστική θεώρηση των γεγονότων και δε θα υποστηρίζει πως το κριτήριο μιας ορθής ερμηνείας θα είναι η καταλληλότητά της για κάποια σημερινή επιδίωξη; Αν πάρει κανείς σαν βάση την υπόθεση αυτή, τότε τα ιστορικά γεγονότα δεν είναι

τίποτα και η ερμηνεία είναι το παν. Ο Νίτσε είχε ήδη εκφράσει την αρχή: «Το να είναι μια άποψη λανθασμένη δε συνεπάγεται για μας και την απόρριψή της... Το θέμα είναι κατά πόσο προάγει τη ζωή, συντηρεί τη ζωή, συντηρεί το είδος, πλάθει ενδεχομένως το είδος».¹ Οι Αμερικανοί πραγματιστές ακολούθησαν λιγότερο ξεκάθαρα και με λιγότερο ενθουσιασμό την ίδια γραμμή. Η γνώση είναι γνώση για κάποιο σκοπό. Η αξία της γνώσης εξαρτάται από την αξία του σκοπού. Αλλά ακόμα και στις περιπτώσεις όπου δεν έγινε προβολή μιας τέτοιας θεωρίας, στην πράξη, το φαινόμενο συχνά δεν ήταν λιγότερο ανησυχαστικό. Στο δικό μου τομέα τα παραδείγματα εξωφρενικών ερμηνειών που τσαλαπατούσαν τα γεγονότα ήταν πάρα πολλά, ώστε ήταν αδύνατο να μείνω αδιάφορος μπροστά στην ύπαρξη αυτού του κινδύνου. Έτσι δεν είναι εκπληκτικό το γεγονός πως καμιά φορά η ανάγνωση ορισμένων δειγμάτων της σοβιετικής και αντι-σοβιετικής σχολής ιστοριογραφίας προκαλεί κάποια νοσταλγία για το ονειρικό καταφύγιο του 19ου αιώνα, την ιστορία, που συνίσταται αποκλειστικά από γεγονότα.

Πώς όμως σήμερα, στα μέσα του 20ου αιώνα, θα καθορίσουμε τη στάση του ιστορικού μπροστά στα γεγονότα του; Πιστεύω πως έχω ξοδέψει αρκετές ώρες τα τελευταία χρόνια κυνηγώντας και διαβάζοντας έγγραφα και παραγεμίζοντας το κείμενό μου με τα γεγονότα και τις απαραίτητες υποσημειώσεις τους, ώστε ν' αποφύγω την κατηγορία πως έκανα αυθαίρετη χρήση γεγονότων και εγγράφων. Το καθήκον που έχει ο ιστορικός να σέβεται τα γεγονότα δεν εξαντλείται στην υποχρέωση να εξακριβώσει αν τα γεγονότα αυτά είναι ακριβή. Η προσπάθειά του πρέπει να στραφεί στο να συμπεριλάβει όλα τα γεγονότα τα σχετικά, κατά κάποια έννοια, με το θέμα που μελετά και με την προτιθέμενη ερμηνεία, όσα είναι γνωστά ή μπορούν να γίνουν γνωστά. Αν η επιθυμία του είναι να περιγράψει τον Άγγλο την βικτωριανής εποχής σαν ηθικό και λογικό ον, δε θα πρέπει να ξεχάσει τί συνέβη στο Στάλυμπριτζ Ουαίηκς το 1850. Αυτό όμως πάλι,

1. A. Froude, *Short Studies on Great Subjects*, I (1894), σ. 21.

1. *Beyond Good and Evil*, κεφ. I.

δε σημαίνει ότι μπορεί να παραλείψει την ερμηνεία που αποτελεί την ίδια την πνοή της ιστορίας. Άσχετοι άνθρωποι —δηλαδή φίλοι που δεν είναι ακαδημαϊκοί ή φίλοι που ειδικεύονται σε άλλους τομείς της επιστήμης— καμιά φορά με ρωτούν πώς ο ιστορικός καταπιάνεται με τη δουλειά του όταν συγγράφει ιστορία. Η πιο συνηθισμένη γνώμη φαίνεται να είναι πως ο ιστορικός διαιρεί τη δουλειά του σε δύο τελείως χωριστές φάσεις ή περιόδους. Πρώτα αφιερώνει μια μακρά αρχική περίοδο διατρέχοντας τις πηγές του και παραγεμίζοντας τα σημειωματάριά του με γεγονότα. Κατόπιν, όταν αυτή η φάση τελειώσει, βάζει κατά μέρος τις πηγές του, βγάζει τα σημειωματάριά του και γράφει το βιβλίο του από την αρχή ως το τέλος. Την εικόνα αυτή την βρίσκω πολύ λίγο εύλογη και πειστική. Εγώ τουλάχιστον μόλις έχω μερικές βασικές κατά τη γνώμη μου πηγές, αισθάνομαι τόσο ισχυρή παρόρμηση ώστε αρχίζω να γράφω — όχι αναγκαστικά από την αρχή, αλλά από κάποιο σημείο, οποιοδήποτε. Στη συνέχεια, διάβασμα και γράψιμο προχωρούν ταυτόχρονα. Καθώς συνεχίζω το διάβασμα ή προσθέτω ή αφαιρώ ή αναπλάσσω ή διαγράφω από το γραπτό μου. Το διάβασμα υπαγορεύεται, καθοδηγείται και γίνεται καρποφόρο από το γράψιμο. Όσο περισσότερο γράφω τόσο καλύτερα γνωρίζω τί ακριβώς ψάχνω, τόσο καλύτερα αντιλαμβάνομαι τη σημασία και τη συνάφεια αυτού που βρίσκω. Είναι πιθανόν ορισμένοι ιστορικοί να κάνουν όλο αυτό το αρχικό γράψιμο στο μυαλό τους χωρίς να χρησιμοποιούν πένα, χαρτί ή γραφομηχανή, όπως ορισμένοι άνθρωποι παίζουν σκάκι με το μυαλό τους, χωρίς σκακιέρα. Είναι κάτι που ζηλεύω αλλά που δε μπορώ να μιμηθώ. Είμαι όμως πεπεισμένος πως σε κάθε ιστορικό άξιο να φέρει αυτό τον τίτλο, οι δύο διαδικασίες, αυτό που ονομάζεται από τους οικονομολόγους «εισροή» και «εκροή», προχωρούν ταυτόχρονα και αποτελούν στην πράξη μέρη μιας μοναδικής διαδικασίας. Αν προσπαθήσεις να τα διαχωρίσεις ή να δώσεις προτεραιότητα στο ένα σε βάρος του άλλου, θα υποπέσεις σε μια από τις δυο αιρέσεις. Ή θα γράψεις ιστορία κομμένη και ραμμένη χωρίς νόημα και σημασία ή θα γράψεις προπαγάνδα ή ιστορικό μυθιστορημα και θα χρησιμοποιήσεις γε-

γονότα του παρελθόντος για να διανθίσεις ένα είδος συγγραφής που δεν έχει καμιά σχέση με την ιστορία.

Η ανάλυσή μας για τη σχέση του ιστορικού με τα γεγονότα της ιστορίας, μας εμφανίζει έτσι σε μια, φαινομενικά, επισφαλή θέση. Να πλέομε ανίσχυροι ανάμεσα στη Σκύλλα μιας αστήρικτης θεωρίας που βλέπει την ιστορία σαν αντικειμενικό απάνθισμα γεγονότων, που δίνει μια αδικαιολόγητη υπεροχή στα γεγονότα έναντι της ερμηνείας τους και στη Χάρυβδη μιας το ίδιο αστήρικτης θεωρίας που βλέπει την ιστορία σαν υποκειμενικό προϊόν της διάνοιας του ιστορικού, που προσδιορίζει τα γεγονότα της ιστορίας και τα κατευθύνει μέσω της διαδικασίας της ερμηνείας. Ανάμεσα σε μια άποψη της ιστορίας που ρίχνει το κέντρο του βάρους στο παρελθόν και σε μια άποψη που το ρίχνει στο παρόν. Η θέση μας όμως είναι λιγότερο επισφαλής από όσο φαίνεται. Θα συναντήσουμε και πάλι αυτή τη διχοτόμηση, ανάμεσα στο γεγονός και την ερμηνεία στις επόμενες παραδόσεις με άλλες μορφές — το ειδικό και το γενικό, το εμπειρικό και το θεωρητικό, το αντικειμενικό και το υποκειμενικό. Οι δυσκολίες του ιστορικού αποτελούν αντανάκλαση της ανθρώπινης φύσης. Ο άνθρωπος, με την εξαίρεση ίσως της βρεφικής και γεροντικής ηλικίας, δεν είναι εντελώς αφομοιωμένος μέσα στο περιβάλλον του και δεν υπόκειται σ' αυτό άνευ όρων. Ούτε όμως είναι και τελείως ανεξάρτητος απ' αυτό και απόλυτος κυρίαρχός του. Η σχέση του ανθρώπου με το περιβάλλον του είναι η σχέση του ιστορικού με το θέμα του. Ο ιστορικός δεν είναι ούτε ο ταπεινός δούλος ούτε ο αυταρχικός αφέντης των γεγονότων του. Η σχέση ανάμεσα στον ιστορικό και τα γεγονότα του είναι σχέση ισότητας, δούνται-λαβείν. Όπως γνωρίζει κάθε επαγγελματίας ιστορικός, αν σταματήσει για να αναλογιστεί τί κάνει καθώς σκέπτεται και γράφει, ο ιστορικός έχει καταπιαστεί με μια συνεχή διαδικασία προσαρμογής των γεγονότων του στην ερμηνεία του και της ερμηνείας του στα γεγονότα του. Απόδοση προτεραιότητας στο ένα ή στο άλλο είναι αδύνατη.

Ο ιστορικός αρχίζει με μια προσωρινή επιλογή γεγονότων και μια προσωρινή ερμηνεία, που στο φως της έγινε και αυτή

η επιλογή —από άλλους όσο και από τον ίδιο. Καθώς προχωρεί, και η ερμηνεία και η επιλογή αλλά και η κατάταξη των γεγονότων υφίστανται ανεπαίσθητες κι ίσως ως ένα βαθμό ασυνείδητες αλλαγές, με την αλληλεπίδραση της μιας πάνω στην άλλη. Και αυτή η αλληλεπίδραση περιπλέκεται επίσης με την αλληλεπίδραση ανάμεσα στο παρόν και το παρελθόν, αφού ο ιστορικός ανήκει στο παρόν και τα γεγονότα στο παρελθόν. Ο ιστορικός και τα γεγονότα της ιστορίας δε μπορούν να σταθούν ανεξάρτητα. Χωρίς τα γεγονότα του ο ιστορικός μένει ξεκρέμαστος και η δουλειά του γίνεται μάταιη. Τα γεγονότα χωρίς τον ιστορικό τους είναι νεκρά και χωρίς νόημα. Έτσι η πρώτη μου απάντηση στο ερώτημα «τί είναι η ιστορία», είναι πως πρόκειται για μια συνεχή διαδικασία αμοιβαίας δράσης ανάμεσα στον ιστορικό και τα γεγονότα του, για έναν ατέρμονο διάλογο ανάμεσα στο παρόν και το παρελθόν.

3. Ιστορία, Επιστήμη και Ηθική

Πολύ μικρός εντυπωσιάστηκα βαθιά όταν έμαθα, πως, παρά τα φαινόμενα, η φάλαινα δεν είναι ψάρι. Σήμερα, ομολογώ, αυτές οι ταξινομήσεις με συγκινούν πολύ λιγότερο και δεν αισθάνομαι ιδιαίτερη ανησυχία όταν με διαβεβαιώνουν πως η ιστορία δεν είναι επιστήμη. Το θέμα της ορολογίας αποτελεί εκκεντρικότητα της αγγλικής γλώσσας. Σ' όλες τις άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες η λέξη «επιστήμη» καλύπτει χωρίς κανένα δισταγμό και την ιστορία. Στις αγγλόφωνες όμως χώρες, το θέμα αυτό έχει τεθεί από πολύ καιρό και τα ζητήματα που έχει δημιουργήσει αποτελούν μια πρόσφορη εισαγωγή για τα προβλήματα μεθοδολογίας της ιστορίας.

Γύρω στο τέλος του 18ου αιώνα, τότε που η επιστήμη είχε συμβάλλει με τέτοιο θριαμβευτικό τρόπο στη γνώση του ανθρώπου για τον κόσμο αλλά και για τις δικές του φυσικές ιδιότητες, γεννήθηκε το ερώτημα κατά πόσο η επιστήμη θα μπορούσε να διευρύνει επίσης τις γνώσεις του ανθρώπου για την κοινωνία. Η αντίληψη για τις κοινωνικές επιστήμες μαζί και της ιστορίας, αναπτύχθηκε σιγά-σιγά σ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα και η μέθοδος που η φυσική μελετούσε το φυσικό κόσμο εφαρμόστηκε και στη μελέτη των ανθρώπινων σχέσεων. Κατά την πρώτη περίοδο της εποχής αυτής επικράτησε η Νευτωνική παράδοση. Η κοινωνία, όπως και ο φυσικός κόσμος, θεωρήθηκε σαν ένας μηχανισμός. Ο τίτλος ενός βιβλίου του Χέρμπερτ Σπένσερ *Social Statics* (Κοινωνική Στατική), που εκδόθηκε το 1851, μας είναι

και σήμερα γνωστός. Ο Μπέρτραντ Ράσσελλ που γαλουχήθηκε μ' αυτή την παράδοση, θυμόταν αργότερα, την εποχή που ήλπιζε πως κάποια μέρα θα υπήρχαν «μαθηματικά της ανθρώπινης συμπεριφοράς εξίσου ακριβή όσο και τα μαθηματικά των μηχανών». ¹ Η θεωρία του Δαρβίνου ήρθε να προκαλέσει μια νέα επιστημονική επανάσταση και οι κοινωνικοί επιστήμονες, ακολουθώντας τ' αχνάρια των βιολόγων, άρχισαν να θεωρούν την κοινωνία σαν έναν οργανισμό. Η πραγματική όμως σημασία της δαρβινικής επανάστασης υπήρξε το γεγονός, πως ο Δαρβίνος, ολοκληρώνοντας ό,τι ο Λάϊελλ είχε ήδη εγκαινιάσει στη γεωλογία, έβαλε την ιστορία στα πλαίσια της επιστήμης. Το αντικείμενο της επιστήμης δεν ήταν πια κάτι στατικό και έξω από το χρόνο ² αλλά μια διαδικασία αλλαγής και εξέλιξης. Η εξέλιξη στις φυσικές επιστήμες επιβεβαίωνε και συμπλήρωνε την πρόοδο στην ιστορία. Δε συνέβη ωστόσο τίποτα, ικανό να μεταβάλλει την επαγωγική άποψη της ιστορικής μεθοδολογίας που περιέγραψα στην πρώτη μου διάλεξη: πρώτα συγκεντρώνω τα γεγονότα που σας ενδιαφέρουν και μετά ερμηνεύω τα. Αποδέχονταν χωρίς συζήτηση πως αυτή ήταν η μέθοδος και των φυσικών επιστημών. Αυτή ήταν η άποψη που φανερά συμεριζόταν και ο Μπιούρυ όταν, στον επίλογο της πρώτης του παράδοσης τον Ιανουάριο του 1903, περιέγραψε την ιστορία σαν «επιστήμη, τίποτα περισσότερο και τίποτα λιγότερο». Στα πενήντα χρόνια που ακολούθησαν την εναρκτήρια παράδοση του Μπιούρυ δημιουργήθηκε ισχυρή αντίδραση σ' αυτή την άποψη για την ιστορία. Όταν ο Κόλιγκουντ έγραφε στη δεκαετία του 1930, φρόντιζε να σύρει μια διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στο φυσικό κόσμο, που ήταν το αντικείμενο της επιστημονικής έρευνας και στον κόσμο της ιστορίας. Και σπάνια εκείνη την περίοδο, γινόταν λόγος για το απόφθεγμα του Μπιούρυ χωρίς ειρωνικά σχόλια. Εκείνο όμως που διέφυ-

1. B. Russell, *Portraits from Memory* (1958), σ. 20.

2. Ακόμα και το 1874, ο Μπράντλεϋ έκανε διάκριση ανάμεσα στην ιστορία και τις επιστήμες που ασχολούνται με το αχρονικό και «διαρκές». (F. H. Bradley, *Collected Essays*, 1935, I, σ. 36).

γε απ' την προσοχή των ιστορικών τότε, ήταν πως στις ίδιες τις φυσικές επιστήμες είχε γίνει μια βαθειά επανάσταση, πράγμα που μας δημιουργεί την εντύπωση ότι ο Μπιούρυ μπορεί να ήταν πιο κοντά στην αλήθεια απ' όσο υποθέταμε, αν και για λάθος λόγους. Αυτό που ο Λάϊελλ έκανε για τη γεωλογία και ο Δαρβίνος για τη βιολογία συνέβη τώρα και με την αστρονομία η οποία έγινε η επιστήμη που ερευνά πώς το σύμπαν έφθασε στο σημείο που είναι σήμερα. Κι έχουμε και τους σύγχρονους φυσικούς να μας επαναλαμβάνουν συνεχώς πως αυτό που ερευνούν δεν είναι γεγονότα αλλά περιστατικά. Σήμερα ο ιστορικός έχει κάποια δικαιολογία να αισθάνεται ότι ανήκει στον κόσμο της επιστήμης πολύ περισσότερο παρά πριν εκατό χρόνια.

Ας στραφούμε πρώτα στην αντίληψη σχετικά με τους νόμους. Σε όλη τη διάρκεια του 18ου και 19ου αιώνα, οι επιστήμονες αποδέχονταν πως οι φυσικοί νόμοι —οι νόμοι του Νεύτωνα για την κίνηση, ο νόμος για τη βαρύτητα, ο νόμος του Μπόϋλ, ο νόμος για την εξέλιξη κ.λπ.— είχαν ανακαλυφθεί και εδραιωθεί οριστικά και πως η δουλειά του επιστήμονα ήταν ν' ανακαλύψει και να εδραιώσει κι άλλους τέτοιους νόμους απ' τα γεγονότα που παρατηρεί, με τη μέθοδο της επαγωγής.

Η λέξη «νόμος» περιήλθε σε μας με ένα φωτοστέφανο δόξας από το Γαλιλαίο και το Νεύτωνα. Μελετητές της κοινωνίας, στη συνειδητή ή ασυνείδητη επιθυμία τους να επιβάλουν τον επιστημονικό χαρακτήρα των μελετών τους, υιοθέτησαν την ίδια ορολογία, πιστεύοντας οι ίδιοι πως ακολουθούν την ίδια μέθοδο. Οι μελετητές της πολιτικής οικονομίας φαίνεται να είναι οι πρώτοι που έκαναν την εμφάνισή τους με το νόμο του Γκρέσαμ και τους νόμους της αγοράς του Άνταμ Σμίθ. Ο Μπέρκ επικαλέστηκε «τους νόμους του εμπορίου, που είναι οι φυσικοί νόμοι, άρα οι νόμοι του Θεού». ¹ Ο

1. *Thoughts and Details on Scarcity* (1795) στο βιβλίο *The Works of Edmund Burke* (1846), IV, σ. 270. Ο Μπέρκ κατέληξε στο συμπέρασμα πως δεν «ανήκε στην αρμοδιότητα της κυβέρνησης, σαν κυβέρνησης, αλλά ούτε και των πλούσιων, σαν πλούσιων, να προμηθεύουν στους φτωχούς εκείνα τα απαραίτητα που η Θεία Πρόνοια ευαρεστήθηκε να τους αποστερήσει για κάποιο χρονικό διάστημα».

Μάλθους πρόβαλε ένα νόμο για τον πληθυσμό, ο Λασσάλ ένα σιδερένιο νόμο για τα ημερομίσθια και, στον πρόλογό του στο *Κεφάλαιο*, ο Μάρξ υποστηρίζει πως ανακάλυψε «τον οικονομικό νόμο κίνησης της σύγχρονης κοινωνίας». Στον επίλογο του βιβλίου του *History of Civilization* (Ιστορία του πολιτισμού), ο Μπάκλ εξέφραζε την πεποίθηση πως η πορεία των ανθρώπινων πραγμάτων ήταν «διαποτισμένη από μια λαμπρή αρχή παγκόσμιας και απαρέγκλιτης κανονικότητας». Η ορολογία αυτή μας φαίνεται σήμερα ξεπερασμένη όσο και αλαζονική. Φαίνεται όμως ξεπερασμένη σχεδόν εξ ίσου στο φυσικό όσο και στον κοινωνιολόγο. Ένα χρόνο πριν απ' την εναρκτήρια παράδοση του Μπιούρυ, ο Γάλλος μαθηματικός Ανρί Πουανκαρέ εξέδωσε ένα μικρό τόμο με τον τίτλο *La science et l'hypothese* (Η επιστήμη και η υπόθεση) που προκάλεσε επανάσταση στην επιστημονική σκέψη. Η κύρια θέση του Πουανκαρέ, ήταν πως οι γενικές προτάσεις που διατύπωναν οι επιστήμονες, όπου δεν ήταν απλοί ορισμοί ή μεταμφιεσμένες συμβάσεις σχετικά με τη χρήση της γλώσσας, ήταν υποθέσεις που αποσκοπούσαν στο ν' αποκρυσταλλώσουν και να οργανώσουν περαιτέρω συλλογισμούς και που υπόκεινταν σε επαλήθευση, τροποποίηση ή αντίκρουση. Ολ' αυτά έχουν καταντήσει σήμερα κάπως κοινοτοπία. Ο κομπασμός του Νεύτωνα "Hypotheses non fingo" (δεν πλάθω υποθέσεις) δε στέκεται σήμερα και παρ' όλο που επιστήμονες, ακόμα και κοινωνιολόγοι, εξακολουθούν καμιά φορά ν' αναφέρονται σε νόμους, κατά κάποιον τρόπο για να θυμηθούν τα παλιά, έχουν πάψει πια να πιστεύουν στην ύπαρξή τους με την έννοια που γενικά οι επιστήμονες του 18ου και 19ου αιώνα τους πίστευαν. Σήμερα αναγνωρίζεται πως οι επιστήμονες προβαίνουν σε ανακαλύψεις και αποκτούν καινούργιες γνώσεις όχι καθορίζοντας ακριβείς και γενικούς νόμους αλλά διατυπώνοντας υποθέσεις που ανοίγουν το δρόμο σε νέες έρευνες. Ένα κλασικό βιβλίο με θέμα την επιστημονική μέθοδο, γραμμένο από δύο Αμερικανούς φιλοσόφους περιγράφει αυτή τη μέθοδο σαν «βασικά κυκλική».

Επιβεβαιώνουμε τα αξιώματα, προσφεύγοντας σε εμπειρικό υλικό, σ' αυτό που υποτίθεται πως είναι «γεγονός»

και επιλέγουμε, αναλύουμε και ερμηνεύουμε το εμπειρικό υλικό στηριζόμενοι στα αξιώματα.¹

Ίσως η λέξη «αμοιβαία» να ήταν προτιμότερη παρά «κυκλική» γιατί τα αποτελέσματα δεν είναι η επιστροφή στην ίδια θέση αλλά η προώθηση σε νέες ανακαλύψεις μέσα απ' αυτή τη διαδικασία αλληλεπίδρασης αξιωμάτων και γεγονότων, θεωρίας και πρακτικής. Η σκέψη απαιτεί την αποδοχή ορισμένων προϋποθέσεων βασισμένων στην παρατήρηση, που καθιστούν δυνατή την επιστημονική σκέψη, αλλά υπόκεινται σε αναθεώρηση στο φως της σκέψης αυτής. Τετοιες υποθέσεις μπορεί νά ισχύουν σε ορισμένες περιπτώσεις ή για ορισμένους σκοπούς ενώ σ' άλλες ν' αποδεικνύεται ότι δεν εφαρμόζονται. Το κριτήριο για το αν είναι πραγματικά αποτελεσματικές στην προώθηση νέων απόψεων και την απόκτηση νέων γνώσεων είναι σ' όλες τις περιπτώσεις καθαρά εμπειρικό. Ένας από τους πιο έγκριτους μαθητές και συνεργάτες του Ράδερφορντ περιέγραψε πρόσφατα τις μεθόδους που εκείνος χρησιμοποιούσε:

Τον παρακινούσε μια ακατανίκητη επιθυμία να γνωρίσει πως λειτουργούσαν τα πυρηνικά φαινόμενα, με την ίδια έννοια που θα έλεγε κανείς ότι γνωρίζει τι γίνεται μέσα στην κουζίνα. Δεν πιστεύω πως γύρευε μια εξήγηση με τον κλασικό τρόπο μιας θεωρίας που χρησιμοποιεί ορισμένους νόμους. Του αρκούσε να ξέρει το τι συμβαίνει.²

Η περιγραφή αυτή ταιριάζει και για τον ιστορικό που έχει εγκαταλείψει την αναζήτηση βασικών νόμων και αρκείται να ερευνά πως λειτουργούν τα πράγματα.

Το επίπεδο των υποθέσεων που χρησιμοποιεί ο ιστορικός στη διαδικασία της έρευνάς του μοιάζει αξιοσημείωτα με το επίπεδο των υποθέσεων που χρησιμοποιεί ο φυσικός επιστήμονας. Ας πάρουμε για παράδειγμα την περίφημη διάγνωση του Μαξ Βέμπερ για την ύπαρξη κάποιας σχέσης μεταξύ προτεσταντισμού και καπιταλισμού. Κανείς δε θα την ονόμαζε σήμερα νόμο, αν και θα μπορούσε να θεωρηθεί

1. M. R. Cohen και E. Nagel, *Introduction to Logic and Scientific Method* (1934), σ. 596.

2. Sir Charles Ellis στο *Trinity Review* (Καίμπριτζ, Lent Term, 1960), σ. 14.

νόμος σε παλιότερη εποχή. Είναι μια υπόθεση που, αν και τροποποιήθηκε κάπως στη διάρκεια των ερευνών που ενέπνευσε, κατάφερε, χωρίς αμφιβολία, να ευρύνει την κατανόησή μας για τα δύο αυτά κινήματα.

Ή ας πάρουμε μια θέση σαν αυτή του Μάρξ: «Ο χερόμυλος μας δίνει κοινωνία με φεουδάρχη. Ο ατμοκίνητος μύλος μας δίνει κοινωνία με βιομήχανο κεφαλαιοκράτη».¹ Στη σύγχρονη ορολογία, αυτό δεν αποτελεί νόμο, αν και πιθανότατα ο ίδιος ο Μάρξ υποστήριζε πως είναι, αλλά μια γόνιμη υπόθεση που ανοίγει το δρόμο σε ευρύτερη έρευνα και πληρέστερη κατανόηση. Υποθέσεις σαν κι αυτές είναι απαραίτητα εργαλεία της σκέψης. Ο γνωστός Γερμανός οικονομολόγος των αρχών του αιώνα μας Βέρνερ Ζόμπαρτ ομολόγησε πως τον κατείχε ένα «αίσθημα αβεβαιότητας» που καταλαμβάνει όσους έχουν εγκαταλείψει το μαρξισμό.

Όταν —έγραφε— χάνουμε τους βολικούς τύπους που ως τώρα μας οδηγούσαν μέσα στις περιπλοκές της ύπαρξης... αισθανόμαστε σαν να πνιγόμαστε στον ωκεανό των γεγονότων μέχρις ότου βρούμε ένα καινούργιο πάτημα ή μάθουμε κολύμπι.²

Η αντιδικία γύρω από τη διαίρεση της ιστορίας σε περιόδους ανήκει σ' αυτή την κατηγορία. Η διαίρεση αυτή δεν αποτελεί γεγονός, αλλά μια αναγκαία υπόθεση ή εργαλείο σκέψης και ισχύει στο βαθμό που μας δια φωτίζει και μας είναι απαραίτητη για την ερμηνεία μας. Οι ιστορικοί που διαφωνούν στο θέμα πότε τερματίζεται ο μεσαιώνας, διαφωνούν στην ερμηνεία που δίνουν σε ορισμένα περιστατικά. Το όλο θέμα δεν αφορά γεγονότα, αλλά δε στερείται και νοήματος. Η διαίρεση της ιστορίας σε γεωγραφικούς τομείς εξίσου δεν αποτελεί γεγονός αλλά μόνο υπόθεση. Το να μιλά κανείς για ευρωπαϊκή ιστορία μπορεί ν' αποτελεί έγκυρη και γόνιμη υπόθεση για ορισμένα θέματα, αλλά απατηλή και κακοποιό

για άλλα. Οι περισσότεροι ιστορικοί θεωρούν τη Ρωσία τμήμα της Ευρώπης, ενώ κάποιοι το αμφισβητούν με πάθος. Μπορεί κανείς να κρίνει την προκατάληψη του ιστορικού από την υπόθεση που υιοθετεί. Πρέπει να μνημονεύσω μια γενική κρίση πάνω στις μεθόδους της κοινωνιολογίας, γιατί προέρχεται από ένα μεγάλο κοινωνιολόγο που αρχικά είχε σπουδάσει φυσικός. Ο Ζώρζ Σορέλ, που ασκούσε το επάγγελμα του μηχανικού πριν αρχίσει στα σαράντα του να γράφει για τα κοινωνικά προβλήματα, υπογράμμιζε την ανάγκη να απομονώνει κανείς ορισμένα στοιχεία μιας κατάστασης, ακόμα και με κίνδυνο υπεραπλούστευσης:

Θα πρέπει (έγραφε) να προχωρεί κανείς ψάχνοντας. Να προσπαθεί να πειραματίζεται με πιθανές ή μερικές υποθέσεις και να ικανοποιείται με προσωρινές προσεγγίσεις ώστε να αφήνει πάντα την πόρτα ανοιχτή σε προοδευτική διόρθωση.¹

Όλ' αυτά απέχουν πολύ από το 19ο αιώνα όταν φυσικοί επιστήμονες και ιστορικοί, όπως ο Άκτον, προσέβλεπαν σε μια μέρα, που με τη συλλογή βεβαιωμένων γεγονότων, θα δημιουργούσαν ένα ολοκληρωμένο σώμα γνώσεων για να λυθούν μια για πάντα όλα τα αμφιλεγόμενα προβλήματα. Σήμερα και οι φυσικοί επιστήμονες και οι ιστορικοί τρέφουν την ταπεινή ελπίδα μιας προοδευτικής πορείας από μια μερική υπόθεση σε άλλη, απομονώνοντας τα γεγονότα τους με τη βοήθεια της ερμηνείας που τους δίνουν και δοκιμάζοντας τις ερμηνείες τους με τα γεγονότα. Κατά τη γνώμη μου, οι τρόποι που χρησιμοποιούν και οι δύο δε διαφέρουν ουσιαστικά. Στην πρώτη μου ομιλία, ανέφερα μια παρατήρηση του Καθηγητή Μπάρακλω πως η ιστορία «δεν ήταν καθόλου απλή παράθεση γεγονότων, αλλά μια σειρά αποδεκτών εκτιμήσεων». Όταν ετοιμάζα αυτές τις ομιλίες, ένας φυσικός απ' αυτό το πανεπιστήμιο έδωσε σε εκπομπή του Β.Β.Σ., τον ορισμό της επιστημονικής αλήθειας σαν «θέση που έγινε δημόσια αποδεκτή από τους ειδικούς».² Κανένας όμως από

1. Marx - Engels: Gesamtausgabe, I, VI, σ. 179.

2. W. Sombart, *The Quintessence of Capitalism* (αγγλική μετάφραση, 1915) σ. 354.

1. G. Sorel, *Matériaux d' une théorie du prolétariat* (1919), σ. 7.

2. Dr. J. Ziman στο περιοδικό *The Listener*, 18 Αυγούστου 1960.

τους δυό αυτούς ορισμούς δεν είναι απόλυτα ικανοποιητικός για τους λόγους που θα φανούν κατά τη συζήτηση του θέματος της αντικειμενικότητας. Πάντως, είναι εντυπωσιακό να βρίσκεις έναν ιστορικό και ένα φυσικό να εκφράζουν ανεξάρτητα ο ένας από τον άλλο το ίδιο πρόβλημα χρησιμοποιώντας σχεδόν ακριβώς τις ίδιες λέξεις.

Οι αναλογίες ωστόσο αποτελούν γνωστή παγίδα για τους απερίσκεπτους και θάθελα να εξετάσω με σεβασμό τα επιχειρήματα που εδραιώνουν την πίστη ότι, όσο κι αν είναι μεγάλες οι διαφορές μεταξύ των μαθηματικών και των φυσικών επιστημών ή μεταξύ διαφόρων επιστημών που ανήκουν στις κατηγορίες αυτές, μπορεί να γίνει μια θεμελιώδης διάκριση μεταξύ όλων αυτών των επιστημών και της ιστορίας και ότι η διάκριση αυτή καθιστά απατηλό το να ονομάζουμε την ιστορία —ίσως δε και τις άλλες αποκαλούμενες κοινωνικές επιστήμες— επιστήμη. Οι αντιρρήσεις αυτές, μερικές πιο πειστικές από άλλες, είναι σε συντομία: (1) ότι η ιστορία ασχολείται αποκλειστικά με το μοναδικό ενώ η επιστήμη με το γενικό, (2) ότι η ιστορία δε διδάσκει, (3) ότι η ιστορία είναι ανίκανη να προλέγει, (4) ότι η ιστορία είναι αναγκαστικά υποκειμενική εφόσον ο άνθρωπος παρατηρεί τον εαυτό του και (5) ότι η ιστορία, σ' αντίθεση με την επιστήμη, περιπλέκεται με θέματα θρησκείας και ηθικής. Θα προσπαθήσω να αναλύσω καθένα από τα σημεία αυτά με τη σειρά.

Πρώτα, υποτίθεται πως η ιστορία ασχολείται με το μοναδικό και το ιδιαίτερο και η επιστήμη με το γενικό και το καθολικό. Μπορεί κανείς να πει πως η άποψη αυτή ξεκίνησε με τον Αριστοτέλη που δήλωνε ότι η ποίηση ήταν «φιλοσοφώτερον» και «σπουδαιότερον» της ιστορίας, εφόσον την ποίηση ενδιέφερε η γενική αλήθεια ενώ την ιστορία η ιδιαίτερη.¹

Πλήθος μεταγενέστερων συγγραφέων μέχρι του Κόλλινγκουντ² συμπεριλαμβανομένου, έκαναν όμοια διάκριση

μεταξύ επιστήμης και ιστορίας. Αυτό όμως φαίνεται να οφείλεται σε παρανόηση. Το περίφημο απόφθεγμα του Χόμπς εξακολουθεί να ισχύει: «Τίποτα στον κόσμο δεν είναι καθολικό εκτός από τα ονόματα γιατί το καθένα από τα κατονομαζόμενα αντικείμενα έχει τη δική του ατομικότητα και είναι μοναδικό».¹ Αυτό εφαρμόζεται ασφαλώς στις φυσικές επιστήμες: δεν υπάρχουν δύο γεωλογικοί σχηματισμοί, δύο ζώα του ίδιου είδους, δύο άτομα που να είναι πανομοιότυπα. Το ίδιο και δυό ιστορικά συμβάντα δεν είναι πανομοιότυπα. Η εμμονή, όμως, στη μοναδικότητα των ιστορικών γεγονότων έχει το ίδιο παραλυτικό αποτέλεσμα με την κοινοτυπία που ο Μουρ δανείστηκε από τον Επίσκοπο Μπάτλερ και που κάποτε υιοθετήθηκε με ενθουσιασμό από τους γλωσσολόγους φιλόσοφους: «Κάθε πράγμα είναι αυτό που είναι και όχι άλλο πράγμα». Αν ακολουθήσετε αυτό το δρόμο, γρήγορα θα φθάσετε σε κάποιο είδος φιλοσοφικής νιρβάνα οπότε τίποτα που νάχει σημασία δε μπορεί να ειπωθεί για τίποτα.

Η ίδια η χρήση της γλώσσας καταδικάζει τον ιστορικό, όπως και το φυσικό επιστήμονα, σε γενικεύσεις. Μπορεί ο Πελοποννησιακός Πόλεμος και ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος να ήταν πολύ διαφορετικοί και ο καθένας μοναδικός στο είδος του. Ο ιστορικός όμως τους αποκαλεί και τους δύο πολέμους και μόνο κάποιος σχολαστικός θα διαμαρτυρηθεί. Όταν ο Γκίμπον χαρακτήρισε και την εγκαθίδρυση του χριστιανισμού από τον Μ. Κωνσταντίνο και την άνοδο του Ισλάμ σαν επαναστάσεις,² γενίκευσε δυο μοναδικά περιστατικά. Το ίδιο κάνουν και οι σύγχρονοι ιστορικοί όταν γράφουν για την Αγγλική, τη Γαλλική, τη Ρωσική και την Κινέζικη επανάσταση. Στην πραγματικότητα, ο ιστορικός δεν ενδιαφέρεται για το μοναδικό, αλλά γιά ό,τι είναι γενικό μέσα στο μοναδικό. Στη δεκαετία του 1920, οι συζητήσεις των ιστορικών γιά τα αίτια του πολέμου του 1914 έφταναν γενικά να παραδεχτούν πως ο πόλεμος οφειλόταν είτε στους αποτυχημένους χειρισμούς των διπλωματών που διαπραγματεύο-

1. *Poetics*, κεφ. ΙΧ.

2. R. G. Collingwood, *Historical Imagination* (1935), σ. 5.

1. *Leviathan*, I. IV.

2. *Decline and Fall of the Roman Empire*, κεφ. XX, κεφ. 1.

νταν κάτω από συνθήκες μυστικότητας χωρίς τον έλεγχο της κοινής γνώμης, είτε στην ατυχή διαίρεση του κόσμου σε εδαφικά κυρίαρχα κράτη. Στη δεκαετία του 1930, οι συζητήσεις απέκλιναν στην παραδοχή πως ο πόλεμος οφειλόταν στον ανταγωνισμό ανάμεσα στις ιμπεριαλιστικές δυνάμεις, που τις ωθούσαν οι δυσκολίες του παρακμασμένου καπιταλισμού να μοιράσουν τον κόσμο μεταξύ τους. Όλες αυτές οι συζητήσεις περιπλέκονταν με γενικεύσεις ως προς τα αίτια των πολέμων ή οπωσδήποτε του πολέμου στις συνθήκες του 20ου αιώνα. Ο ιστορικός συνεχώς χρησιμοποιεί γενικεύσεις για να ελέγξει τη μαρτυρία του. Αν η μαρτυρία πως ο Ριχάρδος δολοφόνησε τα πριγκηπόπουλα στον Πύργο του Λονδίνου είναι αβέβαια, ο ιστορικός θα αναρωτηθεί —ίσως πιο πολύ ασυνειδητά παρά συνειδητά— μήπως η εκτέλεση πιθανών διεκδικητών του θρόνου τους αποτελούσε συνήθεια των βασιλιάδων της εποχής. Και η τελική του κρίση θα επηρεασθεί, και πολύ σωστά, απ' αυτή τη γενίκευση.

Ο αναγνώστης καθώς και ο συγγραφέας ιστορίας έχει μόνιμα την τάση της γενίκευσης, και χρησιμοποιεί τις παρατηρήσεις του ιστορικού για άλλες ιστορικές περιπτώσεις που του είναι γνωστές —ή ίσως για τη δική του εποχή. Κάθε φορά που διαβάζω το έργο *French Revolution* (Γαλλική Επανάσταση) του Καρλάυλ ανακαλύπτω τον εαυτό μου να γενικεύει τα σχόλιά του ξανά και ξανά εφαρμόζοντάς τα στο δικό μου ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη Ρωσική επανάσταση. Ας πάρουμε το παρακάτω απόσπασμα σχετικό με την τρομοκρατία:

Φρικτή σε χώρες που γνώρισαν ίση δικαιοσύνη για όλους —όχι τόσο αφύσικη σε χώρες που δεν τη γνώρισαν ποτέ.

Η ακόμα καλύτερα, το παρακάτω:

Είναι κρίμα, αν και πολύ φυσικό, ότι η ιστορία της περιόδου αυτής γράφτηκε γενικά με υστερία. Βρίθει από υπερβολές, κατάρες, θρήνους. Και στο σύνολο καλύπτεται με σκότος.¹

Η ένα άλλο απόσπασμα, τη φορά αυτή από τον Μπέρκχαρτ,

σχετικά με την ανάπτυξη του σύγχρονου κράτους κατά το 16ο αιώνα:

Όσο πιο πρόσφατη είναι μια εξουσία, τόσο πιο λίγο μπορεί να μείνει στατική — πρώτα, επειδή αυτοί που τη δημιούργησαν συνήθισαν στη γρήγορη περαιτέρω κίνηση και επειδή είναι και θα παραμείνουν καθ'αυτό νεωτεριστές και δεύτερο επειδή οι δυνάμεις που ξεσήκωσαν ή καθυπόταξαν μπορούν να χρησιμοποιηθούν μόνο με περαιτέρω πράξεις βίας.¹

Θα ήταν ανόητο να υποστηρίξει κανείς πως η γενίκευση είναι άσχετη με την ιστορία. Απεναντίας, η ιστορία τρέφεται με γενικεύσεις. Όπως ο κ. Έλτον εξηγεί πολύ ωραία σε ένα τόμο της νέας *Cambridge Modern History* (Σύγχρονη Ιστορία, έκδ. Πανεπιστημίου Καίμπριτζ), «εκείνο που διακρίνει τον ιστορικό από το συλλέκτη ιστορικών γεγονότων είναι η γενίκευση».² Θα μπορούσε να είχε προσθέσει πως η ίδια διαφορά διακρίνει το φυσικό επιστήμονα από το φυσιοδίφη ή το συλλέκτη ειδών. Μη φανταστείτε όμως πως η γενίκευση μας επιτρέπει να κατασκευάσουμε κάποιο τεράστιο ιστορικό σχήμα, όπου πρέπει να προσαρμοστούν ειδικά περιστατικά. Και επειδή ο Μάρξ είναι ένας απ' αυτούς που συχνά δέχονται την κατηγορία ότι κατασκευάζουν ή πιστεύουν σε ένα βέβαιο σχήμα, θα παραθέσω συνοψίζοντας, απόσπασμα από ένα γράμμα του που βάζει τα πράγματα στη σωστή τους θέση:

Γεγονότα καταπληκτικά όμοια, αλλά που συμβαίνουν κάτω από διαφορετικές ιστορικές συνθήκες, οδηγούν σε εντελώς ανόμοια αποτελέσματα. Μελετώντας πρώτα κάθε μια από τις εξελίξεις αυτές χωριστά και κατόπιν συγκρίνοντάς τις, είναι εύκολο να βρει κανείς το κλειδί για την κατανόηση αυτού του φαινομένου. Είναι αδύνατον όμως να επιτύχει κανείς αυτή την κατανόηση χρησιμοποιώντας το αντικλείδι κάποιας ιστορικο-φιλοσοφικής θεωρίας που η μεγάλη αρετή της είναι να ισταται υπεράνω της ιστορίας.³

1. J. Burckhardt, *Judgements on History and Historians* (1959), σ. 34.

2. *Cambridge Modern History*, II (1958), σ. 20.

3. Μάρξ και Ένγκελς, *Έργα* (ρωσική έκδοση), XV, σ. 378. Το από-

1. *History of the French Revolution*, I, V, κεφ. 9, III, I κεφ. I.

Η ιστορία ασχολείται με τη σχέση ανάμεσα στο μοναδικό και το γενικό. Ο ιστορικός δε μπορεί να τα χωρίσει ή να δώσει το προβάδισμα στο ένα ή στο άλλο, το ίδιο όπως δε μπορεί να χωρίσει γεγονός και ερμηνεία.

Ίσως εδώ να ήταν χρήσιμη μια σύντομη παρατήρηση για τη σχέση ανάμεσα στην ιστορία και την κοινωνιολογία. Η κοινωνιολογία αντιμετωπίζει σήμερα δύο κινδύνους —τό να γίνει υπερθεωρητική ή υπερεμπειρική. Ο πρώτος κίνδυνος είναι να χάσει τον εαυτό της μέσα σε αφηρημένες και χωρίς νόημα γενικεύσεις που αφορούν την κοινωνία γενικά. Η Κοινωνία με κεφαλαίο Κ αποτελεί εξ ίσου φενάκη με την Ιστορία με κεφαλαίο Ι. Ο κίνδυνος αυτός γίνεται απειλητικότερος απ' τη μεριά εκείνων που αναθέτουν στην κοινωνιολογία το αποκλειστικό έργο της συναγωγής γενικών συμπερασμάτων από μοναδικά περιστατικά, που έχει καταγράψει η ιστορία. Επαυτού έχει εκφραστεί η γνώμη πως η κοινωνιολογία διαφέρει από την ιστορία γιατί έχει «νόμους».¹

Ο άλλος κίνδυνος είναι αυτός που πρόβλεψε ο Κάθλ Μάννχαϊμ, σχεδόν μια γενιά πριν και που υφίσταται έντονα σήμερα, μιας κοινωνιολογίας «διασπασμένης σε μια σειρά

σπασμα είναι από ένα γράμμα που δημοσιεύθηκε στο ρωσικό περιοδικό *Otechestvennyye Zapiski* το 1877. Ο Καθηγητής Πόππερ φαίνεται να συνδέει τον Μάρξ μ' αυτό που ονομάζει «το κεντρικό λάθος του ιστορικισμού», την πίστη πως ιστορικές τάσεις ή ροπές «είναι δυνατό να προκύψουν άμεσα μόνο από γενικούς νόμους» (*The Poverty of Historicism*, 1957, σ. 128-9). Αυτό ακριβώς είναι που αρνείται ο Μάρξ.

1. Αυτή φαίνεται να είναι η άποψη του Καθηγητή Πόππερ (*The Open Society*, 2η έκδοση, 1952, II, σ. 322). Ατυχώς παραθέτει και παράδειγμα κοινωνιολογικού νόμου: «Όπου η ελευθερία της σκέψης και της ανακοίνωσης της σκέψης προστατεύεται αποτελεσματικά από νομικούς θεσμούς και από θεσμούς που διασφαλίζουν τη δημοσιότητα των συζητήσεων, θα υπάρξει επιστημονική πρόοδος». Αυτό γράφτηκε το 1942 ή 1943 και προφανώς ήταν εμπνευσμένο από την πεποίθηση πως οι δημοκρατίες της Δύσης, χάρη στα θεσμικά μέτρα τους, θα παρέμεναν στην πρωτοπορεία της επιστημονικής προόδου -πεποίθηση που από τότε διαλύθηκε ή τροποποιήθηκε σοβαρά από τις εξελίξεις στη Σοβιετική Ένωση. Όχι μόνο νόμος δεν ήταν αλλά ούτε μια έγκυρη γενίκευση.

διακριτικών τεχνικών προβλημάτων κοινωνικής αναπροσαρμογής».¹ Η κοινωνιολογία ασχολείται με ιστορικές κοινωνίες, που κάθε μια απ' αυτές είναι μοναδική και έχει διαμορφωθεί από ορισμένες ιστορικές καταβολές και συνθήκες. Το να προσπαθεί όμως κανείς ν' αποφύγει γενικεύσεις και ερμηνείες περιορίζοντας τον εαυτό του στα επονομαζόμενα «τεχνικά» προβλήματα απαρίθμησης και ανάλυσης σημαίνει πως γίνεται απλούστατα ασυνείδητος απολογητής μιας στατικής κοινωνίας. Για να γίνει γόνιμο πεδίο μελέτης, η κοινωνιολογία πρέπει, όπως και η ιστορία, να ασχοληθεί με τη σχέση ανάμεσα στο μοναδικό και το γενικό. Πρέπει όμως να γίνει και δυναμική μελέτη, όχι της κοινωνίας σε στασιμότητα (γιατί δεν υπάρχει τέτοια κοινωνία), αλλά της κοινωνικής αλλαγής και ανάπτυξης. Κατά τα άλλα, θα έλεγα μόνο πως όσο περισσότερο κοινωνιολογική γίνεται η ιστορία και όσο περισσότερο ιστορική η κοινωνιολογία, τόσο το καλύτερο και για τις δύο. Ας μείνουν πλατιά ανοιχτά τα σύνορα ανάμεσά τους για ελεύθερη επικοινωνία και προς τις δύο κατευθύνσεις.

Το θέμα της γενίκευσης είναι στενά συνδεδεμένο με το δεύτερο θέμα μου που είναι τα διδάγματα της ιστορίας. Η πραγματική σημασία της γενίκευσης βρίσκεται στο ότι, χρησιμοποιώντας την, προσπαθούμε να διδαχθούμε από την ιστορία, να εφαρμόσουμε το δίδαγμα που βγάλαμε από μια σειρά περιστατικών σε μια άλλη σειρά περιστατικών: ασυνείδητα ή συνειδητά, όταν γενικεύουμε, αυτό προσπαθούμε να κάνουμε. Αυτοί που απορρίπτουν τις γενικεύσεις και επιμένουν πως η ιστορία ασχολείται αποκλειστικά με το μοναδικό, είναι πολύ λογικά, αυτοί που αρνούνται πως μπορούμε και να διδαχθούμε κάτι από την ιστορία. Ο ισχυρισμός όμως πως οι άνθρωποι δε διδάσκονται τίποτα από την ιστορία αντικρούεται από πλήθος οφθαλμοφανών γεγονότων. Δεν υπάρχει πιο κοινή εμπειρία. Το 1919, πέρα μέρος στο Συνέδριο Ειρήνης του Παρισιού σαν νεαρό μέλος της βρετανικής αντι-

1. K. Mannheim, *Ideology and Utopia* (αγγλική μετάφραση, 1936), σ. 228.

προσωπείας. Όλα τα μέλη της αντιπροσωπείας πίστευαν πως πολλά θα μπορούσαμε να διδαχθούμε από το Συνέδριο της Βιέννης, το τελευταίο μεγάλο ευρωπαϊκό συνέδριο ειρήνης πριν από εκατό χρόνια. Κάποιος λογαχός Ουέμπστερ, που υπηρετούσε τότε στο Υπουργείο Πολέμου, τώρα σέρ Τσάρλι Ουέμπστερ και διακεκριμένος ιστορικός, έγραψε ένα δοκίμιο όπου μας εξέθετε ποιά ήταν αυτά τα διδάγματα. Δύο απ' αυτά έχουν παραμείνει στη μνήμη μου. Το ένα ήταν, πως ήταν επικίνδυνο, κατά την ανασύνταξη του χάρτη της Ευρώπης, να αγνοηθεί η αρχή της αυτοδιάθεσης. Το άλλο, πως ήταν επικίνδυνο να πετάς απόρρητα έγγραφα στο καλάθι των αχρήστων, που το περιεχόμενο του σίγουρα θα το αγόραζαν οι μυστικές υπηρεσίες κάποιας άλλης αντιπροσωπείας. Τα διδάγματα αυτά της ιστορίας τα θεωρούσαμε ευαγγέλιο και κανονίζαμε τη συμπεριφορά μας ανάλογα. Το παράδειγμα είναι πρόσφατο και ασήμαντο. Θα ήταν όμως εύκολο να βρει κανείς σε σχετικά μακρινές εποχές την επίδραση διδαγμάτων από εποχές ακόμα πιο μακρινές. Όλοι μας γνωρίζουμε την επίδραση της αρχαίας Ελλάδας πάνω στη Ρώμη. Δεν είμαι όμως βέβαιος αν κανείς ιστορικός δοκίμασε να αναλύσει επακριβώς τα διδάγματα που οι Ρωμαίοι άντλησαν ή νόμιζαν ότι άντλησαν από την ιστορία της Ελλάδας. Μια έρευνα των διδαγμάτων που η Δυτική Ευρώπη άντλησε από την ιστορία της Παλαιάς Διαθήκης κατά το 17ο, 18ο, και 19ο αιώνα μπορεί ν' αποδώσει αντάξια με την προσπάθεια αποτελέσματα. Η αγγλική πουριτανική επανάσταση είναι αδύνατο να κατανοηθεί πλήρως χωρίς μια τέτοια μελέτη. Και η αντίληψη του περιούσιου λαού αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα στην άνοδο του σύγχρονου εθνικισμού. Η νέα άρχουσα τάξη στη Μ. Βρετανία το 19ο αιώνα είχε βαθειά σφραγιστεί από την κλασική παιδεία. Όπως ανέφερα ήδη ο Γκρόουτ πρόβαλλε την Αθήνα σαν παράδειγμα για μίμηση στη νέα δημοκρατία. Καί θα ήθελα πολύ κάποιος να μελετούσε τα εκτεταμένα και σημαντικά διδάγματα, που οι δημιουργοί της βρετανικής αυτοκρατορίας άντλησαν από την ιστορία της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Στο δικό μου τομέα, αυτοί που έκαναν τη ρωσική επανάσταση επηρεάστηκαν βαθειά —θα

μπορούσε σχεδόν να πει κανείς, κατατρώχονταν— από τα διδάγματα της Γαλλικής Επανάστασης, των επαναστάσεων του 1848 και της κομμούνας του Παρισιού το 1871. Στο σημείο αυτό όμως θα σας υπενθυμίσω την επιφύλαξη που επιτάσσει ο διττός χαρακτήρας της ιστορίας. Δεν παίρνει κανείς μαθήματα από την ιστορία με τον απλό τρόπο μονόδρομης διαδικασίας. Για να μελετήσεις το παρόν μέσα από το πρίσμα του παρελθόντος θα πρέπει επίσης να μελετήσεις το παρελθόν μέσα από το πρίσμα του παρόντος. Η λειτουργία της ιστορίας είναι να προαγάγει βαθύτερη κατανόηση και του παρελθόντος και του παρόντος μέσα απ' τη στενή σχέση που υπάρχει ανάμεσα τους.

Το τρίτο σημείο που θέλω να τονίσω είναι ο ρόλος της πρόβλεψης στην ιστορία. Υποστηρίζεται πως η ιστορία δεν παρέχει διδάγματα γιατί, σε αντίθεση με τις φυσικές επιστήμες δε μπορεί να προβλέψει το μέλλον. Το όλο θέμα έχει εμπλακεί σε ένα δίχτυ παρεξηγήσεων. Όπως είδαμε, οι φυσικοί δεν είναι πια τόσο πρόθυμοι, όσο πρώτα, να μας μιλούν για τους νόμους της φύσης. Οι αποκαλούμενοι φυσικοί νόμοι που επηρεάζουν την καθημερινή μας ζωή είναι στην πραγματικότητα περιγραφές τάσεων, περιγραφές του τι θα συμβεί όταν όλα τα άλλα πράγματα παραμείνουν σταθερά ή μέσα σε εργαστηριακές συνθήκες. Ούτε και αξιώνουν πως μπορούν να προβλέψουν τι θα συμβεί σε συγκεκριμένες περιπτώσεις. Ο νόμος της βαρύτητας δεν αποδεικνύει πως ένα ορισμένο μήλο θα πέσει στη γη. Μπορεί κάποιος να το μαζέψει σ' ένα καλάθι. Ο νόμος της οπτικής πως το φως ακολουθεί ευθεία γραμμή δεν αποδεικνύει πως μια συγκεκριμένη ακτίνα δε θα υποστεί διάθλαση ή διάχυση από κάποιο αντικείμενο που συναντά. Αυτά όμως δε σημαίνουν πως οι νόμοι αυτοί είναι χωρίς αξία ή πως δεν ισχύουν αξιωματικά. Μας λένε πως οι σύγχρονες θεωρίες της φυσικής ασχολούνται μόνο με τις πιθανότητες των περιστατικών που λαμβάνουν χώρα. Οι φυσικές επιστήμες σήμερα έχουν περισσότερο την τάση να θυμούνται πως η επαγωγή οδηγεί λογικά μόνο σε πιθανότητες ή σε κάποια λογική πεποίθηση και ενδιαφέ-

ρονται περισσότερο να χειρίζονται τις προτάσεις τους σαν γενικούς κανόνες και οδηγούς που η ακρίβεια τους μπορεί να δοκιμασθεί μόνο με συγκεκριμένη πράξη. "Science, d' où grénouance; grénouance, d' où action" (Επιστήμη, άρα πρόβλεψη. Πρόβλεψη άρα πράξη), όπως λέει ο Κοντ.¹ Το κλειδί στο θέμα της πρόβλεψης στην ιστορία βρίσκεται σ' αυτή τη διάκριση ανάμεσα στο γενικό και το ειδικό, ανάμεσα στο καθολικό και το μοναδικό. Όπως είδαμε, ο ιστορικός είναι υποχρεωμένος να κάνει γενικεύσεις, προσφέροντας έτσι γενικές οδηγίες για μελλοντική δράση, που, αν και δεν αποτελούν συγκεκριμένες προβλέψεις, και ισχύ έχουν και χρήσιμες είναι. Δεν του είναι όμως δυνατό να προβλέψει ιδιαίτερα περιστατικά γιατί το ιδιαίτερο είναι μοναδικό και γιατί περιέχει πάντα και τον παράγοντα τύχη. Η διάκριση αυτή που ανησυχεί τους φιλοσόφους είναι απολύτως κατανοητή από τον κοινό άνθρωπο. Αν δυο τρία παιδιά στο σχολείο πάθουν ιλαρά, θα συμπεράνετε πως η επιδημία θα επεκταθεί. Αυτή η πρόβλεψη, αν θέλετε να την ονομάσετε έτσι, βασίζεται σε μια γενίκευση που προέρχεται από προηγούμενη πείρα και μπορεί να χρησιμεύσει για τη λήψη των σωστών μέτρων. Δε μπορείτε όμως να κάνετε την ιδιαίτερη πρόβλεψη πως ο Τσάρλς ή η Μαίρη θα πάθουν ιλαρά. Έτσι και ο ιστορικός. Κανείς δεν περιμένει από τον ιστορικό να προβλέψει πως θα ξεσπάσει επανάσταση στη Ρουριτανία τον άλλο μήνα. Το είδος του συμπεράσματος που θα προσπαθήσει να βγάλει χρησιμοποιώντας κατά ένα μέρος τις ειδικές γνώσεις για την κατάσταση στη Ρουριτανία και κατά ένα άλλο τη μελέτη της ιστορίας, θα είναι πως οι συνθήκες στη Ρουριτανία είναι τέτοιες ώστε πιθανό να ξεσπάσει επανάσταση στο προσεχές μέλλον, αν κάποιος δώσει το έναυσμα ή εκτός και κάποιος από την κυβερνητική πλευρά κάνει κάτι για να τη σταματήσει. Κι αυτό το συμπέρασμα μπορεί να συνοδεύεται από εκτιμήσεις, βασισμένες κατά ένα μέρος σε ομοιότητες με άλλες επαναστάσεις, για τη στάση που θα είναι διατεθειμένες

να τηρήσουν διάφορες μερίδες του πληθυσμού. Η πρόβλεψη, αν μπορούμε να την ονομάσουμε έτσι, μπορεί να πραγματοποιηθεί μονάχα εφόσον θα συμβούν μοναδικά περιστατικά, που τα ίδια δε μπορούμε να τα προβλέψουμε. Αλλά αυτό δε σημαίνει πως τα συμπεράσματα που βγάζουμε από την ιστορία για το μέλλον στερούνται αξίας ή πως δεν έχουν, με κάποιους περιορισμούς, μια εγκυρότητα, που χρησιμεύει και σαν οδηγός για δράση και σαν κλειδί για την κατανόηση της πορείας των πραγμάτων. Δεν επιθυμώ να υποστηρίξω πως τα συμπεράσματα του κοινωνιολόγου ή του ιστορικού μπορούν να συγκριθούν σε ακρίβεια με τα συμπεράσματα του θετικού επιστήμονα ή ν' αποδώσω το γεγονός ότι υστερούν μονάχα στο ότι οι κοινωνικές επιστήμες είναι πιο καθυστερημένες. Το ανθρώπινο ον είναι, από κάθε άποψη, η πιο πολύπλοκη φυσική οντότητα που γνωρίζουμε και η μελέτη της συμπεριφοράς του μπορεί βέβαια να συνεπάγεται δυσκολίες διαφορετικές απ' αυτές που έχει ν' αντιμετωπίσει ο φυσικός επιστήμονας. Το μόνο που θέλω είναι να στηρίξω την άποψη, πως οι σκοποί και οι μέθοδοί τους δεν είναι θεμελιακά διαφορετικοί.

Το τέταρτο σημείο εισάγει ένα πολύ πειστικότερο επιχείρημα για τον καθορισμό διαχωριστικής γραμμής ανάμεσα στις κοινωνικές επιστήμες, συμπεριλαμβανομένης και της ιστορίας, και τις φυσικές επιστήμες. Το επιχείρημα αυτό είναι ότι, στις κοινωνικές επιστήμες υποκείμενο και αντικείμενο ανήκουν στην ίδια κατηγορία και επιδρούν αμοιβαία το ένα στο άλλο. Τα ανθρώπινα όντα δεν είναι μόνο οι πιο πολύπλοκες και ποικίλες φυσικές οντότητες, αλλά ακόμα δε μπορούν να μελετηθούν παρά από άλλα ανθρώπινα όντα και όχι από ανεξάρτητους παρατηρητές που ανήκουν σ' άλλο είδος. Εδώ ο άνθρωπος δεν αρκείται, όπως στις βιολογικές επιστήμες, να μελετά τη φυσική του κατασκευή και τις φυσικές του αντιδράσεις.

Ο κοινωνιολόγος, ο οικονομολόγος ή ο ιστορικός οφείλουν να διεισδύσουν σε εκδηλώσεις της ανθρώπινης συμπεριφοράς όπου η θέληση παίζει ενεργό ρόλο, για να διαπιστώ-

1. *Cours de philosophie positive*, I, σ. 51.

σουν γιατί οι άνθρωποι που αποτελούν το αντικείμενο της μελέτης τους θέλησαν να δράσουν όπως έδρασαν. Αυτό δημιουργεί μια σχέση, ιδιάζουσα για την ιστορία και τις κοινωνικές επιστήμες ανάμεσα στον παρατηρητή και σ' αυτό που παρατηρεί. Η προσωπική άποψη του ιστορικού υπεισέρχεται αμετάκλητα στην κάθε του παρατήρηση σε βαθμό ώστε η ιστορία να είναι διαποτισμένη από σχετικότητα. Όπως είπε ο Κάρλ Μάννχαϊμ, «ακόμα και οι κατηγορίες στις οποίες οι εμπειρίες κατατάσσονται, συλλέγονται και ταξινομούνται, διαφέρουν ανάλογα με την κοινωνική θέση του παρατηρητή». ¹ Δεν είναι όμως μόνο αλήθεια πως η προκατάληψη του κοινωνιολόγου επηρεάζει αναγκαστικά όλες του τις παρατηρήσεις. Αλήθεια είναι επίσης πως η διαδικασία της ίδιας της παρατήρησης επηρεάζει και τροποποιεί αυτό που παρατηρείται. Και αυτό μπορεί να συμβεί κατά δύο αντίθετους τρόπους. Οι άνθρωποι, που η συμπεριφορά τους γίνεται το αντικείμενο ανάλυσης και πρόβλεψης, μπορεί να προειδοποιηθούν από την πρόβλεψη για ανεπιθύμητες σ' αυτούς συνέπειες και να παρακινηθούν απ' αυτή να τροποποιήσουν τη δράση τους, με αποτέλεσμα η πρόβλεψη, μόλο που είχε σωστά βασισθεί στην ανάλυση, ν' αποδειχθεί μάταια. Ένας απ' τους λόγους που η ιστορία επαναλαμβάνεται σπάνια, όταν πρόκειται για ανθρώπους με ιστορική συνείδηση, είναι πως τα πρόσωπα του έργου έχουν ενημερωθεί κατά τη δεύτερη παράσταση για την κατάληξη της πρώτης και η δράση τους επηρεάζεται από τη γνώση αυτή.²

Οι Μπολσεβίκοι γνώριζαν πως η Γαλλική Επανάσταση είχε καταλήξει σ' ένα Ναπολέοντα και ο φόβος τους ήταν πως και η δική τους επανάσταση μπορούσε να έχει το ίδιο τέλος. Γι' αυτό και έτρεφαν δυσπιστία προς τον Τρότσκι που μέσα σ' όλους τους ηγέτες τους έμοιαζε περισσότερο στον Ναπολέοντα και είχαν εμπιστοσύνη στον Στάλιν που έμοιαζε λιγότερο με Ναπολέοντα. Η διαδικασία όμως αυτή μπορεί να

1. K. Mannheim, ό.π.π. σ. 130.

2. Η θέση αυτή έχει αναπτυχθεί από το συγγραφέα στο βιβλίο *The Bolshevik Revolution, 1917-1923*, I (1950) σ. 42.

λειτουργήσει και προς την αντίθετη κατεύθυνση. Ο οικονομολόγος που ύστερα από επιστημονική ανάλυση των υφιστάμενων οικονομικών συνθηκών, προβλέπει μια επερχόμενη άνθιση ή ύφεση, είναι δυνατό, αν το κύρος του είναι μεγάλο και τα επιχειρήματά του πειστικά, να συμβάλει, με το γεγονός της πρόβλεψής του και μόνο, στην πραγματοποίηση του φαινομένου που είχε προβλέψει. Ο πολιτικός επιστήμονας που βασιζόμενος στις ιστορικές παρατηρήσεις του τρέφει την πεποίθηση ότι ο δεσποτισμός είναι βραχύβιος, μπορεί να συμβάλει στην πτώση του δεσπότη. Όλοι μας ξέρομε τη συμπεριφορά των υποψηφίων στις εκλογές, που προβλέπουν τη νίκη τους με συνειδητή πρόθεση να κάνουν την εκπλήρωση της πρόβλεψης πιο πιθανή. Και υποπτεύομαι πως οι οικονομολόγοι, οι πολιτικοί επιστήμονες και οι ιστορικοί, όταν διακινδυνεύουν προβλέψεις, εμπνέονται καμιά φορά από την ασυνείδητη ελπίδα να επιταχύνουν την πραγματοποίηση της πρόβλεψης. Το μόνο που μπορεί ίσως σίγουρα να πει κανείς για όλες αυτές τις πολύπλοκες σχέσεις είναι πως η αλληλεπίδραση ανάμεσα στον παρατηρητή και σ' αυτό που παρατηρεί, ανάμεσα στον κοινωνιολόγο και στα στοιχεία του, ανάμεσα στον ιστορικό και στα γεγονότα του είναι συνεχής και αλλάζει συνεχώς. Και πως αυτό φαίνεται ν' αποτελεί διακριτικό χαρακτηριστικό της ιστορίας και των κοινωνικών επιστημών.

Ίσως εδώ θα έπρεπε να σημειώσω πως τα τελευταία χρόνια, ορισμένοι φυσικοί, μιλώντας για την επιστήμη τους, χρησιμοποιούν όρους που μοιάζει να υποδηλώνουν πιο χτυπητές αναλογίες ανάμεσα στο φυσικό σύμπαν και τον κόσμο του ιστορικού. Πρώτα απ' όλα, τα αποτελέσματά τους λέγεται πως περιπλέκονται με μια αρχή αβεβαιότητας ή απροσδιοριστίας. Θα μιλήσω στην επόμενη παράδοση μου για τη φύση και τα όρια του λεγόμενου ντετερμινισμού στην ιστορία. Όμως, η απροσδιοριστία της σύγχρονης φυσικής είτε οφείλεται στη φύση του σύμπαντος, είτε αποτελεί μόνον ένδειξη της δικής μας μέχρι τώρα ατελούς κατανόησής του (πράγμα που ακόμα είναι υπό συζήτηση), θα μου άφηνε τις ίδιες αμφιβολίες για το κατά πόσο θα μπορούσαμε να βρούμε

σ' αυτή ουσιαστικές αναλογίες με την ικανότητά μας να κάνουμε ιστορικές προβλέψεις, μ' εκείνες τις αμφιβολίες που είχαν πριν μερικά χρόνια για τις προσπάθειες κάποιων ζηλωτών να βρουν σ' αυτή απόδειξη της άσκησης ελεύθερης βούλησης στο σύμπαν. Δεύτερο, μας λένε πως στη σύγχρονη φυσική, οι μετρήσεις για τις αποστάσεις του χώρου και για το πέρασμα του χρόνου εξαρτώνται από την κίνηση του «παρατηρητή». Στη σύγχρονη φυσική, όλες οι μετρήσεις υπόκεινται σε εγγενείς διαφορές λόγω αδυναμίας καθορισμού μιας σταθερής σχέσης ανάμεσα στον «παρατηρητή» και το αντικείμενο της παρατήρησης. Τόσο ο «παρατηρητής» όσο και αυτό που παρατηρεί —το υποκείμενο και το αντικείμενο— παίζουν ρόλο στο τελικό αποτέλεσμα της παρατήρησης. Ωστόσο, μόνο που οι περιγραφές αυτές θα μπορούσαν, με ελάχιστες αλλαγές, να εφαρμοσθούν στις σχέσεις του ιστορικού με το αντικείμενο των παρατηρήσεών του, δε δέχομαι πως η ουσία των σχέσεων αυτών μπορεί στην πραγματικότητα να συγκριθεί με τη φύση των σχέσεων του φυσικού με το σύμπαν του. Και παρ' όλο που κατ' αξίωμα μ' ενδιαφέρει να μειώσω μάλλον παρά να διογκώσω τις διαφορές που χωρίζουν την προσέγγιση του ιστορικού από εκείνη του φυσικού επιστήμονα, δε θα βοηθήσει η προσπάθεια να εξαφανίσω αυτές τις διαφορές βασιζόμενος σε ατελείς αναλογίες.

Όμως αν και είναι δίκαιο, νομίζω, να πει κανείς πως η σχέση αλληλεπίδρασης του κοινωνιολόγου ή του ιστορικού με το αντικείμενο της μελέτης του είναι διαφορετικού είδους από εκείνη του φυσικού επιστήμονα και πως τα ζητήματα που δημιουργούνται από τη σχέση υποκείμενου και αντικείμενου είναι απείρως πιο περίπλοκα, το θέμα δεν τελειώνει εκεί. Οι κλασικές γνωσιολογίες που επεκράτησαν σ' όλη τη διάρκεια του 17ου, 18ου και 19ου αιώνα αποδέχονταν όλες μια βαθιά διχοτόμηση ανάμεσα στο γινώσκων υποκείμενο και το γνωστικό αντικείμενο. Όποια και να ήταν η αντίληψη της διαδικασίας, το πρότυπο που είχαν κατασκευάσει οι φιλόσοφοι έδειχνε υποκείμενο και αντικείμενο, άνθρωπο και εξωτερικό κόσμο, διαζευγμένα και χωριστά. Ήταν η μεγάλη εποχή της γέννησης και ανάπτυξης της επιστήμης και οι θεω-

ρίες για τη γνώση επηρεάζονταν βαθειά από τις αντιλήψεις των πρωτοπόρων της επιστήμης. Ο άνθρωπος βρισκόταν σε αντιπαράθεση με τον εξωτερικό κόσμο. Πάλευε μαζί του σαν να ήταν κάτι το ατίθασο και δυνάμει εχθρικό. Τον έβλεπε ατίθασο επειδή του ήταν δύσκολο να τον κατανοήσει, και δυνάμει εχθρικό επειδή του ήταν δύσκολο να τον χειραγωγήσει. Η αντίληψη αυτή, όμως, έχει ριζικά μεταβληθεί με τις επιτυχίες της σύγχρονης επιστήμης. Σήμερα ο επιστήμονας δε θεωρεί τις φυσικές δυνάμεις σαν κάτι που πρέπει να πολεμήσει, αλλά σαν κάτι που πρέπει να συνεργασθεί μαζί του και να το χαλιναγωγήσει για τους σκοπούς του. Οι κλασικές γνωσιολογίες δεν ταιριάζουν πια στη νεώτερη επιστήμη ακόμα δε λιγότερο στη φυσική. Δεν είναι καθόλου περιεργό πως στα τελευταία πενήντα χρόνια οι φιλόσοφοι άρχισαν να τις αμφισβητούν και ν' αναγνωρίζουν πως η διαδικασία της γνώσης όχι μόνο δεν ξεχωρίζει υποκείμενο και αντικείμενο αλλά συνεπάγεται κάποιο βαθμό αμοιβαίας σχέσης και αλληλεξάρτησής τους. Αυτό έχει εξαιρετική σημασία ιδιαίτερα για τις κοινωνικές επιστήμες. Στην πρώτη μου διάλεξη, υποστήριξα πως ήταν δύσκολο να συμβιβασθεί η μελέτη της ιστορίας με την παραδοσιακή εμπειρική γνωσιολογία. Θα ήθελα τώρα να υποστηρίξω πως οι κοινωνικές επιστήμες στο σύνολό τους, μια κι έχουν να κάνουν με τον άνθρωπο και σαν υποκείμενο και σαν αντικείμενο, και σαν ερευνητή και σαν αντικείμενο της έρευνας, είναι ασυμβίβαστες με κάθε γνωσιολογία που υποστηρίζει αυστηρό διαχωρισμό ανάμεσα σε υποκείμενο και αντικείμενο. Στις προσπάθειές της να επιβληθεί ως συμπαγές δόγμα, η κοινωνιολογία ανέπτυξε, πολύ σωστά, ένα κλάδο που ονομάστηκε κοινωνιολογία της γνώσης. Ο κλάδος όμως αυτός δεν έχει ακόμα προχωρήσει και πολύ —κυρίως, υποπτεύομαι, επειδή αρκέστηκε να στριφογυρίζει μέσα στο κλουβί της παραδοσιακής γνωσιολογίας. Αν οι φιλόσοφοι κάτω από την πίεση, πρώτα της σύγχρονης φυσικής και τώρα της σύγχρονης κοινωνικής επιστήμης, αρχίζουν να βγαίνουν απ' αυτό το κλουβί και να κατασκευάζουν ένα πρότυπο για τη διαδικασία της γνώσης πιο εκσυγχρονισμένο από το παλιό της επίπτωσης των πληροφοριών

πάνω σε μια παθητική συνείδηση, αυτό αποτελεί καλό οινών για τις κοινωνικές επιστήμες και ιδιαίτερα για την ιστορία. Είναι ένα αρκετά ενδιαφέρον σημείο στο οποίο θα επανέλθω αργότερα όταν αρχίσω να εξετάζω τι εννοούμε όταν λέμε αντικειμενικότητα στην ιστορία.

Τέλος, πρέπει να αναλύσω την άποψη πως η ιστορία, όντας στενά συνδεδεμένη με θέματα θρησκείας και ηθικής, διακρίνεται για το λόγο αυτό από τις θετικές επιστήμες γενικά και ίσως ακόμα και από τις άλλες κοινωνικές επιστήμες. Για τη σχέση της ιστορίας με τη θρησκεία θα αναφέρω μόνο όσα είναι απαραίτητα για να κάνω σαφή τη δικιά μου θέση. Το να είναι κανείς ένας σοβαρός αστρονόμος είναι σύμφωνο με την πίστη σ' ένα Θεό που έπλασε και τακτοποίησε τον κόσμο. Δε συμβιβάζεται όμως καθόλου με την πίστη σ' ένα Θεό που επεμβαίνει όποτε του καπνίσει για ν' αλλάξει την τροχιά ενός πλανήτη, ν' αναβάλλει μια έκλειψη ή ν' αλλάξει τους κανόνες του κοσμικού παιχνιδιού. Κατά τον ίδιο τρόπο, υποστηρίζεται καμιά φορά πως ένας σοβαρός ιστορικός μπορεί να πιστεύει σ' ένα Θεό που καθόρισε και έδωσε νόημα στην πορεία της ιστορίας, αν και δε μπορεί να πιστεύει σέ ένα Θεό, όπως στην Παλαιά Διαθήκη, που παρεμβαίνει για νά σφάξει τους Αμαληκίτες ή που κάνει ζαβολιές με το ημερολόγιο παρατείνοντας τη διάρκεια της μέρας για να βοηθήσει το στρατό του Ιωσία. Ούτε μπορεί να επικαλεσθεί το Θεό για να εξηγήσει ορισμένα ιστορικά περιστατικά. Ο πατήρ Ντ' Άρσυ προσπάθησε σ' ένα πρόσφατο βιβλίο του να κάνει την εξής διάκριση:

Δε θα πρέπει ένας μελετητής ν' απαντά σε κάθε ιστορικό ζήτημα λέγοντας πως οφειλόταν στο δάκτυλο του Θεού. Μέχρι να προχωρήσουμε όσο είναι δυνατόν πιο μακριά στο νοικοκύρεμα αυτών που συμβαίνουν σε τούτο τον κόσμο και του ανθρώπινου δράματος, δε μας επιτρέπεται να εισάγουμε γενικότερες θεωρήσεις.¹

1. M. C. D' Arcy, *The Sense of History: Secular and Sacred* (1959), σ. 164. Τον είχε προλάβει όμως ο Πολύβιος: «Όπου είναι δυνατό να βρεθεί η αιτία αυτού που συμβαίνει δε θα πρέπει κανείς να καταφεύγει στους θεούς» (παρατίθεται στο βιβλίο του K. von Fritz, *The Theory of the Mixed Constitution in Antiquity*, Νέα Υόρκη, 1954, σ. 390).

Το κακό μ' αυτή την άποψη είναι πως φαίνεται να θεωρεί τη θρησκεία σαν το μπαλαντέρ της τράπουλας, που ο παίκτης φυλάει για τα μεγάλα κόλπα που δεν κερδίζονται με άλλον τρόπο. Ο Λουθηρανός θεολόγος Κάρλ Μπάρτ τα κατάφερε καλύτερα υποστηρίζοντας πως υπάρχει απόλυτος διαχωρισμός μεταξύ θείας και κοσμικής ιστορίας και αφήνοντας τη δεύτερη στα χέρια κοσμικών ιστορικών. Και ο καθηγητής Μπάττερφελντ, αν τον καταλαβαίνω καλά, το ίδιο εννοεί μιλώντας για «τεχνική» ιστορία. Τεχνική ιστορία είναι το μόνο είδος που εσείς ή εγώ είναι ποτέ δυνατό να γράψουμε ή που ο ίδιος έγραψε ποτέ. Χρησιμοποιώντας όμως αυτό το αλλόκοτο επίθετο, επιφυλάσσει στον εαυτό του το δικαίωμα να πιστεύει σε μια εσωτερική ή θείκη ιστορία που μ' αυτήν εμείς οι υπόλοιποι δε χρειάζεται να ασχοληθούμε. Συγγραφείς όπως ο Μπερντνάιεφ, ο Νήμπουργκ και ο Μαριταίν υποτίθεται πως διατηρούν την αυτονομία της ιστορίας, επιμένοντας όμως πως το τέλος ή ο σκοπός της ιστορίας βρίσκεται έξω από την ιστορία. Προσωπικά μου είναι δύσκολο να συμβιβάσω την ακεραιότητα της ιστορίας με την πίστη σε κάποια δύναμη που βρίσκεται υπεράνω της ιστορίας από την οποία εξαρτάται το νόημα και η σημασία της —είτε η δύναμη αυτή είναι ο Θεός ενός Περιούσιου Λαού, ο Θεός των χριστιανών, το Κρυφό Χέρι των θειστών ή το Παγκόσμιο Πνεύμα του Χέγκελ. Στις παραδόσεις αυτές, θα πάρω σα δεδομένο πως ο ιστορικός οφείλει να λύσει τα προβλήματά του χωρίς τη βοήθεια ενός τέτοιου από μηχανής θεού, πως η ιστορία είναι ένα παιχνίδι που παίζεται, ας πούμε, χωρίς μπαλαντέρ.

Η σχέση ιστορίας και ηθικής είναι πιο περίπλοκη και οι συζητήσεις που έγιναν στο παρελθόν πάνω σ' αυτό το θέμα υπόφεραν από πολλές αμφιλογίες. Σήμερα, είναι περιττό να υποστηριχθεί πως ο ιστορικός δε χρειάζεται να εκφέρει ηθικές κρίσεις για την ιδιωτική ζωή των ηρώων του έργου του. Οι σκοπιές του ιστορικού και του ηθικολόγου δεν ταυτίζονται. Μπορεί ο Ερρίκος Η' να ήταν κακός σύζυγος και καλός βασιλιάς. Ο ιστορικός όμως ενδιαφέρεται για την πρώτη ιδιότητά του μόνο στο βαθμό που επηρέασε ιστορικά περιστατικά. Αν τα ηθικά του παραπτώματα είχαν την ίδια μηδαμινή επίδραση στη δημόσια ζωή όπως τα παραπτώματα

του Ερρίκου Β', δε θα χρειαζόταν ν' ασχοληθεί μαζί τους ο ιστορικός. Αυτό ισχύει και για τις αρετές όπως και για τα ελαττώματα. Μας λένε πως η ιδιωτική ζωή του Παστέρ και του Αϊνστάιν ήταν παραδειγματική ή και αγία. Αλλά ακόμα και αν υποθέσουμε πως υπήρξαν άπιστοι σύζυγοι, σκληροί πατέρες και αδίστακτοι συνάδελφοι, τα ιστορικά τους επιτεύγματα θα ήταν μικρότερα; Ακριβώς αυτά τα επιτεύγματα είναι που απασχολούν τον ιστορικό. Υποτίθεται πως ο Στάλιν φέρθηκε βάνουσα και σκληρά στη δεύτερη γυναίκα του, εμένα όμως, σαν συγγραφέα σοβιετικής ιστορίας, το θέμα δε με απασχολεί. Αυτό βέβαια δε σημαίνει πως η ιδιωτική ηθική στερείται σημασίας ή πως η ιστορία των ηθών δεν αποτελεί νόμιμο μέρος της ιστορίας. Ο ιστορικός όμως δε διακόπτει το έργο του για να εκφέρει ηθικές κρίσεις για την ιδιωτική ζωή των προσώπων που εμφανίζονται στα συγγράμματά του. Έχει να ασχοληθεί μ' άλλα πράγματα.

Η πιο σοβαρή αμφιλογία εγείρεται πάνω στο θέμα των ηθικών κρίσεων για δημόσιες πράξεις. Η πίστη στο καθήκον του ιστορικού να εκφέρει ηθικές κρίσεις για τους ήρωές του έχει βαθιές ρίζες. Ουδέποτε όμως ήταν τόσο ισχυρή όσο στη Βρετανία του 19ου αιώνα, τότε που ενισχύθηκε από τις ηθικολογικές τάσεις της εποχής και από την αχαλίνωτη λατρεία του ατομικισμού. Ο Ρόζμπερυ παρατήρησε πως εκείνο που ο αγγλικός λαός επιθυμούσε να μάθει για το Ναπολέοντα ήταν αν υπήρξε «καλός άνθρωπος».¹ Στην αλληλογραφία του με τον Κρέιτον, ο Άκτον υποστήριζε πως «το μυστικό της αυθεντίας, της αξιοπρέπειας και της χρησιμότητας της Ιστορίας είναι το άκαμπτο των ηθικών νόμων» και είχε την αξίωση να καταστήσει την Ιστορία «διαιτητή στις διαμάχες, οδηγό για τον περιπλανώμενο, υποστηρικτή εκείνου του ηθικού επιπέδου που η κοσμική και η ίδια η θρησκευτική εξουσία τείνουν συνεχώς να υποβιβάζουν».² Μια άποψη βασισμένη στη σχεδόν μυστικιστική πίστη του Άκτον στην αντικειμενικότητα και υπεροχή των ιστορικών γεγο-

νότων, μια πίστη που απαιτεί από τον ιστορικό και συγχρόνως του παρέχει το δικαίωμα να εκφέρει, εν ονόματι της Ιστορίας σαν μιας υπεριστορικής δύναμης, ηθικές κρίσεις για άτομα που παίζουν κάποιο ιστορικό ρόλο. Η άποψη αυτή ξαναεμφανίζεται καμιά φορά και στις μέρες μας με απρόσμενες μορφές.

Ο Καθηγητής Τόυνμπη περιέγραψε την εισβολή του Μουσολίνι στην Αβησυνία το 1935 σαν «προμελετημένο προσωπικό αμάρτημα»¹ και, στο δοκίμιο που ανέφερα ήδη, ο Σέρ Αϊσάια Μπερλίν επιμένει με πάθος πως είναι καθήκον του ιστορικού «να επικρίνει τον Καρλομάγνο ή το Ναπολέοντα ή τον Τσεγκίλ Χαν ή τον Χίτλερ ή τον Στάλιν για τις σφαγές τους».² Η άποψη αυτή έχει επικριθεί αρκετά από τον Καθηγητή Νόουλς, που στην εναρκτήρια παράδοση του ανέφερε την καταγγελία του Μόρλεϋ για τον Φίλιππο Β' «αν υπάρχουν αμαρτήματα... στα οποία δεν υπέπεσε, αυτό οφείλεται στο ότι η ανθρώπινη φύση δεν επιτρέπει την τελειότητα ακόμα και στο κακό» και την περιγραφή του Στάμπς για το Βασιλιά Ιωάννη («μιασμένος με κάθε έγκλημα που θα μπορούσε ν' ατιμάσει έναν άνθρωπο») σαν παραδείγματα ηθικών κρίσεων για άτομα, πράγμα που βρίσκεται έξω από την αρμοδιότητα του ιστορικού: «Ο ιστορικός δε

1. *Survey of International Affairs*, 1935, ii, 3.

2. I Berlin, *Historical Inevitability*, σ. 76-7. Η στάση του Σερ Αϊσάια μας φέρνει στη μνήμη τις απόψεις του ένθερμου συντηρητικού νομικού του 19ου αιώνα Φίτζιτσίμς Στήφεν. «Ο ποινικός νόμος ξεκινά έτσι από την αρχή πως είναι ηθικά δίκαιο να μισεί κανείς τους εγκληματίες... Είναι πολύ επιθυμητό να μισούνται οι εγκληματίες, οι ποινές που τους επιβάλλονται να έχουν έτσι επινοηθεί ώστε να εκφράζουν αυτό το μίσος και να το δικαιολογούν στο μέτρο που τα μέσα της δημόσιας πρόνοιας για έκφραση και ικανοποίηση ενός υγιούς φυσικού αισθήματος είναι δυνατό να δικαιολογήσουν και να το ενθαρρύνουν» (*A History of the Criminal Law of England*, 1883, ii, σ. 81-2, αναφέρεται στο βιβλίο του L. Radzinowicz, *Sir James Fitzjames Stephen*, 1957, σ. 30). Στην πλειοψηφία τους οι ποινικολόγοι δεν συμμερίζονται πια τις απόψεις αυτές. Η διαφωνία μου εδώ, είναι πως ακόμα κι αν ισχύουν αλλού, δεν έχουν εφαρμογή σε ιστορικές κρίσεις.

1. Rosebery, *Napoleon: The Last Phase*, σ. 364.

2. Acton, *Historical Essays and Studies* (1907), σ. 505.

δικάζει και ακόμη λιγότερο, δεν καταδικάζει σε θάνατο».¹ Αλλά και στον Κρότσε υπάρχει ένα λαμπρό απόσπασμα πάνω στο θέμα αυτό, που θα ήθελα να μνημονεύσω:

Η κατηγορία ξεχνά τη μεγάλη διαφορά, πως τα δικαστήριά μας (νομικά ή ηθικά) είναι δικαστήρια σύγχρονα προορισμένα για ζωντανούς, ενεργούς και επικίνδυνους ανθρώπους, ενώ οι άλλοι κρίθηκαν ήδη από το δικαστήριο της εποχής τους και δε μπορούν να καταδικασθούν ή ν' αθωωθούν δυο φορές. Δεν είναι δυνατό να τους αποδοθεί ευθύνη ενώπιον οποιουδήποτε δικαστηρίου ακριβώς επειδή είναι άνθρωποι που ανήκουν στην ειρήνη του παρελθόντος και σαν τέτοιοι μπορούν να είναι μονάχα ιστορικά υποκείμενα και δε μπορούν να υποβληθούν σε άλλη κρίση απ' αυτήν που εισχωρεί στο πνεύμα του έργου τους και το κατανοεί. ...Εκείνοι που με το πρόσχημα πως γράφουν ιστορία, υποδύονται τους δικαστές, καταδικάζοντας τον ένα και αθωώνοντας τον άλλο επειδή νομίζουν πως αυτό είναι δουλειά της ιστορίας... αναγνωρίζεται γενικά πως στερούνται ιστορικού αισθητηρίου.²

Και αν κανείς αμφισβητήσει τον ισχυρισμό ότι δεν είναι δουλειά μας να εκφέρουμε ηθικές κρίσεις για τον Χίτλερ ή τον Στάλιν —ή αν προτιμάτε για τον γερουσιαστή Μακάρθυ— αυτό δικαιολογείται από το γεγονός πως αυτοί υπήρξαν σύγχρονοι με πολλούς από εμάς, πως εκατοντάδες χιλιάδες ανθρώπων που υπέφεραν άμεσα ή έμμεσα από τις πράξεις τους είναι ακόμα ζωντανοί και πως, ακριβώς για τους λόγους αυτούς, είναι δύσκολο για μας να τους πλησιάσουμε σαν ιστορικοί, αποβάλλοντας όλες τις άλλες ιδιότητες που θα μας έδιναν το δικαίωμα να κρίνουμε τις πράξεις τους. Αυτή είναι μια από τις δυσκολίες —θα έλεγα η κυριότερη— που συναντά ο σύγχρονος ιστορικός. Τι κερδίζει όμως κανείς σήμερα με το να καταγγέλει τις αμαρτίες του Καρλομάγνου ή του Ναπολέοντα;

1. D. Knowles, *The Historian and Character* (1955), σ. 4-5, 12, 19.

2. B. Croce, *History and the Story of Liberty* (αγγλική μετάφραση 1941), σ. 47.

Ας απορρίψουμε λοιπόν την εικόνα του ιστορικού σαν δικαστή που καταδικάζει και ας στραφούμε στο πιο δύσκολο αλλά και πιο εποικοδομητικό θέμα της διατύπωσης ηθικών κρίσεων όχι για άτομα, αλλά για περιστατικά, θεσμούς και πολιτικές του παρελθόντος. Αυτές οι κρίσεις του ιστορικού είναι που έχουν σημασία και αυτοί που επιμένουν τόσο ένθερμα στην ηθική καταδίκη του ατόμου, καμιά φορά ασυνείδητα προσφέρουν ένα άλλοθι σ' ολόκληρες ομάδες και κοινωνίες. Ο γάλλος ιστορικός Λεφέβρ, προσπαθώντας να απαλλάξει τη Γαλλική Επανάσταση από την ευθύνη για τις καταστροφές και την αιματοχυσία των ναπολεοντίων πολέμων, τις απέδωσε στη «δικτατορία ενός στρατηγού... που η ιδιοσυγκρασία του... δεν του επέτρεπε εύκολα να αρκασθεί στην ειρήνη και τη μετριοπάθεια».¹ Οι Γερμανοί σήμερα αποδέχονται ευμενώς την καταγγελία της ατομικής κακίας του Χίτλερ σαν μια ικανοποιητική εναλλακτική διέξοδο μπροστά στην ηθική κρίση του ιστορικού για την κοινωνία που τον δημιούργησε. Ρώσοι, Άγγλοι και Αμερικάνοι πρόθυμα εξαπολύουν από κοινού προσωπικές επιθέσεις εναντίον του Στάλιν, του Τσάμπερλαιν ή του Μακάρθυ, κάνοντας τους αποδιοπομπαίους τράγους για τις συλλογικές τους αμαρτίες. Αλλά και επαινετικές ηθικές κρίσεις για άτομα μπορούν να είναι εξίσου παραπλανητικές και πονηρές όσο και η ηθική καταδίκη ατόμων. Η αναγνώριση πως μερικοί δολοκλήτες ήταν σαν άτομα γενναιόφρονες, χρησιμοποιήθηκε κατά κόρο σαν δικαιολογία για τη μη καταδίκη της δουλείας σαν ανήθικης. Ο Μαξ Βέμπερ αναφέρεται «στη δουλεία χωρίς αφέντη, στην οποία ο καπιταλισμός εμπλέκει τον εργάτη ή τον οφειλέτη» και σωστά υποστηρίζει πως ο ιστορικός θα πρέπει να εκφέρει ηθικές κρίσεις για το θεσμό και όχι για τα άτομα που τον δημιούργησαν.² Ο ιστορικός δεν καταδικάζει έναν ανατολίτη σατράπη σαν άτομο. Κανείς όμως δεν απαιτεί να μείνει αδιάφορος και αμέτοχος ανάμε-

1. Peoples and civilisation, τόμος XIV: *Napoléon*, σ. 58.

2. Απόσπασμα από το βιβλίο *From Max Weber: Essays in Sociology* (1947), σ. 58.

σα, ας πούμε, στον ανατολίτικο δεσποτισμό και τους θεσμούς της Αθήνας του Περικλή. Δε θα κρίνει το δουλοκτητή ατομικά. Αυτό όμως δεν τον εμποδίζει να καταδικάσει μια δουλοκτητική κοινωνία. Όπως είδαμε, τα ιστορικά γεγονότα προϋποθέτουν κάποιο βαθμό ερμηνείας και οι ιστορικές ερμηνείες πάντα συνεπάγονται ηθικές κρίσεις —ή, αν προτιμάτε μια πιο ουδέτερη έκφραση, αξιολογικές κρίσεις.

Αυτό όμως είναι μόνο η αρχή των δυσκολιών μας. Η ιστορία είναι μια διαδικασία πάλης, που τα αποτελέσματα της, είτε τα κρίνουμε καλά είτε κακά, επιτυγχάνονται από ορισμένες ομάδες άμεσα ή έμμεσα —και συνήθως μάλλον άμεσα παρά έμμεσα— σε βάρος άλλων. Οι χαμένοι πληρώνουν. Η δυστυχία είναι εγγενής στην ιστορία. Κάθε μεγάλη ιστορική περίοδος έχει τα θύματά της όπως έχει τις νίκες της. Το θέμα είναι εξαιρετικά περίπλοκο γιατί δεν έχουμε ένα μέτρο, που να μας καθιστά ικανούς να ισοζυγίσουμε το μεγαλύτερο καλό για μερικούς σε σχέση με τις θυσίες άλλων. Ένα τέτοιο ισοζύγιο όμως είναι απαραίτητο και δεν είναι αποκλειστικά πρόβλημα της ιστορίας. Στην καθημερινή ζωή, είμαστε υποχρεωμένοι, πιο συχνά απ' όσο θέλουμε καμιά φορά να παραδεχθούμε, να επιλέξουμε το μικρότερο κακό ή και να κάνουμε κακό για να φέρει καλό. Στην ιστορία, το πρόβλημα καμιά φορά εξετάζεται κάτω από τον τίτλο «το κόστος της προόδου» ή «το τίμημα της επανάστασης». Αυτό είναι παραπλανητικό. Όπως αναφέρει ο Μπέηκον στο δοκίμιό του *On Innovations* (Περί καινοτομιών) «η εμμονή στη διατήρηση μιας συνήθειας προκαλεί την ίδια αναταραχή όσο και μια καινοτομία». Το κόστος της συντήρησης είναι εξ ίσου βαρύ για το μη προνομιούχο όσο και το κόστος της καινοτομίας γι' αυτούς που αποστερούνται των προνομίων τους. Η θέση πως το καλό μερικών δικαιολογεί τη δυστυχία άλλων είναι σιωπηρά αποδεκτή από κάθε κυβέρνηση και αποτελεί τόσο συντηρητικό όσο και ριζοσπαστικό δόγμα. Ο Δρ. Τζόνσον επικαλείτο με σθένος το επιχείρημα του μικρότερου κακού για να δικαιολογήσει τη διατήρηση των υπαρχουσών ανισοτήτων.

Καλύτερα να υπάρχουν μερικοί δυστυχισμένοι παρά να μην είναι κανένας ευτυχισμένος, πράγμα που θα συνέβαινε σε μια κατάσταση γενικής ισότητας.¹

Το θέμα όμως εμφανίζεται στην πιο δραματική του μορφή σε εποχές ριζικών αλλαγών και εδώ μας είναι πιο εύκολο να εξετάσουμε τη στάση του ιστορικού απέναντί του.

Ας πάρουμε σαν παράδειγμα την ιστορία της εκβιομηχάνισης της Μ. Βρετανίας γύρω στο 1780 και 1870. Ο κάθε ιστορικός θα θεωρήσει τη βιομηχανική επανάσταση, πιθανότατα ασυζητητί, σαν μεγάλο και προοδευτικό επίτευγμα. Θα περιγράψει επίσης το ξερίζωμα των χωρικών από τη γη, τη συγκέντρωση των εργατών αγεληδόν σε ανθυγιεινά εργοστάσια και ανθυγιεινές κατοικίες, την εκμετάλλευση της παιδικής εργασίας. Πιθανά να αναφέρει πως κατά τη λειτουργία του συστήματος έγιναν υπερβολές, πως ορισμένοι εργοδότες υπήρξαν σκληρότεροι από άλλους και να υπογραμμίσει με κάποια ικανοποίηση, τη βαθμιαία ανάπτυξη μιας ανθρωπιστικής συνείδησης από τότε που εδραιώθηκε το σύστημα. Θα πάρει όμως σαν δεδομένο, χωρίς πιθανά να το αναφέρει, πως μέτρα καταπίεσης και εκμετάλλευσης, τουλάχιστον κατά τα πρώτα στάδια, ήταν αναπόφευκτη συνέπεια της εκβιομηχάνισης. Ούτε άκουσα ποτέ κανέναν ιστορικό να υποστηρίξει πως με τέτοιο τίμημα, θα ήταν καλύτερα να ανακοπεί η ανάπτυξη και να μη γίνει εκβιομηχάνιση. Αν υπάρχει τέτοιος ιστορικός, σίγουρα θ' ανήκει στη σχολή του Τσέστερτον και του Μπέλλοκ οπότε —πολύ σωστά— οι σοβαροί ιστορικοί δε θα τον πάρουν στα σοβαρά. Αυτό το παράδειγμα μ' ενδιαφέρει ιδιαίτερα γιατί ελπίζω σύντομα στην ιστορία μου της Σοβιετικής Ρωσίας να αντιμετωπίσω το θέμα της κολλε-

1. Boswell, *Life of Dr. Johnson*, 1776 (Everyman εκδ. II, σ. 20). Τουλάχιστον είναι ειλικρινής. Ο Μπέρχαρτ (*Judgements on History and Historians*, σ. 85) χύνει δάκρυα για τα «πνιγμένα βογγητά» των θυμάτων της προόδου «πού, κατά κανόνα δεν ήθελαν τίποτ' άλλο παρά *paria tueri*» (να διαφυλάξουν το δικό τους), ο ίδιος πνίγει όμως τα βογγητά των θυμάτων του ancien régime (της βασιλείας στη Γαλλία πριν από την επανάσταση) που κατά κανόνα, δεν είχαν τίποτα να διαφυλάξουν.

κτιβοποίησης των χωρικών σαν μέρος του τιμήματος της εκβιομηχάνισης. Και γνωρίζω καλά πως αν, ακολουθώντας το παράδειγμα των ιστορικών της βρετανικής βιομηχανικής επανάστασης, εκράσω τη θλίψη μου για τις βαναυσότητες και υπερβολές της κολλεκτιβοποίησης αλλά θεωρήσω τη διαδικασία σαν αναπόφευκτο μέρος του τιμήματος μιας επιθυμητής και αναγκαίας πολιτικής για εκβιομηχάνιση, θα επισύρω την κατηγορία πως είμαι κυνικός και πως συγχωρώ κακά πράγματα. Οι ιστορικοί συγχωρούν την αποικιοποίηση της Ασίας και της Αφρικής το 19ο αιώνα από τα δυτικά έθνη, στη βάση όχι μόνο των άμεσων αποτελεσμάτων για την παγκόσμια οικονομία, αλλά και των μακροπρόθεσμων συνεπειών για τους καθυστερημένους λαούς αυτών των ηπείρων. Τελικά, υποστηρίζεται πως η σύγχρονη Ινδία είναι το παιδί της βρετανικής ηγεμονίας. Και πως η σύγχρονη Κίνα είναι το προϊόν του δυτικού ιμπεριαλισμού του 19ου αιώνα διασταυρωμένο με την επίδραση της ρωσικής επανάστασης. Δυστυχώς, οι Κινέζοι εργάτες που δούλευαν στα εργοστάσια ιδιοκτησίας των Δυτικών στα εκχωρημένα λιμάνια ή στα ορυχεία της Ν. Αφρικής ή στο δυτικό μέτωπο κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, δεν ήταν εκείνοι που επέζησαν για να χαρούν οποιαδήποτε δόξα ή όφελος που μπορεί να προέκυψε από την κινέζικη επανάσταση. Αυτοί που πληρώνουν το τίμημα, σπάνια δρέπουν και τα οφέλη. Το γνωστό, λαμπερό απόσπασμα από τον Ένγκελς ταιριάζει δυστυχώς εδώ:

Η ιστορία είναι σχεδόν η πιο σκληρή απ' όλες τις θεές και οδηγεί το θριαμβικό άρμα της πάνω από σωρούς πτωμάτων όχι μόνο σε ώρα πολέμου, αλλά και σε εποχές «ειρηνικής» οικονομικής ανάπτυξης. Και εμείς, άντρες και γυναίκες, είμαστε δυστυχώς τόσο βλάκες, ώστε ποτέ δε βοήκαμε το θάρρος για μια πραγματική πρόοδο, όσο δε μας σπρώχνουν σ' αυτό συμφορές που μοιάζουν να είναι σχεδόν πάνω από κάθε μέτρο.¹

1. Επιστολή της 24 Φεβρουαρίου 1893 προς Ντάνιελσον στο βιβλίο *Karl Marx and Friedrich Engels: Correspondence 1846-1895* (1934), σ. 510.

Η περίφημη προκλητική χειρονομία του Ιβάν Καραμαζώφ αποτελεί ηρωική πλάνη. Γεννιόμαστε μέσα στην κοινωνία, γεννιόμαστε μέσα στην ιστορία. Ουδέποτε μας προσφέρεται ένα εισιτήριο με το δικαίωμα να το δεχθούμε ή να το αρνηθούμε. Στο πρόβλημα του ανθρώπινου πόνου ο ιστορικός δε διαθέτει μια πιο πειστική απάντηση από το θεολόγο. Και αυτός επιστρέφει στη θέση του μικρότερου κακού και του μεγαλύτερου καλού.

Το γεγονός όμως πως ο ιστορικός, αντίθετα με το φυσικό επιστήμονα, εμπλέκεται από τη φύση του υλικού του σε τέτοια θέματα ηθικής κρίσης, μήπως συνεπάγεται την υπαγωγή της ιστορίας σε κάποιες ηθικές αξίες που βρίσκονται έξω και πάνω απ' αυτήν; Δε νομίζω πως συμβαίνει κάτι τέτοιο. Ας υποθέσουμε ότι αφηρημένες έννοιες όπως «το καλό» και «το κακό» και πιο περίπλοκα παράγωγά τους βρίσκονται έξω από τα πλαίσια της ιστορίας. Ακόμα όμως και στην περίπτωση αυτή, οι αφαιρέσεις αυτές στη μελέτη της ιστορικής ηθικής, παίζουν τον ίδιο ρόλο όπως οι μαθηματικοί και λογικοί τύποι στις φυσικές επιστήμες. Αποτελούν απαραίτητες κατηγορίες σκέψης, στερούνται όμως νοήματος και χρησιμότητας μέχρις ότου τους αποδοθεί συγκεκριμένο περιεχόμενο. Ή, αν προτιμάτε ένα διαφορετικό παράδειγμα, οι ηθικοί κανόνες που εφαρμόζουμε στην ιστορία ή στην καθημερινή μας ζωή μοιάζουν με επιταγές που έχουν ένα τυπωμένο και ένα χειρόγραφο μέρος. Το τυπωμένο αποτελείται από αφηρημένες λέξεις όπως ελευθερία και ισότητα, δικαιοσύνη και δημοκρατία, που είναι ουσιαστικά κατηγορίες. Η επιταγή όμως δεν έχει αξία μέχρις ότου συμπληρώσουμε το δεύτερο μέρος που καθορίζει πόση ελευθερία σκοπεύουμε να χορηγήσουμε σε ποιούς, ποιούς αναγνωρίζουμε σαν ίσους μας και μέχρι ποιο βαθμό. Ο τρόπος που συμπληρώνουμε κατά καιρούς την επιταγή είναι υπόθεση της ιστορίας. Η διαδικασία με την οποία αποδίδεται συγκεκριμένο ιστορικό περιεχόμενο σε αφηρημένες ηθικές έννοιες είναι μια ιστορική διαδικασία. Πραγματικά, οι ηθικές μας κρίσεις σχηματίζονται μέσα σ' ένα πλαίσιο εννοιών, που είναι κι αυτό το ίδιο δημιούργημα της ιστορίας. Η πιο ευνοημένη μορφή της

σύγχρονης διεθνούς αμφισβήτησης πάνω σε θέματα ηθικής είναι μια διαμάχη ανταγωνιστικών διεκδικήσεων για ελευθερία και δημοκρατία. Οι έννοιες είναι αφηρημένες και παγκόσμιες. Το περιεχόμενο όμως που τους αποδίδεται ποικίλλει σ' όλη την έκταση της ιστορίας από εποχή σε εποχή και από τόπο σε τόπο. Όλα τα πρακτικά ζητήματα που αφορούν την εφαρμογή τους μπορούν να κατανοηθούν και να συζητηθούν μόνο μέσα σε ιστορικά πλαίσια. Ας πάρουμε ένα κάπως λιγότερο γνωστό παράδειγμα, την προσπάθεια να χρησιμοποιηθεί η έννοια του «οικονομικού ορθολογισμού» σαν αντικειμενικό και αναμφισβήτητο κριτήριο, που μ' αυτό μπορεί να ελεγχθεί και να κριθεί η σκοπιμότητα μιας οικονομικής πολιτικής. Η προσπάθεια ναυαγεί αμέσως. Οι θεωρητικοί που γαλουχήθηκαν με τους νόμους της κλασικής οικονομίας καταδικάζουν από θέση αρχής τον προγραμματισμό σαν μια παράλογη επέμβαση στις λογικές οικονομικές διαδικασίες. Οι προγραμματιστές π.χ. αρνούνται με την πολιτική τιμών που πρεσβεύουν τη δέσμευση από το νόμο προσφοράς και ζήτησης και οι τιμές, κάτω απ' το καθεστώς του προγραμματισμού, δε μπορούν να διαμορφώνονται πάνω σε λογική βάση. Μπορεί βέβαια να είναι αλήθεια πως οι προγραμματιστές συχνά συμπεριφέρονται παράλογα και, κατά συνέπεια, ανόητα. Αλλά το κριτήριο που μ' αυτό πρέπει να κριθούν δεν είναι ο παλιός «οικονομικός ορθολογισμός» της κλασικής οικονομίας. Προσωπικά κλίνω περισσότερο προς το αντίθετο επιχείρημα, πως ήταν η ανεξέλεγκτη ανοργάνωτη οικονομία του laissez-faire εκείνη που ήταν ουσιαστικά παράλογη και πως ο προγραμματισμός είναι μια προσπάθεια να μπει ο «οικονομικός ορθολογισμός» μέσα στη διαδικασία. Το μόνο όμως που επιθυμώ να τονίσω αυτή τη στιγμή είναι η έλλειψη δυνατότητας να θεσπισθεί ένα αφηρημένο και υπερϊστορικό μέτρο που μ' αυτό μπορούν να κρίνονται ιστορικές πράξεις. Σ' ένα τέτοιο μέτρο βρίσκουν αναπόφευκτα και οι δύο πλευρές καθεμιά το συγκεκριμένο περιεχόμενο που ταιριάζει στις δικές τους ιστορικές συνθήκες και επιδιώξεις.

Αυτή είναι και η πραγματική κατηγορία ενάντια σ' αυτούς που προσπαθούν να θεσπίσουν ένα υπερϊστορικό μέτρο ή κριτήριο που μ' αυτό να κρίνονται ιστορικά περιστατικά ή κατατάσεις —είτε αυτό το κριτήριο προέρχεται από κάποια θεϊκή εξουσία, όπως δογματικά αποδέχονται οι θεολόγοι, είτε από μια στατική Λογική ή Φύση, όπως δογματικά αποδέχονται οι φιλόσοφοι του Διαφωτισμού. Οι ανεπάρκειες δεν προκύπτουν από την εφαρμογή του μέτρου ή τα ελαττώματα του ίδιου του μέτρου. Η ίδια η προσπάθεια να θεσπισθεί ένα τέτοιο μέτρο είναι ανϊστορική και έρχεται σε αντίφαση με την ίδια την ουσία της ιστορίας. Προσφέρει μια δογματική απάντηση σε ερωτήματα που ο ιστορικός είναι υποχρεωμένος από το ρόλο του να θέτει αδιάκοπα. Εκείνος ο ιστορικός που αποδέχεται προκαταβολικά απαντήσεις στα ερωτήματα αυτά αρχίζει τη δουλειά του με τα μάτια κλειστά και απαρνιέται το ρόλο του. Η ιστορία είναι κίνηση και η κίνηση συνεπάγεται σύγκριση. Για το λόγο αυτό οι ιστορικοί τείνουν να εκφράζουν τις ηθικές κρίσεις τους με λέξεις που έχουν χαρακτήρα σύγκρισης, όπως «προοδευτικός» και «αντιδραστικός» παρά με αδιάλλακτα απόλυτες, όπως «καλός» και «κακός». Αυτά όλα αποτελούν προσπάθειες για τον ορισμό διαφόρων κοινωνιών ή ιστορικών φαινομένων όχι σε σχέση με κάποιο απόλυτο μέτρο αλλά στη μεταξύ τους σχέση. Επί πλέον, όταν εξετάζουμε αυτές τις υποτιθέμενες απόλυτες και εξωϊστορικές αξίες, ανακαλύπτουμε πως αυτές έχουν τις ρίζες τους στην ιστορία. Η εμφάνιση μιας ορισμένης αξίας ή ενός ιδανικού σε δεδομένο χρόνο ή χώρο εξηγείται από τις ιστορικές συνθήκες του χώρου και του χρόνου. Το πρακτικό περιεχόμενο υποθετικά απόλυτων εννοιών όπως ισότητα, ελευθερία, δικαιοσύνη ή φυσικός νόμος, ποικίλλει από εποχή σε εποχή ή από ήπειρο σε ήπειρο. Κάθε ομάδα έχει τις δικές της αξίες που έχουν τις ρίζες τους στην ιστορία. Κάθε ομάδα προστατεύεται ενάντια στη διείσδυση ξένων και άβολων αξιών, που τις στιγματίζει με υβριστικά επίθετα, όπως αστικός και καπιταλιστικός ή αντιδημοκρατικός και ολοκληρωτικός ή, ακόμα χειρότερα, αντιαγγλικός και αντιαμερικανικός. Το αφηρημένο μέτρο ή η αφηρημένη αξία, αν απο-

μονωθούν από την κοινωνία και από την ιστορία, αποτελούν αυταπάτη εξίσου μεγάλη όσο και το αφηρημένο άτομο. Σοβαρός ιστορικός είναι εκείνος που αναγνωρίζει τον ιστορικά καθορισμένο χαρακτήρα όλων των αξιών, όχι αυτός που απαιτεί για τις δικές του αξίες αντικειμενικότητα πέρα από την ιστορία. Τα πιστεύω μας και τα μέτρα κρίσης που διατυπώνουμε αποτελούν μέρος της ιστορίας και υπόκεινται το ίδιο σε ιστορική έρευνα όσο και κάθε άλλη μορφή ανθρώπινης συμπεριφοράς. Πολύ λίγες επιστήμες σήμερα —και λιγότερο απ' όλες οι κοινωνικές επιστήμες— θα μπορούσαν να υποστηρίξουν πως έχουν πλήρη ανεξαρτησία. Η ιστορία όμως δεν έχει βασική εξάρτηση από κάτι έξω απ' αυτήν, που θα τη διαφοροποιούσε από οποιαδήποτε άλλη επιστήμη.

Καί τώρα ας ανακεφαλαιώσω αυτά που προσπάθησα να πω σχετικά με την αξίωση της ιστορίας να συγκαταλεχθεί μέσα στις επιστήμες. Η λέξη επιστήμη καλύπτει ήδη τόσο πολλούς διαφορετικούς κλάδους γνώσης, που χρησιμοποιούν τόσο πολλές διαφορετικές μεθόδους και τεχνικές ώστε το βάρος της απόδειξης φαίνεται μάλλον ν' ανήκει σ' αυτούς που προσπαθούν ν' αποκλείσουν την ιστορία παρά σ' αυτούς που προσπαθούν να τη συμπεριλάβουν. Έχει σημασία το γεγονός πως τα επιχειρήματα υπέρ του αποκλεισμού δεν προέρχονται από επιστήμονες που δε θέλουν ιστορικούς στην εκλεκτή τους παρέα, αλλά από ιστορικούς και φιλοσόφους που δεν ξέρουν τι να κάνουν για να αποδείξουν πως η ιστορία είναι κλάδος των ανθρωπιστικών γραμμάτων. Η διαμάχη αντικατοπτρίζει την προκατάληψη του παλιού διαχωρισμού ανάμεσα στην ανθρωπιστική παιδεία και τις επιστήμες, όπου η ανθρωπιστική παιδεία υποτίθεται πως έκφραζε την πλατειά καλλιέργεια της άρχουσας τάξης και οι επιστήμες τις ειδικότητες των τεχνητών που την υπηρετούσαν. Οι ίδιες οι λέξεις «ανθρωπιστική παιδεία» και «ανθρωπιστικός», αποτελούν σ' αυτή τη συνάρτηση κατάλοιπο τούτης της μακρόχρονης προκατάληψης. Και το γεγονός πως η αντίθεση ανάμεσα στην επιστήμη και την ιστορία δεν έχει νόημα σε

καμιά άλλη γλώσσα εκτός της αγγλικής υποδηλώνει τον ιδιαίτερα νησιώτικο χαρακτήρα της προκατάληψης. Η κυριότερη αντίρρησή μου στην άρνηση να ονομάσουν την ιστορία επιστήμη είναι πως δικαιώνει και διαιωνίζει το χάσμα ανάμεσα σ' αυτά που αποκαλούνται «οι δύο κουλτούρες». Το ίδιο το χάσμα είναι δημιούργημα της παλιάς αυτής προκατάληψης που βασίζεται σε μια ταξική δομή της αγγλικής κοινωνίας που και η ίδια ανήκει στο παρελθόν. Και προσωπικά δεν πιστεύω πως το χάσμα που χωρίζει τον ιστορικό από το γεωλόγο είναι βαθύτερο ή πιο δύσκολο να γεφυρωθεί απ' αυτό που χωρίζει το γεωλόγο από το φυσικό. Ο τρόπος όμως για να καλυφθεί το χάσμα δεν είναι, κατά τη γνώμη μου, η διδασκαλία στοιχείων φυσικής σέ ιστορικούς ή στοιχείων ιστορίας σε φυσικούς. Στο αδιέξοδο αυτό μας οδήγησε ένας θολωμένος τρόπος σκέψης. Στο κάτω της γραφής οι ίδιοι οι φυσικοί επιστήμονες δε φέρονται έτσι. Δεν έχω ακούσει ποτέ να υποδεικνύουν σε μηχανικούς να παρακολουθήσουν στοιχειώδη μαθήματα βοτανικής.

Ένας τρόπος θεραπείας, που θα πρότεινα, είναι να βελτιώσουμε το επίπεδο της ιστορίας μας, να την καταστήσουμε, θα τολμούσα να πω, πιο επιστημονική, να προβάλλουμε πιο αυστηρές αξιώσεις σ' αυτούς που ασχολούνται μαζί της. Η ιστορία σαν ακαδημαϊκός κλάδος σ' αυτό το πανεπιστήμιο θεωρείται καμιά φορά καταφύγιο γι' αυτούς που βρίσκουν την κλασική παιδεία πολύ δύσκολη και τις επιστήμες πολύ σοβαρές. Μια εντύπωση που ελπίζω να αποκομίσετε από τις ομιλίες αυτές είναι πως η ιστορία αποτελεί πολύ δυσκολότερο θέμα από τις κλασικές σπουδές και τόσο σοβαρό όσο οποιαδήποτε επιστήμη. Αυτός όμως ο τρόπος θεραπείας θα προϋπέθετε οι ίδιοι οι ιστορικοί να τρέφουν μεγαλύτερη πίστη στο έργο τους. Σε μια πρόσφατη διάλεξη πάνω σ' αυτό το θέμα, ο Σερ Τσάρλς Σνόου υπήρξε εύστοχος όταν αντιπαράθεσε την «τραχειά» αισιοδοξία του επιστήμονα στην «υποταγμένη φωνή» και το «αντικοινωνικό αίσθημα» αυτού που ονόμασε «φιλολογικό διανοούμενο».¹ Ορισμένοι ιστορικοί κι

1. C. P. Snow, *The Two Cultures and the Scientific Revolution* (1959), σ. 4-8.

οι περισσότεροι απ' αυτούς που γράφουν για την ιστορία χωρίς να είναι ιστορικοί —ανήκουν σ' αυτή την κατηγορία των «φιλολογικών διανοούμενων». Είναι τόσο απασχολημένοι με το να μας λένε πως η ιστορία δεν είναι επιστήμη και να μας εξηγούν τι δε μπορεί και τι δε θα έπρεπε να είναι ή να κάνει, ώστε δεν τους μένει καιρός για τα επιτεύγματα και τις δυνατότητές της.

Ο άλλος τρόπος για να καλύψουμε το χάσμα είναι να προωθήσουμε μια βαθύτερη κατανόηση της ταυτότητας στόχων ανάμεσα στους επιστήμονες και τους ιστορικούς. Κι εδώ βρίσκεται η κύρια αξία του καινούργιου και αυξανόμενου ενδιαφέροντος για την ιστορία και τη φιλοσοφία της επιστήμης. Επιστήμονες, κοινωνιολόγοι και ιστορικοί, όλοι ασχολούνται με διαφορετικούς κλάδους της ίδιας σπουδής: της σπουδής του ανθρώπου και του περιβάλλοντός του, της επίδρασης του ανθρώπου πάνω στο περιβάλλον του και του περιβάλλοντος πάνω στον άνθρωπο. Ο σκοπός της σπουδής είναι κοινός: ν' αυξηθεί η κατανόηση του ανθρώπου για το περιβάλλον του και η κυριαρχία του πάνω σ' αυτό. Οι προϋποθέσεις και οι μέθοδοι του φυσικού, του γεωλόγου, του ψυχολόγου και του ιστορικού διαφέρουν πολύ στη λεπτομέρεια. Ούτε και θα ήθελα να υιοθετήσω την πρόταση πως, για να γίνει πιο επιστημονικός, ο ιστορικός πρέπει ν' ακολουθήσει πιο στενά τις μεθόδους της φυσικής επιστήμης. Ιστορικός όμως και φυσικός επιστήμονας είναι ενωμένοι στη βασική πρόθεση να προσπαθήσουν να εξηγήσουν καθώς και στη βασική διαδικασία ερώτησης και απάντησης. Όπως και κάθε άλλος επιστήμονας, ο ιστορικός είναι ένα ζώον που αδιάκοπα θέτει το ερώτημα «Γιατί;». Στην επόμενη ομιλία μου, θα εξετάσω με ποιούς τρόπους θέτει το ερώτημα και με ποιούς δοκιμάζει ν' απαντήσει σ' αυτό.

4. Η αιτιότητα στην ιστορία

Αν βάλομε γάλα να βράσει σε μια κατσαρόλα, φουσκώνει και χύνεται. Δεν ξέρω αλλά και ποτέ δε θέλησα να μάθω γιατί συμβαίνει αυτό. Αν με πίεζαν, θα απέδιδα το φαινόμενο στην τάση που έχει το γάλα να ξεχυλίζει, πράγμα που αληθεύει αλλά δεν εξηγεί τίποτα. Δεν είμαι όμως φυσικός. Κατά τον ίδιο τρόπο, μπορεί κανείς να διαβάσει ή ακόμα και να γράφει για τα γεγονότα του παρελθόντος χωρίς να θέλει να ξέρει γιατί συνέβησαν ή να αρκείται να λέει πως ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος έγινε γιατί ο Χίτλερ ήθελε πόλεμο, πράγμα που είναι αλήθεια αλλά δεν εξηγεί τίποτα. Στην περίπτωση αυτή όμως δε θα πρέπει να φτάνει στο σολοικισμό αποκαλώντας τον εαυτό του μελετητή της ιστορίας ή ιστορικό. Η μελέτη της ιστορίας είναι μελέτη αιτίων. Όπως κατέληξα και στην τελευταία μου ομιλία, ο ιστορικός συνεχώς θέτει το ερώτημα «Γιατί;» κι όσο ελπίζει πως θα βρεθεί μια απάντηση δεν ησυχάζει. Ο μεγάλος ιστορικός —ή ίσως θα έπρεπε να πω με ευρύτερο νόημα, ο μεγάλος στοχαστής— είναι αυτός που θέτει το ερώτημα «Γιατί;» για καινούργια πράγματα ή σε καινούργιες συναρτήσεις.

Ο Ηρόδοτος, ο πατέρας της ιστορίας, καθόρισε το σκοπό του στην αρχή του έργου του: να διαφυλάξει την ανάμνηση των κατορθωμάτων των Ελλήνων και των βαρβάρων «τα τε άλλα και δι' ην αιτίαν επολέμησαν αλλήλοισι» (και πέρα απ' όλα τ' άλλα γιατί πολέμησαν μεταξύ τους). Βρήκε ελάχιστους

οπαδούς στον αρχαίο κόσμο, ακόμα και ο Θουκυδίδης κατηγορήθηκε πως δεν είχε αντίληψη της αιτιότητας.¹ Όταν όμως το 18ο αιώνα άρχισαν να μπαίνουν οι βάσεις της σύγχρονης ιστοριογραφίας, στο βιβλίο του «Σκέψεις πάνω στα αίτια του μεγαλείου των Ρωμαίων και της Ανόδου και Παρακμής τους», ο Μοντεσκιέ πήρε σαν αφετηρία τις αρχές πως «υπάρχουν πολλά γενικά αίτια, ηθικά ή φυσικά, που λειτουργούν σε κάθε μοναρχία, προκαλούν την άνοδό της, τη διατηρούν ή την ανατρέπουν» και πως «ό,τι συμβαίνει υπόκειται στα αίτια αυτά». Μερικά χρόνια αργότερα στο *Esprit des lois* (Πνεύμα των νόμων) ανέπτυξε και γενίκευσε την ιδέα αυτή. Ήταν παράλογο να υποτεθεί πως «η τυφλή μοίρα προκάλεσε όλα τα αποτελέσματα που βλέπουμε στον κόσμο.» Οι άνθρωποι «δε διευθύνονταν μόνο από τις φαντασίες τους», η συμπεριφορά τους ακολουθούσε ορισμένους νόμους ή αρχές που προέρχονταν από «τη φύση των πραγμάτων».² Για 200 περίπου χρόνια μετά απ' αυτά, οι ιστορικοί και οι φιλόσοφοι της ιστορίας έπесαν με τα μούτρα στην προσπάθεια να οργανώσουν την περασμένη πείρα της ανθρωπότητας, ανακαλύπτοντας τα αίτια των ιστορικών περιστατικών και τους νόμους που τα κυβερνούσαν. Αίτια και νόμοι, θεωρήθηκαν πως λειτουργούν άλλοτε μηχανικά, άλλοτε βιολογικά, άλλοτε πως ήταν μεταφυσικοί ή οικονομικοί ή ψυχολογικοί. Η θεωρία όμως πως η ιστορία συνίσταται στην παράταξη των συμβάντων του παρελθόντος με μια τάξη αλληλουχίας, αίτιου και αποτελεσμάτος ήταν γενικά αποδεκτή. Όπως έγραφε ο Βολταίρος στο άρθρο του για την ιστορία στην Εγκυκλοπαίδεια «αν δεν έχετε τίποτα άλλο να μας πείτε παρά μόνο πως ένας βάρβαρος διαδέχθηκε κάποιον άλλο στις όχθες του Όξου και του Ιαξάρτη, εμάς τι μας νοιάζει;» Τα τελευταία χρόνια, η εικόνα έχει κάπως μεταβληθεί. Σήμερα, για τους λόγους που εξέθεσα στην προηγούμενη ομιλία μου, δε μιλούμε πια για ιστορικούς «νόμους». Ακόμα και η λέξη «αίτιο» δεν είναι πια της μόδας, εν μέρει λόγω ορισμένων φιλοσοφικών αμφιλογιών στις οποίες δε χρειάζεται να υπει-

1. F. M. Cornford, *Thucydides Mythistoricus*, και αλλού.

2. *De l'esprit des lois*. Πρόλογος και κεφ. I.

σέλθω και εν μέρει λόγω της υποτιθέμενης σύνδεσής της με το ντετερμινισμό που θα μ' απασχολήσει πάρα κάτω. Έτσι, μερικοί δε μιλούν για «αίτιο» στην ιστορία, αλλά για «εξήγηση» ή «ερμηνεία» ή για τη «λογική των περιστάσεων» ή για την «εσωτερική λογική των συμβάντων» (αυτό προέρχεται από τον Ντάρβιν) ή απορρίπτουν την αιτιώδη προσέγγιση (γιατί συνέβη) υπέρ της λειτουργικής προσέγγισης (πώς συνέβη), αν και αυτό φαίνεται να συνεπάγεται αναπόφευκτα το ερώτημα πώς έγινε να συνέβη οπότε οδηγούμαστε και πάλι στο ερώτημα «Γιατί;» Άλλοι πάλι κάνουν διάκριση ανάμεσα σε διαφόρων ειδών αίτια —μηχανικά, βιολογικά, ψυχολογικά κ.λπ.— και θεωρούν το ιστορικό αίτιο σαν κατηγορία αυτόνομη. Αν και μερικές από τις διακρίσεις αυτές ισχύουν ως ένα βαθμό, ίσως θα ήταν πιο επωφελές αυτή τη στιγμή να υπογραμμίσουμε τα κοινά στοιχεία σ' όλων των ειδών τα αίτια παρά εκείνα που τα χωρίζουν. Θα αρκεσθώ λοιπόν να χρησιμοποιώ τη λέξη «αίτιο» με την κοινή της έννοια, αγνοώντας τις εκλεπτυσμένες αυτές διαφοροποιήσεις.

Ας αρχίσουμε με το ερώτημα τι κάνει ο ιστορικός στην πράξη όταν βρεθεί αντιμέτωπος με την ανάγκη ν' αποδώσει αίτια σε συμβάντα. Το πρώτο χαρακτηριστικό της προσέγγισης του ιστορικού στο πρόβλημα του αιτίου είναι πως θ' αποδώσει συνήθως πολλά αίτια στο ίδιο συμβάν. Ο οικονομολόγος Μάρσαλ έγραψε κάποτε πως «οι άνθρωποι πρέπει να αποτρέπονται με κάθε δυνατό μέσο από το να εξετάζουν τη δράση ενός οποιουδήποτε αίτιου... χωρίς να λαμβάνουν υπ' όψη και τα άλλα αίτια που τα αποτελέσματά τους συνυπάρχουν με αυτό».¹ Εκείνος ο διαγωνιζόμενος που απαντώντας στο ερώτημα «γιατί ξέσπασε επανάσταση στη Ρωσία το 1917;» ανέφερε ένα μοναδικό αίτιο, θα ήταν τυχερός αν έπαιρνε τη βάση. Ο ιστορικός έχει να κάνει με πληθώρα αιτίων. Αν του ζητούσαν να εκθέσει τα αίτια της μπολσεβίκικης επανάστασης, θα μπορούσε ν' αναφέρει τις αλληπάληλες στρατιωτικές ήττες της Ρωσίας, την κατάρρευση της ρωσικής οικονομίας κάτω από την πίεση του πολέμου, την

1. *Memorials of Alfred Marshall*, εκδ. A. C. Pigou (1925), σ. 428.

αποτελεσματική προπαγάνδα των μπολσεβίκων, την αποτυχία της τσαρικής κυβέρνησης να λύσει το αγροτικό πρόβλημα, τη συγκέντρωση στα εργοστάσια της Πετρούπολης ενός εξασθειωμένου και απομεινόμενου προλεταριάτου. Το γεγονός πως ο Λένιν ήξερε τι ήθελε όταν κανείς αντίπαλος του δεν ήξερε τι του γινόταν — με δυο λόγια, ένα συνοθύλευμα οικονομικών, πολιτικών, ιδεολογικών και προσωπικών αιτιών, βραχυπρόθεσμων και μακροπρόθεσμων αιτιών.

Αυτό όμως μας φέρνει αμέσως στο δεύτερο χαρακτηριστικό της προσέγγισης του ιστορικού. Ο διαγωνιζόμενος που απαντώντας στο ερώτημά μας, αρκέσθηκε να παραθέσει τη μία μετά την άλλη μια δωδεκάδα αίτια για τη ρωσική επανάσταση και δεν προχώρησε πάρα πέρα, μπορεί να πάρει λίαν καλώς αλλά δύσκολα άριστα. Η κρίση των εξεταστών θα ήταν πιθανόν: «διαβασμένος αλλά χωρίς φαντασία». Ο πραγματικός ιστορικός, μπροστά σ' αυτή τη σειρά των αιτιών που ο ίδιος συγκέντρωσε, θα αισθανόταν την επαγγελματική υποχρέωση να τα ταξινομήσει, να τα ιεραρχήσει κατά τρόπο που να καθορίζει τη μεταξύ τους σχέση, ίσως ν' αποφασίσει ποιο αίτιο ή κατηγορία αιτιών θα πρέπει να θεωρηθεί «εν κατακλίδι» ή «σε τελευταία ανάλυση» (εκφράσεις προσφιλείς στους ιστορικούς) σαν το υπέρτατο αίτιο, το αίτιο όλων των αιτιών. Αυτό αποτελεί την ερμηνεία του θέματός του. Ο ιστορικός αναγνωρίζεται από τα αίτια που επικαλείται. Ο Γκίμπον απέδιδε την παρακμή και πτώση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας στο θρίαμβο του βαρβαρισμού και της θρησκείας. Οι Άγγλοι φιλελεύθεροι ιστορικοί του 19ου αιώνα απέδιδαν την άνοδο της βρετανικής ισχύος και ευημερίας στην ανάπτυξη των πολιτικών θεσμών που ενσωμάτωναν τις αρχές της συνταγματικής ελευθερίας. Σήμερα και ο Γκίμπον και οι Άγγλοι ιστορικοί του 19ου αιώνα μας φαίνονται ξεπερασμένοι γιατί αγνοούν τις οικονομικές αιτίες που οι σύγχρονοι ιστορικοί έφεραν στο προσκήνιο. Κάθε ιστορική διαμάχη περιστρέφεται γύρω από το ζήτημα της προτεραιότητας των αιτιών.

Στο έργο που ανέφερα στην τελευταία μου ομιλία, ο Αντρέ Πουανκαρέ σημείωνε πως η επιστήμη προχωρούσε συγχρό-

νως «προς την ποικιλία και την πολυπλοκότητα» καθώς και «προς την ενότητα και την απλότητα» και πως αυτή η διττή και, κατά τα φαινόμενα, αντιφατική διαδικασία ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για τη γνώση.¹ Αυτό ισχύει και για την ιστορία. Επεκτείνοντας και βαθαίνοντας την έρευνά του, ο ιστορικός συσσωρεύει όλο και περισσότερες απαντήσεις στο ερώτημα «Γιατί;» Η άνθιση κατά τα τελευταία χρόνια της ιστορίας, οικονομικής, κοινωνικής, πολιτιστικής και νομικής — για να μην αναφέρω καινούργιες γνώσεις στις περιπλοκότητες της πολιτικής ιστορίας καθώς και τις νέες τεχνικές της ψυχολογίας και της στατιστικής — έχει αυξήσει εκπληκτικά τον αριθμό και το βαθμό των απαντήσεών μας.

Όταν ο Μπέρτραντ Ράσσελλ παρατηρούσε πως «κάθε πρόοδος σε μια επιστήμη μας απομακρύνει όλο και περισσότερο από τις απλές αρχικές ομοιομορφίες και μας φέρνει προς μια μεγαλύτερη διαφοροποίηση του προγενέστερου και του επακόλουθου καθώς και σε ένα συνεχώς πλατύτερο κύκλο προγενέστερων που αναγνωρίζονται σαν σημαντικά»² περιέγραφε επακριβώς την κατάσταση που επικρατεί στην ιστορία. Ο ιστορικός όμως παρακινούμενος να κατανοήσει το παρελθόν, αναγκάζεται συγχρόνως, όπως ο επιστήμονας, να απλοποιεί την ποικιλία των απαντήσεών του να υποτάσσει μια απάντηση σε άλλη και να εισάγει κάποια τάξη και ενότητα στο χάος των περιστατικών και στο χάος των συγκεκριμένων αιτιών. «Ένας Θεός, ένας Νόμος, ένα Στοιχείο και ένα απομακρυσμένο Θείο Συμβάν» ή η αναζήτηση του Χένρυ Άνταμς για «κάποια μεγάλη γενίκευση που θα έθετε τέρμα στην κραυγή για μόρφωση»,³ αυτά μας φαίνονται σήμερα σαν μπαγιάτικα αστεία. Παραμένει όμως το γεγονός πως ο ιστορικός οφείλει να προχωρήσει και με την απλοποίηση όπως και με την πολλαπλότητα των αιτιών. Σαν την επιστήμη, έτσι και η ιστορία προχωρεί μέσα απ' αυτή τη διττή και φαινομενικά αντιφατική διαδικασία.

1. H. Poincaré, *La Science et l' hypothèse* (1902), σ. 202-3.

2. B. Russell, *Mysticism and Logic* (1918), σ. 188.

3. *The Education of Henry Adams* (Βοστώνη, 1928), σ. 224.

Στο σημείο αυτό πρέπει να κάνω, παρά τη θέλησή μου, μια παρένθεση για ν' ασχοληθώ με δυο παγίδες που έχουν στήσει στο δρόμο μας. Μια με την ετικέτα «ο Ντετερμινισμός στην Ιστορία ή η Κακία του Χέγκελ» και η άλλη «το Τυχαίο στην Ιστορία ή η Μύτη της Κλεοπάτρας». Πρώτα πρέπει να πω ένα δυο λόγια σχετικά με την προέλευσή τους. Ο Καθηγητής Κάρλ Πόππερ που έγραψε γύρω στο 1930 στη Βιέννη ένα βαρυσήμαντο έργο σχετικά με τη νέα όψη στην επιστήμη (μεταφράστηκε πρόσφατα στ' αγγλικά με τον τίτλο *The Logic of Scientific Enquiry* — Η λογική της επιστημονικής έρευνας) δημοσίευσε αγγλικά κατά τη διάρκεια του πολέμου δύο βιβλία κάπως πιο εκλαϊκευμένα, *The Open Society and Its Enemies* (Η ανοιχτή κοινωνία και οι εχθροί της) και *The Poverty of Historicism* (Η φτώχεια του ιστορικισμού).¹ Και τα δύο γράφηκαν κάτω από την ισχυρή συναισθηματική επίδραση της αντίδρασης ενάντια στον Χέγκελ που, μαζί με τον Πλάτωνα, θεωρήθηκε σαν ο πνευματικός πρόγονος του ναζισμού καθώς και ενάντια στο μάλλον ρηχό μαρξισμό της βρετανικής αριστεράς κατά τη δεκαετία του 1930. Κύριοι στόχοι ήταν οι δήθεν ντετερμινιστικές φιλοσοφίες του Χέγκελ και του Μάρξ, αποκαλούμενες και οι δυο μαζί με την υβριστική ονομασία του «Ιστορικισμού».² Το 1954, ο Σερ Αϊσάια

1. Η φτώχεια του ιστορικισμού δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά σαν βιβλίο το 1957, συνίσταται όμως από άρθρα που δημοσιεύθηκαν αρχικά το 1944 και 1945.
2. Απέφυγα τη λέξη «ιστορικισμός» εκτός από ένα δυο σημεία όπου δε χρειαζόταν ακρίβεια, αφού τα δημοφιλή συγγράμματα του Καθηγητή Πόππερ στο θέμα αυτό στέρησαν αυτό τον όρο από συγκεκριμένη σημασία. Συνεχής επιμονή στον καθορισμό των όρων καταντά σχολαστική. Θα πρέπει όμως κανείς να γνωρίζει για ποιο πράγμα μιλά και ο Καθηγητής Πόππερ χρησιμοποιεί τη λέξη «ιστορικισμός» σαν δοχείο συλλογής κάθε γνώμης για την ιστορία που του απαρέσκει. Συμπεριλαμβάνονται μερικές που, κατά τη γνώμη μου, είναι ορθές και άλλες που υποπτεύομαι ότι σήμερα δεν υποστηρίζονται από κανένα σοβαρό συγγραφέα. Όπως ο ίδιος παραδέχεται (*The Poverty of Historicism*, σ. 3) επινοεί «ιστορικιστικά» επιχειρήματα που δεν έχουν χρησιμοποιηθεί ποτέ από κανένα γνωστό «ιστορικιστή». Στα γραπτά του, ο ιστορικισμός καλύπτει και θεωρίες που εξομοιώνουν την ιστορία με τις επιστήμες και θεωρίες που διαφοροποιούν εντελώς τη μια από τις

Μπερλίν δημοσίευσε το δοκίμιό του *Historical Inevitability* (Το αναπόφευκτο στην ιστορία). Παράλειψε την επίθεση ενάντια στον Πλάτωνα, ίσως από κάποιο χρόνιο σκεπασμό σ' αυτόν τον αρχαίο στυλοβάτη του ιδρύματος της Οξφόρδης,¹ και πρόσθεσε στην κατηγορία το επιχείρημα, που δε βρίσκεται στον Πόππερ, πως ο «ιστορικισμός» του Χέγκελ και του Μάρξ είναι απαράδεκτος γιατί, εξηγώντας τις ανθρώπινες πράξεις με αιτιώδεις όρους, συνεπάγεται άρνηση της ελεύθερης ανθρώπινης βούλησης και ενθαρρύνει τους ιστορικούς ν' αποφεύγουν την υποτιθέμενη υποχρέωσή τους (για την οποία μίλησα στην τελευταία μου διάλεξη) να απαγγέλλουν ηθικές καταδίκες για τους Καρλομάγνους, τους Ναπολέοντες και τους Στάλιν της ιστορίας. Κατά τα άλλα, δεν άλλαξαν και πολλά πράγματα. Ο Σερ Αϊσάια Μπερλίν είναι όμως δίκαια ένας δημοφιλής και πολυδιαβασμένος συγγραφέας. Στα τελευταία πέντε ή έξη χρόνια, σχεδόν όλοι στη Βρετανία ή τις Ηνωμένες Πολιτείες, που έγραψαν ένα άρθρο σχετικά με την ιστορία ή έστω μια σοβαρή κριτική ιστορικού έργου, ειρωνεύθηκαν τον Χέγκελ, τον Μάρξ και το ντετερμινισμό και υπογράμμισαν πόσο παράλογη είναι η παράλειψη ν' αναγνωρίζει κανείς το ρόλο του τυχαίου στην ιστορία. Ίσως είναι άδικο να θεωρηθεί ο Σερ Αϊσάια υπεύθυνος για τους οπαδούς

άλλες. Στο βιβλίο *The Open Society*, ο Χέγκελ ο οποίος απέφυγε τις προβλέψεις παρουσιάζεται σαν ο αρχιερέας του ιστορικισμού ενώ στην εισαγωγή του βιβλίου *The Poverty of Historicism*, ο ιστορικισμός περιγράφεται σαν «μια αντίληψη των κοινωνικών επιστημών που παίρνει σαν δεδομένο πως κύριος σκοπός τους είναι «η ιστορική πρόβλεψη». Μέχρι σήμερα, ο όρος «ιστορικισμός» χρησιμοποιόταν από όλους σαν απόδοση στα αγγλικά του γερμανικού «Historismus». Τώρα ο Καθηγητής Πόππερ κάνει διάκριση μεταξύ «ιστορικισμού» και «ιστορισμού» προσθέτοντας έτσι ένα νέο στοιχείο σύγχυσης στην ήδη συγκεχυμένη χρήση του όρου. Ο Μ. Κ. Ντ' Άρσυ, στο βιβλίο *The Sense of History: Secular and Sacred* (1959) σ. 11, χρησιμοποιεί τον όρο «ιστορικισμός» σαν «ταυτόσημο με κάποια φιλοσοφία της ιστορίας».

1. Η επίθεση όμως ενάντια στον Πλάτωνα σαν τον πρώτο φασίστα, άρχισε με μια σειρά εκπομπών με τον τίτλο *Plato Today* (Ο Πλάτων σήμερα) ενός απόφοιτου της Οξφόρδης του Ρ. Χ. Κρόσσμαν.

του. Ακόμα κι όταν λέει ανοησίες, κερδίζει την επιείκιά μας λέγοντάς τις με γοητευτικό και ελκυστικό τρόπο. Οι μαθητές όμως επαναλαμβάνουν τις ανοησίες χωρίς νά τις κάνουν σαγηνευτικές. Οπωσδήποτε, δεν υπάρχει τίποτα το καινούργιο σ' όλα αυτά. Ο Τσάρλς Κίγκσλεϋ που δεν ήταν ο πιο διακεκριμένος από τους καθηγητές στην έδρα Ρήτζιους Σύγχρονης Ιστορίας και που πιθανότατα, ουδέποτε διάβασε Χέγκελ και ούτε άκουσε για Μάρξ, μίλησε στην εναρκτήρια παράδοση του το 1860 για «τη μυστηριώδη δύναμη του ανθρώπου να παραβιάζει τους νόμους της ίδιας της ύπαρξής του» σαν απόδειξη του ότι δεν ήταν δυνατό να υπάρξει «αναπόφευκτη συνέπεια στην ιστορία».¹ Ευτυχώς όμως έχουμε ξεχάσει τον Κίγκσλεϋ. Είναι ο Καθηγητής Πόππερ και ο Σερ Αϊσάια Μπερλίν που στο μεταξύ σπηρούνισαν αυτό το ψόφιο άλογο, φέρνοντάς το πίσω σε μια επίφαση ζωής. Και θα χρειασθεί κάποια υπομονή για να διαλυθεί η σύγχυση.

Ας πάρω λοιπόν πρώτα το ντετερμινισμό που θα τον ορίσω (ελπίζω χωρίς αντιρρήσεις) σαν την πίστη πως όλα όσα συμβαίνουν έχουν αίτιο ή αίτια και πως δε θα μπορούσαν να συμβούν διαφορετικά εκτός κι αν κάτι στο αίτιο ή τα αίτια ήταν επίσης διαφορετικό.² Ο ντετερμινισμός δεν είναι πρόβλημα της ιστορίας, αλλά της ανθρώπινης συμπεριφοράς σε κάθε εκδήλωσή της. Το ανθρώπινο ον που οι πράξεις του δεν έχουν αίτιο και, κατά συνέπεια, δεν είναι καθορισμένες, αποτελεί κι αυτό μια αφαίρεση όπως και το άτομο εκτός κοινωνίας που μας απασχόλησε σε προηγούμενη ομιλία. Ο ισχυρισμός του Καθηγητή Πόππερ πως «τα πάντα είναι δυνατά στις ανθρώπινες υποθέσεις»³ είτε στερείται νοήμα-

1. C. Kingsley, *The Limits of Exact Science as Applied to History* (1860), σ. 22.
2. «Ντετερμινισμός... σημαίνει... πως, όντας τα δεδομένα αυτά που είναι, οτιδήποτε συμβαίνει, συμβαίνει οριστικά και δε θα μπορούσε να είναι διαφορετικό. Να υποστηρίζει κανείς πως θα μπορούσε να είναι διαφορετικό σημαίνει πως θα μπορούσε τότε μονάχα αν τα δεδομένα ήταν διαφορετικά». (S. W. Alexander στο βιβλίο *Essays Presented to Ernst Cassirer*, 1936, σ. 18).
3. K. R. Popper, *The Open Society* (2η έκδοση, 1952) II, σ. 197.

τος είτε είναι λανθασμένος. Κανείς δεν πιστεύει ή δε μπορεί να πιστέψει κάτι τέτοιο στην καθημερινή ζωή. Το αξίωμα πώς κάποτε έχει ένα αίτιο είναι όρος της ικανότητάς μας να κατανοούμε τι συμβαίνει γύρω μας.¹ Η εφιαλτική ποιότητα των μυθιστορημάτων του Κάφκα έγκειται στο γεγονός πως τίποτα απ' όσα συμβαίνουν δεν έχει κάποιο εμφανές αίτιο ή κάποιο αίτιο που μπορεί να εξακριβωθεί. Αυτό καταλήγει στην ολοκληρωτική αποσύνθεση της ανθρώπινης προσωπικότητας που βασίζεται στην προϋπόθεση πως τα περιστατικά έχουν αίτια και πως ένας ικανός αριθμός τέτοιων αιτίων μπορεί να εξακριβωθεί, έτσι που σχηματίζεται στον ανθρώπινο νου ένα μοντέλλο του παρελθόντος και του παρόντος αρκετά συνεκτικό για να χρησιμεύει σαν οδηγός δράσης. Αν δεν έπαιρνε κανείς σαν προϋπόθεση πως η ανθρώπινη συμπεριφορά καθορίζεται από αίτια που κατ' αρχήν μπορούν να εξακριβωθούν, η καθημερινή ζωή θα ήταν αδύνατη. Τον παλιό καιρό μερικοί θεωρούσαν πως η έρευνα για τα αίτια των φυσικών φαινομένων αποτελούσε βλασφημία, εφόσον τα κυβερνούσε ολοφάνερα η θεία βούληση. Η αντίρρηση του Σερ Αϊσάια Μπερλίν στο να εξηγούμε γιατί οι άνθρωποι ενήργησαν κατά τον τρόπο που ενήργησαν με το επιχείρημα πως οι πράξεις αυτές υπαγορεύονται από την ανθρώπινη βούληση, ανήκει στην ίδια κατηγορία αντιλήψεων και ίσως μαρτυρεί πως οι κοινωνικές επιστήμες βρίσκονται σήμερα σ' εκείνο το στάδιο ανάπτυξης που ήταν οι φυσικές επιστήμες την εποχή που επιχειρήματα αυτού του είδους στρέφονταν εναντίον τους.

Ας δούμε όμως πως αντιμετωπίζουμε αυτό το πρόβλημα στην καθημερινή ζωή. Κάνοντας τις καθημερινές σας δουλειές συνηθίζετε να συναντάτε τον Σμίθ. Τον χαιρετάτε με μια

1. «Ο νόμος της αιτιότητας δε μας επιβάλλεται από τον κόσμο» αλλά «ίσως αποτελεί για μας την πιο βολική μέθοδο να προσαρμοζόμαστε στον κόσμο». (J. Rueff, *From the Physical to the Social Sciences*, Βαλτιμόρη, 1929, σ. 52). Ο ίδιος ο Καθηγητής Πόππερ αποκαλεί την πίστη στην αιτιότητα «μεταφυσική υποστασιοποίηση ενός καλά εδραιωμένου μεθοδολογικού κανόνα».

φιλική αλλά τετριμμένη παρατήρηση για τον καιρό ή για τα νέα του κολλεγίου ή του πανεπιστημίου και εκείνος απαντά με ένα εξίσου φιλικό αλλά τετριμμένο σχόλιο για τον καιρό και τα διάφορα νέα. Φαντασθείτε όμως πως ένα πρωινό, αντί να απαντήσει στην παρατήρησή σας με το συνηθισμένο τρόπο, ο Σμίθ ξεσπάει σε βίαιες παρατηρήσεις για την εμφάνισή σας ή το χαρακτήρα σας. Θα σηκώνετε τους ώμους και θα το θεωρούσατε σαν πειστική επίδειξη της ελευθερίας βούλησης του Σμίθ και του γεγονότος πως όλα είναι δυνατά στις ανθρώπινες σχέσεις; Υποψιάζομαι πως όχι. Αντίθετα, το πιθανότερο είναι πως θα λέγατε «ο καημένος ο Σμίθ, ξέρετε βέβαια πως ο πατέρας του πέθανε στο φρενοκομείο» ή «ο καημένος ο Σμίθ, πάλι θάχει φασαρίες με τη γυναίκα του». Με άλλα λόγια, θα προσπαθούσατε να διαγνώσετε το αίτιο αυτής της χωρίς φανερή αιτία συμπεριφοράς του Σμίθ, πιστεύοντας ακράδαντα πως θα πρέπει να υπάρχει κάποιο αίτιο. Κάνοντας όμως έτσι, φοβούμαι πως θα επισύρατε την οργή του Σερ Αϊσάια Μπερλίν ο οποίος θα εξέφραζε το πικρό παράπονο ότι, προσφέροντας μια αιτιώδη εξήγηση της συμπεριφοράς του Σμίθ, υιοθετήσατε τη ντετερμινιστική θέση του Χέγκελ και του Μάρξ και αποφύγατε την υποχρέωση να χαρακτηρίσετε το Σμίθ ανάγωγο. Στην καθημερινή ζωή όμως κανένας δεν υιοθετεί αυτή την άποψη, ούτε υποθέτει πως διακινδυνεύει ο ντετερμινισμός ή η ηθική ευθύνη. Δε γεννιέται λογικό δίλημμα ελεύθερης βούλησης ή ντετερμινισμού στην πραγματική ζωή. Δε συμβαίνει να είναι μερικές ανθρώπινες πράξεις ελεύθερες και άλλες αιτιακά προσδιορισμένες. Γεγονός είναι πως όλες οι ανθρώπινες πράξεις είναι και ελεύθερες και αιτιακά προσδιορισμένες, ανάλογα με τη σκοπιά που τις αντικρύζουμε. Το πρακτικό ζήτημα είναι πάλι διαφορετικό. Η πράξη του Σμίθ είχε κάποιο αίτιο ή μια σειρά αίτια. Στο βαθμό όμως που δεν προκλήθηκε από κάποια εξωτερική πίεση, αλλά από την πίεση της ίδιας του της προσωπικότητας, ήταν ηθικά υπεύθυνος, αφού αποτελεί όρο της κοινωνικής ζωής οι φυσιολογικοί ενήλικες να είναι ηθικά υπεύθυνοι για την προσωπικότητά τους. Αν θα τον θεωρήσετε υπεύθυνο στη συγκεκριμένη περίπτωση, εξαρτάται από την πρακτική σας κρί-

ση. Αν όμως το κάνετε, αυτό δε σημαίνει πως θεωρείτε την πράξη του σαν να μην έχει αίτιο. Αίτια και ηθική ευθύνη αποτελούν διαφορετικές κατηγορίες. Πρόσφατα ιδρύθηκαν σ' αυτό το πανεπιστήμιο Ινστιτούτο και Έδρα Εγκληματολογίας. Είμαι σίγουρος πως κανένας απ' αυτούς που ασχολούνται με την έρευνα των αιτιών που οδηγούν στο έγκλημα δε θα διανοείτο να υποθέσει πως αυτό συνεπάγεται άρνηση της ηθικής ευθύνης του εγκληματία.

Ας στραφούμε τώρα στον ιστορικό. Όπως κάθε κοινός άνθρωπος, κι αυτός πιστεύει στην αρχή πως οι ανθρώπινες πράξεις έχουν αίτια που μπορούν να εξακριβωθούν. Η ιστορία όπως και η καθημερινή ζωή, θα ήταν αδύνατη χωρίς αυτή την παραδοχή. Η έρευνα αυτή των αιτιών αποτελεί την ειδική αποστολή του ιστορικού. Μπορεί να θεωρηθεί πως αυτό του προσδίδει ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη ντετερμινιστική άποψη της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Ο ιστορικός δεν απορρίπτει όμως την ελεύθερη βούληση, παρά μόνο αν υιοθετεί την αστήρικτη υπόθεση πως οι ηθελημένες πράξεις στερούνται αίτιου. Ούτε και ταραζεται από το θέμα του αναπόφευκτου. Οι ιστορικοί όπως και οι άλλοι άνθρωποι, χρησιμοποιούν καμιά φορά ρητορικά σχήματα και αναφέρουν κάποιο συμβάν σαν αναπόφευκτο, όταν απλώς εννοούν πως οι συγκυρίες που κάνουν κάποιον να το περιμένει ήταν ιδιαίτερα επιτακτικές. Πρόσφατα, έψαξα στο δικό μου έργο για την ενοχλητική αυτή λέξη και δε μπορώ να εκδόσω για τον εαυτό μου εντελώς καθαρό πιστοποιητικό υγείας. Σε κάποιο σημείο έγραψα πως, μετά την επανάσταση του 1917, μια σύγκρουση ανάμεσα στους Μπολσεβίκους και την Ορθόδοξη Εκκλησία ήταν «αναπόφευκτη». Δεν υπάρχει αμφιβολία πως θα ήταν συνετότερο να είχα γράψει «εξαιρετικά πιθανή». Θα με συγχωρήσετε όμως ελπίζω, που θεωρώ τη διόρθωση λίγο σχολαστική. Στην πράξη, οι ιστορικοί δεν αποδέχονται περιστατικά σαν αναπόφευκτα προτού συμβούν. Συχνά αναλύουν τις εναλλακτικές λύσεις που διέθεταν οι πρωταγωνιστές της ιστορίας, αποδεχόμενοι πως υπήρχε δυνατότητα επιλογής, ενώ πολύ σωστά προχωρούν να εξηγήσουν γιατί προτιμήθηκε αυτή η λύση αντί μιας άλλης.

Στην ιστορία τίποτα δεν είναι αναπόφευκτο, παρά μόνο με την τυπική έννοια πως, για να συνέβαινε κάτι διαφορετικά, τα αίτια που προηγήθηκαν θα έπρεπε να ήταν διαφορετικά. Σαν ιστορικός, μπορώ θαυμάσια να κάνω χωρίς το «αναπόφευκτο», το «αναπότρεπτο», το «αναπόδραστο», ακόμα και το «ανεξήγητο». Μπορεί η ζωή να γίνεται πιο πεζή, αλλά ας αφήσουμε αυτά τα επίθετα στους ποιητές και τους μεταφυσικούς.

Αυτό τό άχθος του αναπόφευκτου φαίνεται τόσο στείο και άστοχο και το ακολούθησαν με τόσο μεγάλο φανατισμό τα τελευταία χρόνια, ώστε καλό θα ήταν να ψάξουμε για τα κίνητρα που κρύβονται πίσω του. Υποπτεύομαι πως η κύρια πηγή του είναι η σχολή σκέψης ή μάλλον συγκίνησης που θα ονόμαζα σχολή του «θα μπορούσε να είχε συμβεί» και που συνδέεται σχεδόν αποκλειστικά με τη σύγχρονη ιστορία. Την τελευταία περίοδο του πανεπιστημιακού έτους εδώ στο Καίμπριτζ διάβασα την αγγελία μιας διάλεξης σε κάποιο όμιλο που έφερε τον τίτλο «Ήταν η ρωσική επανάσταση αναπόφευκτη;». Είμαι σίγουρος πως είχε προετοιμαστεί σαν μια απολύτως σοβαρή ομιλία. Αν όμως βλέπατε μια αγγελία ομιλίας με τον τίτλο «Ήταν οι πόλεμοι των Ρόδων αναπόφευκτοι;» θα σας έμπαινε αμέσως η ιδέα πως πρόκειται για κάποιο αστείο. Γράφοντας για τη Νορμανδική Κατάκτηση ή τον Αμερικανικό Πόλεμο της Ανεξαρτησίας, ο ιστορικός πραγματεύεται το θέμα του σαν αυτό που συνέβη να ήταν αναγκαστικό να συμβεί και σαν δουλειά του να ήταν αποκλειστικά και μόνο να εξηγήσει τι συνέβη και γιατί. Και κανένας δεν τον κατηγορεί πως είναι ντετερμινιστής και πως παρέλειψε να εξετάσει την εναλλακτική δυνατότητα να είχαν ηττηθεί ο Γουλιέλμος ο Κατακτητής ή οι Αμερικανοί επαναστάτες.

Όταν όμως εγώ γράφω για τη ρωσική επανάσταση του 1917 κατά τον ίδιο ακριβώς τρόπο —που είναι και ο μόνος σωστός για ένα ιστορικό— δέχομαι επίθεση από τους κριτικούς μου πως συναγάγωντας περιέγραψα αυτό που συνέβη σαν κάτι που αναγκαστικά θα συνέβαινε και πως παρέλειψα όλα τα άλλα που θα ήταν δυνατό να είχαν συμβεί. Υποθέσετε

λένε, πως ο Στολύπιν προλάβαινε να ολοκληρώσει την αγροτική του μεταρρύθμιση ή πως η Ρωσία δεν είχε βγει στον πόλεμο, ίσως τότε η επανάσταση να μην είχε γίνει. Ή υποθέσετε πως η κυβέρνηση Κερένσκυ είχε επιτύχει και πως την ηγεσία της επανάστασης είχαν αναλάβει οι Μενσεβίκοι ή οι Σοσιαλεπαναστάτες αντί τους Μπολσεβίκους. Θεωρητικά, οι υποθέσεις αυτές είναι κατανοητές και μπορεί κανείς πάντα να περνά την ώρα του αναλογιζόμενος με τα «θα μπορούσε να είχε συμβεί» της ιστορίας. Δεν έχουν όμως καμιά σχέση με το ντετερμινισμό. Γιατί η μόνη απάντηση του ντετερμινιστή θα είναι πως για να συμβούν αυτά τα υποτιθέμενα θα έπρεπε και τα αίτια να είναι διαφορετικά. Ούτε έχουν και καμιά σχέση με την ιστορία. Το ζήτημα είναι πως σήμερα κανένας δεν επιθυμεί σοβαρά να ανατρέψει τα αποτελέσματα της νορμανδικής κατάκτησης ή της αμερικανικής ανεξαρτησίας ή να εκφράσει έντονη διαμαρτυρία για τα περιστατικά αυτά, όπως και κανένας δε φέρνει αντίρρηση όταν ο ιστορικός τα χειρίζεται σαν ένα κεφάλαιο που έχει κλείσει. Πολλοί όμως άνθρωποι, που υπέφεραν άμεσα ή συνέπασχαν από τις συνέπειες της μπολσεβίκικης νίκης ή ακόμα φοβούνται τις απώτερες επιπτώσεις της, επιθυμούν να εκδηλώσουν τη διαμαρτυρία τους ενάντια της. Αυτή η επιθυμία βρίσκει έκφραση, όταν διαβάζουν ιστορία, με το να αφήνουν τη φαντασία τους να καλπάζει γύρω από τα πιο ευχάριστα που θα μπορούσαν να είχαν συμβεί και να αγανακτούν με τον ιστορικό που συνεχίζει ήσυχα τη δουλειά του εξηγώντας τι είχε συμβεί και γιατί τα ωραία τους όνειρα παραμένουν ανεκπλήρωτα. Το κακό με τη σύγχρονη ιστορία είναι πως ο κόσμος θυμάται την εποχή που όλοι οι δρόμοι ήταν ακόμα ανοιχτοί και δυσκολεύεται να υιοθετήσει τη στάση του ιστορικού για τον οποίο έχουν κλείσει με το *fait accompli* (τετελεσμένο γεγονός). Πρόκειται για μια συγκινησιακή και ανιστορική αντίδραση. Έγινε όμως μια από τις μεγαλύτερες αφορμές της πρόσφατης εκστρατείας ενάντια στην υποτιθέμενη θεωρία του «ιστορικού αναπόφευκτου». Ας απαλλαγούμε απ' αυτή την παγίδα μια για πάντα.

Η άλλη πηγή της επίθεσης είναι το περιβόητο βάσανο της

μύτης της Κλεοπάτρας. Είναι η θεωρία πως η ιστορία είναι σε γενικές γραμμές μια παράθεση συγκυριών, μια σειρά περιστατικών προσδιορισμένων από τυχαίες συμπτώσεις, που μπορούν ν' αποδοθούν αποκλειστικά στα πιο τυχαία αίτια. Η έκβαση της ναυμαχίας του Ακτίου οφειλόταν όχι στα αίτια που συνήθως προβάλλονται από τους ιστορικούς αλλά στον έρωτα του Αντώνιου για την Κλεοπάτρα. Όταν μια αναζωπύρωση της ποδάγρας του εμπόδισε τον Βαγιαζήτ να εισβάλει στην κεντρική Ευρώπη ο Γκίμπον παρατήρησε πως «ο οξύς πόνος σε μια μόνο ίνα του σώματος ενός ανθρώπου μπορεί να προλάβει ή να αναστείλει τη δυστυχία εθνών».¹

Όταν ο βασιλιάς Αλέξανδρος της Ελλάδας πέθανε το φθινόπωρο του 1920 από το δάγκωμα της αγαπημένης του μαϊμούς, το ατύχημα αυτό υπήρξε το έναυσμα σειράς περιστατικών που έκαναν τον Σερ Ουίνστον Τσώρτσιλ να παρατηρήσει πως «διακόσιες πενήντα χιλιάδες άνθρωποι πέθαναν απ' αυτό το δάγκωμα της μαϊμούς».² Ή ας πάρουμε το σχόλιο του Τρότσκυ για τον πυρετό που έπαθε κυνηγώντας λάπιες και που τον έθεσε εκτός μάχης σε μια κρίσιμη στιγμή της διαμάχης του με τον Ζηνόβιεφ, τον Κάμενεφ και τον Στάλιν το φθινόπωρο του 1923: «Είναι δυνατό να προβλέψει κανείς μια επανάσταση ή έναν πόλεμο, αλλά είναι αδύνατο να προβλέψει τις συνέπειες μιας φθινοπωρινής εκδρομής για κυνήγι αγριόπαπιας».³ Το πρώτο πράγμα που πρέπει κανείς να ξεκαθαρίσει είναι πως το θέμα αυτό δεν έχει καμιά σχέση με το ντετερμινισμό. Ο έρωτας του Αντώνιου για την Κλεοπάτρα ή η ποδάγρα του Βαγιαζήτ ή το κρυολόγημα του Τρότσκυ καθορίστηκαν ακριβώς κατά τον ίδιο αιτιώδη τρόπο όπως κάθετι άλλο που συμβαίνει. Η υπόθεση πως ο έρωτας του Αντώνιου ήταν χωρίς αιτία είναι μια όχι απαραίτητη προσβολή για την ομορφιά της Κλεοπάτρας. Η σχέση ανάμεσα στη γυναικεία ομορφιά και τον ανδρικό έρωτα είναι από τις πιο συνηθισμένες συνέπειες αίτιου και αποτελέσματος που πα-

1. *Decline and Fall of the Roman Empire*, κεφ. XIV.

2. W. Churchill, *The World Crises: The Aftermath* (1929), σ. 386.

3. L. Trotsky, *My Life* (αγγλική μετάφραση 1930), σ. 425.

ρατηρούνται στην καθημερινή ζωή. Τα δήθεν τυχαία συμβάντα στην ιστορία αντιπροσωπεύουν μια αλληλουχία αίτιου και αποτελέσματος που διακόπτει και, κατά κάποιο τρόπο, συγκρούεται με την αλληλουχία που ο ιστορικός ενδιαφέρεται κατά κύριο λόγο να ερευνήσει. Πολύ σωστά, ο Μπιούρου αναφέρει «σύγκρουση δύο ανεξάρτητων αιτιωδών αλληλουχιών».¹ Ο Σερ Αϊσάια Μπερλίν που αρχίζει το δοκίμιό του *Historical Inevitability* αναφέροντας με εγκώμια άρθρο του Μπέρναρντ Μπέρενσον με τον τίτλο "*The Accidental view of History*" (Η άποψη του τυχαίου στην ιστορία) είναι ένας απ' αυτούς που συγχέουν το τυχαίο με την έννοια αυτή με την απουσία αιτιώδους προσδιορισμού. Εκτός όμως απ' αυτή τη σύγχυση, βρισκόμαστε αντιμέτωποι με ένα αληθινό πρόβλημα. Πώς μπορεί κανείς ν' ανακαλύψει στην ιστορία μια συνεκτική αλληλουχία αιτίας και αποτελέσματος, πώς μπορούμε να βρούμε κάποιο νόημα στην ιστορία όταν από τη μια στιγμή στην άλλη η αλληλουχία μας μπορεί να διακοπεί ή να στραφεί προς άλλη κατεύθυνση από κάποια άλλη, και κατά τη γνώμη μας, άσχετη αλληλουχία;

Μπορούμε να σταθούμε εδώ μια στιγμή για να σημειώσουμε την προέλευση αυτής της πρόσφατης και πολύ διαδεδομένης εμμονής στο ρόλο του τυχαίου στην ιστορία. Ο Πολύβιος φαίνεται να είναι ο πρώτος ιστορικός που ασχολήθηκε κάπως συστηματικά με το θέμα και ο Γκίμπον δεν άργησε να αποκαλύψει το λόγο. Όπως παρατήρησε, «οι Έλληνες όταν η χώρα τους ξέπεσε σε επαρχία, απέδωσαν τους ρωμαϊκούς θριάμβους όχι στην αξία αλλά στην τύχη της δημοκρατίας».²

Ένας άλλος ιστορικός της παρακμής της χώρας του, ο Τάκι-

1. Για τα επιχειρήματα του Μπιούρου σχετικά με το σημείο αυτό, βλέπε *The Idea of Progress* (1920) σ. 303-4.

2. *Decline and Fall of the Roman Empire*, κεφ. XXXVIII. Είναι διασκεδαστικό να σημειωθεί πως μετά την κατάκτησή τους από τους Ρωμαίους, οι Έλληνες βρήκαν καταφύγιο στο παιχνίδι των ιστορικών «μπορούσε να είχε συμβεί» -την αγαπημένη παρηγοριά των ηττημένων. Αν ο Μέγας Αλέξανδρος δεν είχε πεθάνει νέος, έλεγαν, «θα είχε κατακτήσει τη Δύση και η Ρώμη θα είχε καταστεί υποτελής σε Έλληνες βασιλείς» (K. von Fritz, *The Theory of the Mixed Constitution in Antiquity*, Νέα Υόρκη, 1954, σ. 395).

τος, ασχολήθηκε κι αυτός διεξοδικά με το τυχαίο. Η αναγεννημένη εμμονή των Βρετανών συγγραφέων στη σημασία του τυχαίου στην ιστορία χρονολογείται από την εποχή της δημιουργίας αισθήματος αβεβαιότητας και φόβου που αναφάνηκε στις αρχές του αιώνα και έγινε αισθητό μετά το 1914. Ο πρώτος Βρετανός ιστορικός που έδωσε αυτό τον τόνο μετά από ένα μακρύ διάλειμμα φαίνεται να ήταν ο Μπιούρυ, που σε άρθρο του το 1909 με τον τίτλο "*Darwinism in History*" (Ο Δαρβινισμός στην ιστορία), επέσυρε την προσοχή των αναγνωστών στο «στοιχείο της τυχαίας σύμπτωσης» που, σε μεγάλο βαθμό «συντελεί στον καθορισμό των συμβάντων στην κοινωνική εξέλιξη». Ένα δεύτερο άρθρο αφιερωμένο στο θέμα αυτό δημοσιεύθηκε το 1916 με τον τίτλο "*Cleopatra's Nose*" (Η μύτη της Κλεοπάτρας).¹ Ο Χ.Α.Λ. Φίσερ, στο απόσπασμα που αναφέραμε ήδη και που καθρεφτίζει την απογοήτευσή του για τη διάλυση των φιλελεύθερων ονείρων μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, παρακαλεί τους αναγνώστες του ν' αναγνωρίσουν «το ρόλο του συμπτωματικού και του απρόοπτου» στην ιστορία.² Η δημοτικότητα στη Βρετανία, μιας θεωρίας που βλέπει την ιστορία σαν ένα κεφάλαιο τυχαίων περιστατικών συνέπεσε με την εμφάνιση στη Γαλλία μιας φιλοσοφικής σχολής που πρεσβεύει πως η ύπαρξη, —δανειζομαι από το περίφημο βιβλίο του Σάρτρ "*L'Être et le néant*" (Το Ον και το Μηδέν)— δεν έχει «ούτε αίτιο, ούτε λόγο, ούτε αναγκαιότητα». Στη Γερμανία, ο πα-

1. Καί τα δύο άρθρα αναδημοσιεύονται στο βιβλίο J. B. Bury, *Selected Essays* (1930). Για τα σχόλια του Κόλλιγκουντ στις απόψεις του Μπιούρυ, βλέπε *The Idea of History*, σ. 148-150.
2. Για το απόσπασμα, βλέπε Κεφ. Κοινωνία-άτομο, σελ. 49, σημ. 2. Η παράθεση από τον Τούνπη του αποφθέγματος του Φίσερ στο βιβλίο *A Study of History*, V, σ. 414, αποκαλύπτει πλήρη παρανόηση. Το θεωρεί σαν προϊόν της «σύγχρονης δυτικής πίστης στην παντοδυναμία της τύχης» που «γέννησε» το *laissez-faire*. Οι θεωρητικοί του *laissez-faire* δεν πίστευαν στην τύχη αλλά στο κρυμμένο χέρι που επέβαλλε ευεργετική τάξη στην ανομοιομορφία της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Και η παρατήρηση του Φίσερ ήταν προϊόν όχι του φιλελευθερισμού του *laissez-faire* αλλά της αποτυχίας του στις δεκαετίες του 1920 και 1930.

λαίμαχος ιστορικός Μάινκε εντυπωσιάσθηκε, όπως έχομε ήδη σημειώσει, κατά το τέλος της ζωής του από το ρόλο του τυχαίου στην ιστορία. Επέκρινε τον Ράνκε γιατί δεν του είχε αποδόσει αρκετή προσοχή. Και, μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, απέδωσε τις εθνικές καταστροφές των τελευταίων σαράντα χρόνων σε μια σειρά τυχαίων περιστατικών, στη ματαιοδοξία του Κάιζερ, στην εκλογή του Χίντεμπουργκ στην προεδρεία της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης, στο μανιακό χαρακτήρα του Χίτλερ και σ' άλλα πολλά. Πρόκειται για τη χρεωκοπία της διάνοιας ενός μεγάλου ιστορικού κάτω από το βάρος των πληγμάτων που δέχθηκε η πατρίδα του. ¹ Θεωρίες που μεγαλοποιούν το ρόλο της τύχης ή του τυχαίου περιστατικού στην ιστορία επικρατούν συνηθέστατα σε ομάδες ή έθνη που βρίσκονται στο περιθώριο και όχι στο προσκήνιο της ιστορίας. Η αντίληψη πως οι εξετάσεις δεν είναι παρά λαχείο θα είναι πάντα δημοφιλής σ' εκείνους που συγκεντρώνουν τη βάση.

Το να αποκαλύπτομε όμως τις πηγές μιας θεωρίας δε σημαίνει πως μπορούμε και να την αγνοούμε. Κι έτσι, μας μένει ν' ανακαλύψομε τι ακριβώς γυρεύει η μύτη της Κλεοπάτρας στις σελίδες της ιστορίας. Απ' ότι φαίνεται, ο Μοντεσκιέ ήταν ο πρώτος που δοκίμασε να υπερασπιστεί τους νόμους της ιστορίας από την παρείσφρηση τέτοιων παραγόντων. «Αν ένα ιδιαίτερο αίτιο, όπως η τυχαία έκβαση μιας μάχης, κατέστρεψε ένα κράτος» έγραφε στο έργο του για το μεγαλείο και την παρακμή των Ρωμαίων, «υπήρχε ένα γενικό αίτιο που έκανε να επακολουθήσει η πτώση αυτού του κράτους ύστερα από μια μοναδική μάχη.» Ο Μάρξ έγραψε γι' αυτό μόνο μια φορά κι αυτή σ' ένα απλό γράμμα:

Η παγκόσμια ιστορία θα είχε πολύ μυστικιστικό χαρακτήρα αν δεν υπήρχε σ' αυτήν χώρος για την τύχη. Φυσικά αυτή η ίδια η τύχη καθίσταται μέρος της γενικής τάσης για εξέλιξη και αντισταθμίζεται από άλλες μορφές τύχης. Η επιτάχυνση όμως και η επιβράδυνση εξαρτώ-

1. Τα σχετικά αποσπάσματα παραθέτονται από τον Ου. Στάρκ στην εισαγωγή του βιβλίου του Φ. Μάινκε, *Machiavellism*, σ. 35-36.

44

νται από τέτοια «τυχαία περιστατικά» που περιέχουν τον «τυχαίο» χαρακτήρα των ατόμων που βρίσκονται επι κεφαλής ενός κινήματος στο ξεκίνημά του.¹

Έτσι ο Μάρξ πρόσφερε μια δικαιολογία για το τυχαίο στην ιστορία με τρία μέρη. Πρώτο, δεν είχε τόσο μεγάλη σημασία. Μπορούσε να «επιταχύνει» ή να «επιβραδύνει» αλλά, υπονοείται, όχι και να μεταβάλει ριζικά το ρου των γεγονότων. Δεύτερο, ένα τυχαίο περιστατικό αντισταθμίζονταν από κάποιο άλλο, έτσι που στο τέλος η τύχη αυτοκαταργόταν. Τρίτο, η τύχη εμφανιζόταν ιδιαίτερα στο χαρακτήρα των ατόμων². Ο Τρότσκι ενίσχυσε τη θεωρία της αντιστάθμισης και αυτοαναίρεσης του τυχαίου μ' έναν ευφυή παραλληλισμό:

Ολόκληρη η ιστορική διαδικασία είναι μια διάθλαση του ιστορικού νόμου μέσα από το τυχαίο. Στη γλώσσα της βιολογίας, θα μπορούσαμε να πούμε πως ο ιστορικός νόμος πραγματοποιείται μέσω της φυσικής επιλογής τυχαίων περιστατικών.³

Ομολογώ πως η θεωρία αυτή δε μου φαίνεται ικανοποιητική ούτε πειστική. Σήμερα, ο ρόλος του τυχαίου στην ιστορία μεγαλοποιείται απ' αυτούς που ενδιαφέρονται να τονίσουν τη σημασία του. Όμως υπάρχει, κι όποιος υποστηρίζει πως μόνο επιταχύνει ή επιβραδύνει χωρίς να μεταβάλλει, παίζει με τις λέξεις. Ούτε και βλέπω για ποιο λόγο να πιστεύω πως ένα τυχαίο συμβάν, όπως ο πρώιμος θάνατος του Λένιν σε ηλικία 54 ετών, αυτόματα αντισταθμίζεται από κάποιο άλλο επίσης τυχαίο, ώστε με τον τρόπο αυτό να αποκαθίσταται το ισοζύγιο της ιστορικής διαδικασίας.

Εξίσου ανεπαρκής είναι η άποψη πως το τυχαίο στην ιστορία δεν είναι παρά το μέτρο της άγνοιάς μας, δηλαδή μια ονομασία για κάτι που αδυνατούμε να κατανοήσουμε.⁴ Δεν

1. Μάρξ και Έγκελς, Έργα (ρωσική έκδοση) XXVI, σ. 108.

2. Ο Τολστόι στον *Πόλεμο και Ειρήνη*, *Επίλογος Ι*, θεωρούσε την «τύχη» και τη «μεγαλοφυΐα» σαν όρους που εκφράζανε την ανθρώπινη αδυναμία να κατανοηθούν τελικά αίτια.

3. L. Trotsky, *My Life* (1930), σ. 422.

4. Ο Τολστόι είχε υιοθετήσει την άποψη πως «Είμαστε υποχρεωμένοι να καταφεύγουμε στη μοιρολατρεία σαν εξήγηση παράλογων περιστατικών,

υπάρχει αμφιβολία πως αυτό συμβαίνει κάποτε. Οι πλανήτες ονομάστηκαν έτσι όταν οι άνθρωποι φαντάζονταν πως περιπλανώνταν χωρίς σύστημα στον ουρανό και δεν είχε κατανοηθεί ακόμα η κανονικότητα της κίνησης τους. Το να περιγράφει κανείς κάτι σαν ατυχία, τον απαλλάσσει βολικά από την κοπιαστική υποχρέωση να ερευνήσει την αιτία του. Κι όταν κάποιος μου λέει πως η ιστορία είναι μιά σειρά από τυχαία περιστατικά, τείνω να τον χαρακτηρίσω σαν διανοητικά οκνηρό ή χαμηλής διανοητικής ζωτικότητας. Είναι πολύ συνηθισμένο, σοβαροί ιστορικοί να εξηγούν πως κάτι που μέχρι σήμερα νομιζόταν τυχαίο δεν ήταν καθόλου τέτοιο, αλλά μπορεί να εξηγηθεί λογικά και να ενσωματωθεί σημασιολογικά μέσα στα πλατύτερα πλαίσια των συμβάντων. Και αυτό όμως δε δίνει πλήρη απάντηση στο ερώτημά μας. Τυχαίο δεν είναι μόνο κάτι που δε μπορούμε να κατανοήσουμε. Η λύση του προβλήματος του τυχαίου στην ιστορία θα πρέπει, νομίζω, να αναζητηθεί σε μια εντελώς διαφορετική κατηγορία ιδεών.

Είδαμε νωρίτερα πως η ιστορία αρχίζει με την επιλογή και κατάταξη των γεγονότων από τον ιστορικό για να καταστούν ιστορικά γεγονότα. Δεν είναι όλα τα γεγονότα ιστορικά. Η διάκριση όμως μεταξύ ιστορικών και μη ιστορικών γεγονότων δεν είναι άκαμπτη ή σταθερή. Και, κατά κάποιον τρόπο, κάθε γεγονός μπορεί να προαχθεί στο επίπεδο ιστορικού γεγονότος από τη στιγμή που θ' αναφανεί η σημασία του και η σχέση του με άλλα. Τώρα βλέπουμε πως μια κάπως παρόμοια διαδικασία ακολουθείται από τον ιστορικό όταν εξετάζει τα αίτια. Η σχέση του ιστορικού με τα αίτια έχει τον ίδιο διττό και αμοιβαίο χαρακτήρα όπως η σχέση του με τα γεγονότα. Τα αίτια καθορίζουν την ερμηνεία του για την ιστορική διαδικασία και η ερμηνεία του καθορίζει την επιλογή και κατάταξη των αιτίων. Η ιεράρχηση των αιτίων, η σχετική σημασία ενός αίτιου ή μιας ομάδας αιτίων ή μιας άλλης

δηλαδή περιστατικών που τη λογική τους δεν καταλαβαίνουμε» (*Πόλεμος και Ειρήνη*, βιβλίο ΙΧ, κεφ. Ι). Βλέπε επίσης το απόσπασμα που παρατίθεται στην υποσημείωση 2.

45

46 αποτελεί την ουσία της ερμηνείας του. Κι αυτό είναι που μας προσφέρει τη λύση του προβλήματος του τυχαίου στην ιστορία. Το σχήμα της μύτης της Κλεοπάτρας, η προσβολή του Βαγιαζήτ από ποδάγρα, το δάγκωμα της μαϊμούς που σκότωσε το Βασιλιά Αλέξανδρο, ο θάνατος του Λένιν, όλα αυτά ήταν τυχαία γεγονότα που άλλαξαν το ρου της ιστορίας. Είναι μάταιο να προσπαθήσουμε να τα παραλείψουμε ή να υποκριθούμε πως κατά τον ένα ή τον άλλο τρόπο δεν είχαν συνέπειες. Από το άλλο μέρος, στο μέτρο που ήταν τυχαία, δε μπορούν να συμπεριληφθούν σε καμιά λογική ερμηνεία της ιστορίας ή στην ιεράρχηση των αιτιών με νόημα από τον ιστορικό. Ο Καθηγητής Πόππερ και ο Καθηγητής Μπερλίν —τους αναφέρω άλλη μια φορά σαν τους πιο έγκριτους και δημοφιλείς εκπροσώπους της σχολής —θεωρούν πως η προσπάθεια του ιστορικού να βρει νόημα στην ιστορική διαδικασία και να αντλήσει συμπεράσματα απ' αυτήν ισοδυναμεί με μια προσπάθεια να περιορίσει «τη συνολική πείρα» σε μια συμμετρική τάξη και πως η παρουσία του τυχαίου στην ιστορία καταδικάζει κάθε τέτοια προσπάθεια σε αποτυχία. Κάνοντας όμως ιστορικός με σώες τις φρένες δε διανοείται να επιχειρήσει κάτι το τόσο φανταστικό όσο το να καλύψει «τη συνολική πείρα». Δε μπορεί να καλύψει παρά ένα ελάχιστο κλάσμα των γεγονότων ακόμα και του τομέα ή της περιόδου που έχει επιλέξει. Ο κόσμος του ιστορικού, το ίδιο όπως και ο κόσμος του θετικού επιστήμονα, δεν είναι φωτογραφικό αντίγραφο του πραγματικού κόσμου, αλλά μάλλον ένα πρότυπο που τον βοηθά περισσότερο ή λιγότερο αποτελεσματικά να τον κατανοήσει και να τον εξουσιάζει. Ο ιστορικός αποστάζει από την πείρα του παρελθόντος ή από οση πείρα του παρελθόντος του είναι προσιτή, εκείνο το μέρος που αναγνωρίζει πως επιδέχεται λογική εξήγηση και ερμηνεία και απ' αυτό αντλεί συμπεράσματα που μπορούν να χρησιμεύσουν σαν οδηγός δράσης. Ένας σύγχρονος δημοφιλής συγγραφέας, μιλώντας για τα κατορθώματα της επιστήμης περιγράφει με γραφικότητα τις διαδικασίες της ανθρώπινης διάνοιας, που «σκαλίζοντας ανάμεσα στα κουρέλια των παρατηρημένων γεγονότων» επιλέγει, συναρμολογεί και συνδυάζει

τα γεγονότα που είναι σχετικά μεταξύ τους απορρίπτοντας τα άσχετα, μέχρι να συρράψει ένα λογικό και ορθολογιστικό πάπλωμα «γνώσης».¹ Με ορισμένες επιφυλάξεις για τους κινδύνους ενός ανεπίτρεπτου υποκειμενισμού θ' αποδεχόμουν την περιγραφή αυτή σαν μια εικόνα για τον τρόπο που δουλεύει το μυαλό του ιστορικού.

Αυτός ο τρόπος λειτουργίας ίσως να προκαλεί απορία και ταραχή στους φιλόσοφους κι ακόμα σε μερικούς ιστορικούς. Είναι όμως πολύ συνηθισμένος στον κοινό άνθρωπο στην καθημερινή ζωή. Ας πάρουμε ένα παράδειγμα. Ο Τζόουνς επιστρέφοντας από ένα πάρτυ όπου ήπие περισσότερο από το συνηθισμένο, με το αυτοκίνητό του που τα φρένα του όπως αποδείχθηκε ήταν ελαττωματικά, σε μια κλειστή στρόφη όπου η ορατότητα είναι φανερά κακή, κτυπά και σκοτώνει τον Ρόμπινσον που διέσχισε το δρόμο για ν' αγοράσει τσιγάρα από το περίπτερο στη γωνία. Αργότερα, μαζεψόμαστε, ας πούμε στο αστυνομικό τμήμα, για να ερευνήσουμε τα αίτια του δυστυχήματος. Οφειλόταν στην κατάσταση σχετικής μέθης του οδηγού οπότε θα μπορούσε να ασκηθεί ποινική δίωξη; 'Η οφειλόταν στα ελαττωματικά φρένα, οπότε μπορούσε ν' αποδοθεί ευθύνη στο συνεργείο που έκανε γενική επιθεώρηση του αυτοκινήτου μόλις την προηγούμενη εβδομάδα; 'Η έφταιγε η κλειστή στρόφη, οπότε οι αρμόδιες αρχές θα έπρεπε να κληθούν να λάβουν τα απαραίτητα μέτρα; Καθώς συζητούμε αυτά τα πρακτικά ζητήματα, δύο πολύ καθώς πρέπει κύριοι, που τα ονόματά τους θα παραλείψω, εισβάλλουν στο δωμάτιο και αρχίζουν να μας λένε με μεγάλη ευφράδεια και πειστικότητα πως, αν ο Ρόμπινσον δεν τύχαινε να μείνει από τσιγάρα εκείνο το βράδυ, δε θα διέσχισε το δρόμο και δε θα σκοτωνόταν. Πως δηλαδή, η επιθυμία του Ρόμπινσον για τσιγάρα ήταν η αίτια του θανάτου του και πως κάθε έρευνα που παραμελεί αυτή την αιτία θα είναι χαμένος καιρός και όλα τα σχετικά συμπεράσματα χωρίς νόημα και μάταια. Τι κάνομε λοιπόν τότε; Τη στιγμή που καταφέρ-

1. L. Paul, *The Annihilation of Man* (1944), σ. 147.

νομε να διακόψουμε αυτο το χείμαρρο ευφράδειας, οδηγούμε τους δυο επισκέπτες μας ευγενικά αλλά σταθερά προς την εξώπορτα, λέμε στο θυρωρό να μην τους αφήσει να ξαναμπούν με κανέναν τρόπο και συνεχίζουμε την έρευνά μας. Αλλά ποιά είναι η απάντησή μας στους απρόσκλητους επισκέπτες; Βέβαια ο Ρόμπινσον σκοτώθηκε επειδή ήταν καπνιστής. Καθετί που οι οπαδοί της τύχης και της συγκυρίας στην ιστορία υποστηρίζουν είναι απόλυτα αληθινό και απόλυτα λογικό. Είναι η ίδια ανηλεής λογική που συναντούμε στην *Αλίκη στη χώρα των θαυμάτων* και στο *Μέσα από τον καθρέφτη*. Ενώ όμως κι εγώ είμαι φανατικός θαυμαστής αυτών των ώριμων δειγμάτων οξφορδιανής διανόησης, προτιμώ να διατηρώ τις διαφορετικές μεθόδους μου λογικής για ιδιαίτερους κλάδους. Η μέθοδος του Ντόττσον δεν κάνει για την ιστορία.

Η ιστορία είναι λοιπόν μια διαδικασία επιλογής με κριτήριο την ιστορική σημασία. Για να δανειστώ και πάλι τη φράση του Τώλκοττ Πάρσον, η ιστορία είναι ένα «σύστημα επιλογής» όχι μόνο γνωστικών αλλά και αιτιωδών προσανατολισμών προς την πραγματικότητα. Όπως μέσα από ένα απέραντο ωκεανό γεγονότων, ο ιστορικός επιλέγει αυτά που έχουν σημασία για το σκοπό του, έτσι και από την πληθώρα αλληλουχιών αιτίας και αποτελέσματος εξάγει εκείνες και μόνον εκείνες που είναι ιστορικά σημαντικές. Και η ικανότητά του να τις προσαρμόζει στο πρότυπό του λογικής εξήγησης και ερμηνείας δίνει το μέτρο της ιστορικής σημασίας. Άλλες αλληλουχίες αιτίας και αποτελέσματος θα απορριφθούν σαν τυχαίες όχι γιατί η αιτιώδης σχέση είναι διαφορετική, αλλά γιατί η ίδια η αλληλουχία είναι άσχετη. Ο ιστορικός δε μπορεί να τη χρησιμοποιήσει. Δεν επιδέχεται λογική ερμηνεία και δεν έχει νόημα είτε για το παρελθόν είτε για το παρόν. Είναι αλήθεια πως η μύτη της Κλεοπάτρας, η ποδάγρα του Βαγιαζήτ, το δάγκωμα του Αλέξανδρου από τη μαϊμού, ο θάνατος του Λένιν ή το κάπνισμα του Ρόμπινσον είχαν συνέπειες. Σαν γενική πρόταση, όμως, η διατύπωση πως στρατηγοί χάνουν μάχες επειδή είναι ερωτευμένοι με ωραίες βασίλισσες ή πως γίνονται πόλεμοι επειδή βασιλιάδες έχουν

εξημερωμένες μαϊμούδες ή πως άνθρωποι σκοτώνονται από αυτοκίνητα επειδή καπνίζουν δεν έχει νόημα. Από το άλλο μέρος, αν πείτε στον κοινό άνθρωπο πως ο Ρόμπινσον σκοτώθηκε γιατί ο οδηγός ήταν μεθυσμένος ή γιατί δεν έπιασαν τα φρένα ή γιατί υπήρχε μια επικίνδυνη στροφή στο δρόμο, αυτό θα του φανεί μια απόλυτα κατανοητή και λογική εξήγηση. Αν μάλιστα θελήσει να κάνει κάποια διάκριση, θα πει πως αυτό και όχι η επιθυμία του Ρόμπινσον για τσιγάρα ήταν η «πραγματική» αιτία του θανάτου του. Το ίδιο, αν πείτε σε ένα μελετητή της ιστορίας πως η διαπάλη στη Σοβιετική Ένωση στη δεκαετία του 1920 οφείλονταν στις διαμάχες για το ρυθμό εκβιομηχάνισης ή για τον καλύτερο τρόπο να πεισθούν οι αγρότες να παράγουν σιτάρι για τη διατροφή των πόλεων ή ακόμα στις προσωπικές φιλοδοξίες αντιζήλων αρχηγών, θα αισθανθεί πως αυτές είναι λογικές και ιστορικά σημαντικές ερμηνείες, με την έννοια πως θα μπορούσαν να είχαν εφαρμογή και σε άλλες ιστορικές περιπτώσεις και πως αποτελούν «πραγματικές» αιτίες του τι συνέβη, σε αντιδιαστολή με τον τυχαία πρόωρο θάνατο του Λένιν που δεν αποτελεί πραγματική αιτία. Αν μάλιστα συνηθίζει να στοχάζεται πάνω σ' αυτά τα πράγματα, μπορεί να θυμηθεί το τόσο γνωστό και τόσο παρεξηγημένο απόφθεγμα του Χέγκελ στην εισαγωγή της *Φιλοσοφίας του Δικαίου* πως «ό,τι είναι λογικό είναι πραγματικό και ό,τι είναι πραγματικό είναι λογικό».

Ας επιστρέψουμε όμως για μια στιγμή στα αίτια του θανάτου του Ρόμπινσον. Δεν δυσκολευθήκαμε ν' αναγνωρίσουμε πως μερικά από τα αίτια ήταν λογικά και «πραγματικά» και άλλα παράλογα και τυχαία. Αλλά με ποιο κριτήριο κάναμε αυτή τη διάκριση; Η άσκηση της λογικής γίνεται συνήθως για κάποιο σκοπό. Καμιά φορά οι διανοούμενοι ασκούν τη λογική τους ή νομίζουν πως την ασκούν, για διασκέδαση. Σε γενικές γραμμές όμως οι άνθρωποι χρησιμοποιούν τη λογική τους για να φτάσουν κάπου. Κι όταν αναγνωρίζαμε ορισμένες εξηγήσεις σαν λογικές και άλλες σαν παράλογες, πιστεύω πως κάναμε διάκριση ανάμεσα σε εξηγήσεις που εξυπηρετούσαν κάποιο σκοπό και εξηγήσεις που δεν εξυπηρετούσαν κανένα σκοπό. Στην περίπτωση που ζητούμε βρήκαμε λογικό να

υποθέσουμε πως ο περιορισμός οινοπνευματωδών στους οδηγούς ή ο αυστηρότερος έλεγχος των φρένων ή η βελτίωση του οδικού δικτύου θα εξυπηρετούσαν το σκοπό της μείωσης των τροχαίων δυστυχημάτων. Δεν ήταν όμως καθόλου λογικό να υποθέσουμε πως ο αριθμός των τροχαίων δυστυχημάτων θα μπορούσε να μειωθεί με την απαγόρευση του καπνίσματος. Αυτό ήταν το κριτήριο που χρησιμοποιήσαμε κάνοντας αυτή τη διάκριση. Και το ίδιο ισχύει ως προς τη στάση μας για τις ιστορικές αιτίες. Και εκεί κάνουμε διάκριση ανάμεσα σε λογικά και τυχαία αίτια. Τα πρώτα, αφού είναι δυνατό να έχουν εφαρμογή σε άλλες χώρες, άλλες εποχές και άλλες συνθήκες οδηγούν σε καρποφόρες γενικεύσεις και διδάγματα. Εξυπηρετούν το σκοπό της επέκτασης της κατανόησής μας σε πλάτος και βάθος.¹ Τα τυχαία αίτια δε μπορούν να γενικευθούν και αφού είναι μοναδικά με όλη τη σημασία της λέξης, δεν περιέχουν διδάγματα ούτε οδηγούν σε συμπεράσματα. Εδώ όμως θα ήθελα να υπογραμμίσω και ένα άλλο σημείο. Είναι ακριβώς αυτό το αίσθημα ενός σκοπού ενόψει που εξηγεί πώς πραγματευόμαστε την αιτιότητα στην ιστορία. Κι αυτό αναγκαστικά συνεπάγεται αξιολογικές κρίσεις. Όπως είδαμε στην προηγούμενη ομιλία, η ερμηνεία στην ιστορία είναι πάντα συνδεδεμένη με αξιολογικές κρίσεις και η αιτιότητα συνδεδεμένη με την ερμηνεία. Όπως είπε ο Μάινκε —ο μέγας Μάινκε της δεκαετίας του 1920— «η έρευνα για τις αιτιώδεις σχέσεις στην ιστορία είναι αδύνατη χωρίς αναφορά σε αξίες... πίσω από την έρευνα για αιτιώδεις σχέσεις υπάρχει πάντα, άμεσα ή έμμεσα, η έρευνα για αξίες».²

1. Για μια στιγμή, ο Καθηγητής Πόππερ σκοντάφτει στο σημείο αυτό, μα δε θέλει να το δει. Έχοντας αποδεχθεί «μια πολλαπλότητα ερμηνειών που βασικά βρίσκονται στο ίδιο επίπεδο και υπονοήσεως και αυθαιρεσίας» (όποια σημασία και αν έχουν αυτές οι δύο λέξεις) προσθέτει σε παρένθεση πως «μερικές απ' αυτές μπορούν να διακριθούν από τη γονιμότητά τους —ένα σημείο που έχει κάποια σημασία» (*The Poverty of Historicism* σ. 151). Δεν πρόκειται για ένα σημείο κάποιας σημασίας αλλά για το σημείο που αποδεικνύει πως ο «ιστορικισμός» (κάτω από ορισμένες σημασίες του όρου) δεν είναι τελικά και τόσο φτωχός.
2. *Kausalitäten und Werte in der Geschichte* (1928), μεταφρασμένο στο βιβλίο του F. Stern, *Varieties of History* (1957), σ. 268, 273.

Κι αυτό μας ξαναφέρει σ' ό,τι είπα προηγούμενα για το διπλό και αμοιβαίο ρόλο της ιστορίας: να προαγάγει την κατανόησή μας για το παρελθόν κάτω από το φως του παρόντος και για το παρόν κάτω από το φως του παρελθόντος. Κάθετι όπως η αδυναμία του Αντωνίου για τη μύτη της Κλεοπάτρας, που δε συντελεί σ' αυτό το διπλό σκοπό είναι, από την άποψη του ιστορικού, νεκρό και στείρο.

Σχετικά μ' αυτά ήρθε η στιγμή να σας ομολογήσω ένα μάλλον φτηνό κόλπο που σας έπαιξα. Επειδή όμως εύκολα αντιληφθήκατε τη διαφάνεια του και επειδή επανειλημμένα μου χρησίμευσε για να συντομεύσω και να απλουστεύσω αυτό που ήθελα να πω, ελπίζω να το κρίνετε με επιείκεια σαν μια βολική βραχυλογία. Χρησιμοποίησα συνεχώς μέχρι τώρα την κατά συνθήκη έκφραση «παρελθόν και παρόν». Όπως όμως όλοι ξέρομε, το παρόν δεν έχει παρά μια νεκρή ύπαρξη σαν φανταστική διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στο παρελθόν και το μέλλον. Μιλώντας για το παρόν, εισήγαγα λαθραία στη συζήτηση άλλη μια διάσταση χρόνου. Αφού το παρελθόν και το μέλλον αποτελούν μέρη του ίδιου χρονικού διαστήματος, θα ήταν εύκολο νομίζω ν' αποδείξει κανείς πως το ενδιαφέρον για το παρελθόν και το ενδιαφέρον για το μέλλον είναι αλληλένδετα. Η διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στην προϊστορική και ιστορική εποχή ξεπερνιέται όταν οι άνθρωποι παύουν να ζουν μόνο στο παρόν και αποκτούν συνειδητά ενδιαφέρον και για το παρελθόν τους και για το μέλλον τους. Η ιστορία αρχίζει με τη μεταβίβαση της παράδοσης. Και παράδοση σημαίνει τη μετάδοση των συνηθειών και των διδαγμάτων του παρελθόντος στο μέλλον. Η καταγραφή του παρελθόντος αρχίζει να τηρείται προς όφελος των επερχόμενων γενιών. Όπως γράφει ο Ολλανδός ιστορικός Χουίζγκα, «η ιστορική σκέψη είναι πάντα τελεολογική».¹ Ο Σερ Τσάρλς Σνόου έγραψε πρόσφατα για τον Ράδερφορντ ότι «όπως όλοι οι επιστήμονες... σχεδόν χωρίς να σκέπτεται τι σημαίνει, είχε το μέλλον μέσα στο αίμα του».² Είτε το σκέπτονται είτε όχι, υποπτεύομαι πως οι καλοί ιστορικοί έχουν το μέλλον μέσα στο αίμα τους. Εκτός από το ερώτημα «Γιατί;» ο ιστορικός θέτει επίσης το ερώτημα «Προς τα πού;»

1. J. Huizinga, μετάφραση στο βιβλίο *Varieties of History* εκδ. F. Stern (1957), σ. 293.
2. *The Baldwin Age*, εκδ. John Raymond (1960), σ. 246.

βιογραφικό ευρετήριο

Άκτιο. Ακρωτήριο στην είσοδο του Αμβρακικού κόλπου, γνωστό από την περίφημη ναυμαχία (31 π.Χ.) μεταξύ Οκταβιανού (Αυγούστου) και Μάρκου Αντωνίου. Η συντριπτική ήττα του Αντωνίου και της Κλεοπάτρας εξασφάλισε στον Οκταβιανό την απόλυτη ηγεμονία σε όλη τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία.

Άννα (1665-1714). Βασίλισσα της Αγγλίας, Σκωτίας και Ιρλανδίας. Πραγματοποίησε την ένωση της Σκωτίας με την Αγγλία.

Βαγιαζήτ Α΄ (1347-1403). Σουλτάνος του Οθωμανικού κράτους, κατέκτησε τη Βουλγαρία, Σερβία, Μακεδονία, Θράκη, μεγάλο τμήμα της Μικράς Ασίας και απείλησε την ίδια την Κωνσταντινούπολη. Ηττήθηκε τελικά από τον Ταμερλάνο κοντά στην Άγκυρα (1402) και πέθανε αιχμάλωτος τον επόμενο χρόνο.

Βαϊμάρη Πόλη της Ανατολικής Γερμανίας, όπου το 1919, αμέσως μετά την παραίτηση του Κάιζερ Γουλιέλμου Β΄, ψηφίστηκε το Σύνταγμα της Γερμανικής Δημοκρατίας. Το νέο πολίτευμα, γνωστό ως Δημοκρατία της Βαϊμάρης, καταλύθηκε σταδιακά από το 1933 με την άνοδο του ναζισμού και την ανάληψη της εξουσίας από τον Αδόλφο Χίτλερ.

Βουρβώνοι. Γαλλική οικογένεια που κατείχε επί πολλές γενιές τους θρόνους της Γαλλίας, της Ισπανίας, της Πάρμας και της Νεάπολης. Οι Βουρβώνοι βασίλεψαν στη Γαλλία από το 1589 όταν ανέβηκε στο θρόνο ο Ερρίκος Δ΄ ως το 1792 που καρατομήθηκε ο Λουδοβίκος ΙΣΤ΄. Μετά την πτώση του Ναπολέοντα επανήλθαν στην εξουσία (1814) και παρέμειναν ως το 1830.

Γκίμπον, Εδουάρδος (1737-1793). Κορυφαίος Άγγλος ιστορικός. Το έργο του «Η Ιστορία της παρακμής και της πτώσης της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας» επηρέασε πολλές γενιές ιστορικών αλλά διαβάστηκε ευρύτατα και από το μεγάλο κοινό. Στο έργο του αντιμετώπισε τις θρησκείες σαν ιστορικά φαινόμενα που υπόκεινται στους νόμους οι οποίοι ρυθμίζουν όλες τις ανθρώπινες ενέργειες και ιδεολογίες.

Γκράντγκριντ (Thomas Gradgrind). Ήρωας του μυθιστορήματος του Καρόλου Ντίκενς «Δύσκολοι καιροί» (1854).

Γουλιέλμος ο Κατακτητής (1027-1087). Δούκας της Νορμανδίας κατέκτησε το αγγλικό στέμμα μετά την απόβαση και την μάχη με τους Σάξονες στο Χέιστικς το 1066.

Έγκελς, Γεώργιος Γουλιέλμος Φρειδερίκος (Hegel) (1770-1831). Ο Γερμανός φιλόσοφος. Γεννήθηκε στη Στουτγάρδη. Το 1802 ίδρυσε με τον Σέλλινγκ την *Κριτική Εφημερίδα της Φιλοσοφίας*. Το 1806 κυκλοφόρησε η *Φαινομενολογία του πνεύματος*, όπου ανέπτυξε για πρώτη φορά τη διαλεκτική του μέθοδο. Καθηγητής της Φιλοσοφίας στην Χαϊδελβέργη και στο Βερολίνο. Η φιλοσοφία του ταυτίζει την υπόσταση και το πνεύμα σε μια μοναδική ενότητα, την ιδέα, που αναπτύσσεται σε τρία στάδια: θέση, αντίθεση, σύνθεση. Άλλα έργα του η *Λογική* (1812-1816) και η *Φιλοσοφία του Δικαίου*.

Έλιοτ, Τ. Σ. (1888-1965). Αμερικανός ποιητής ο οποίος νέος πολιτογραφήθηκε Βρετανός και έγινε μέλος της Αγγλικανικής εκκλησίας. Έγραψε μερικά από τα σημαντικότερα ποιητικά έργα του αιώνα μας όπως την «Έρημη Χώρα» και τα «Τέσσερα Κουαρτέτα» και λυρικά θεατρικά έργα. Επισημαίνει την παρακμή του πολιτισμού μας όπως εκδηλώνονταν κυρίως κατά το μεσοπόλεμο και επιστρέφει σε μεγάλες στιγμές του δυτικού παρελθόντος.

Έλτον, Τζ. Ρ. (1921). Γεννήθηκε και σπούδασε στην Πράγα και αργότερα στο Λονδίνο. Το 1954 έγινε καθηγητής της αγγλικής Ιστορίας στο Cambridge και το 1967 μέλος της Βρετανικής Ακαδημίας. Ασχολήθηκε κυρίως με την περίοδο των Τυδώρ στην Αγγλία και άσκησε κριτική στις απόψεις του Καρρ στο βιβλίο: *The Practice of History*, London 1975.

Ζηνόβιεφ, Γρηγόριος (1883-1936). Μέλος του Σοβιέτ της Πετρούπολης (1905) και μέλος της Κεντρικής Επιτροπής του Κόμματος των Ρώσων σοσιαλιστών (Λονδίνο 1907). Συντάκτης του *Ραθόνικ* (Εργάτης) και του *Σοσιαλδημοκράτη*. Το 1912 εγκαταστάθηκε με τον Λένιν στη Γαλικία και διέυθυναν τις ενέργειες των μπολσεβίκων βουλευτών στη Δούμα. Μετά την κήρυξη του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου εξορίστηκε από τους Αυστριακούς και διέμεινε στην Ελβετία. Βρισκόταν με τον Λένιν σε επικοινωνία με τους Γερμανούς σοσιαλιστές Κ. Λίμπκνεχτ και Ρόζα Λούξεμπουργκ. Επέστρεψε στη Ρωσία μετά την επανάσταση του Κερένσκυ (Φεβρουάριος 1917) και εργάστηκε για τον μπολσεβικισμό. Το 1918 έγινε πρόεδρος του σοβιέτ της Πετρούπολης και το 1919 εκλέχτηκε πρόεδρος της Γ΄ Διεθνούς. Συνεργάστηκε με την αντιπολίτευση του Τρότσκι, διαγράφηκε από το κόμμα των μπολσεβίκων και εξορίστηκε. Το 1928 γύρισε από την εξορία και εκτελέστηκε κατά την περίοδο των σταλινικών εκκαθαρίσεων.

Καμένιεφ, Λέων Βορίσοβιτς Ρόζενφελντ (1883-1936). Ρώσος πολιτικός, συνεργάτης του Λένιν στην εφημερίδα *Προλετάριος* και διευθυντής της *Πράβδας*.

Μέλος της Κεντρικής Επιτροπής του κομμουνιστικού κόμματος, πρόεδρος του Σοβιέτ της Μόσχας και επίτροπος του λαού επί του εμπορίου. Μετά το θάνατο του Λένιν συνεργάστηκε με τον Τρότσκι και τον Ζηνόβιεφ κι ήρθε σε αντίθεση με τον Στάλιν. Το 1926 στάλθηκε στη Ρώμη ως πληρεξούσιος αντιπρόσωπος των Σοβιέτ, αφού ανακάλεσε τις κατηγορίες του εναντίον της κυβερνητικής πολιτικής. Από τη Ρώμη ανακλήθηκε για τη συνεργασία του με την αντιπολίτευση, ανακάλεσε και πάλι και τελικά εκτελέστηκε το 1936 σαν προδότης.

Κάρλαυλ, Θωμάς (1795-1881). Σκώτος ιστορικός και φιλόσοφος τοποθέτησε τον άνθρωπο - «ήρωα» στο επίκεντρο της Ιστορίας. Ο θαυμασμός του για την Πρωσική Δεσποτεία εκφράστηκε στο έργο του για τον Φρειδερίκο τον Μεγάλο.

Κερένσκυ, Αλέξανδρος Θεοδώροβιτς (1881-1970). Ρώσος πολιτικός. Μέλος του σοσιαλεπαναστατικού κόμματος. Μετά την πρώτη ρωσική επανάσταση (Φεβρ. 1917) μετείχε στην προσωρινή κυβέρνηση και έγινε υπουργός της Δικαιοσύνης και των Στρατιωτικών. Ως πρωθυπουργός εγκατέστησε δικτατορία. Ανατράπηκε από τους μπολσεβίκους κατά την οκτωβριανή επανάσταση του ίδιου έτους.

Κόλλινγκουντ, Ρ. (- 1936). Βρετανός ιδεαλιστής ιστορικός. Καθηγητής της Μεταφυσικής στην Οξφόρδη από το 1935 ως το 1941. Έργα του: «*Τα στοιχεία της τέχνης*», «*Η ιδέα της φύσης*» και «*Η ιδέα της Ιστορίας*» που κυκλοφόρησε το 1946.

Κρόμουελ, Όλιβερ (1599-1658). Άγγλος πολιτικός, Λόρδος - Προστάτης της Αγγλίας, της Σκωτίας και της Ιρλανδίας, γεννήθηκε στο Λονδίνο. Βουλευτής στη «Βραχυχρόνια» και «Μακροχρόνια» Βουλή (1640) και ηγέτης της αντιπολίτευσης εναντίον των Βασιλικών. Επικεφαλής των επαναστατών νίκησε τα βασιλικά στρατεύματα στο Νέιζβυ (1645). Συγκρότησε ένα είδος Δικαστηρίου που καταδίκασε σε θάνατο τον βασιλιά Κάρολο τον Α΄ ο οποίος εκτελέστηκε το 1649. Κατέλαβε την Ιρλανδία (1649), τη Σκωτία (1651) και διέλυσε την Μακροχρόνια Βουλή (1653).

Κρότσε, Μπενεντέττο (1866-1952). Ιταλός ιδεαλιστής φιλόσοφος της ιστορίας. Άσκησε κριτική στην μαρξιστική ιστορική ερμηνεία και θεώρησε την Ιστορία συγκεκριμένη έκφραση της ατομικής αντίληψης που διαμορφώνει την πραγματικότητα του εξωτερικού κόσμου.

Λασάλ, Φερδινάνδος (1825-1864). Ιδρυτής του γερμανικού Σοσιαλδημοκρατικού κινήματος. Δέχτηκε την επιρροή του Ρικάρντο και του Μάρξ.

Λογιόλα, Άγιος Ιγνάτιος (1491-1556). Ισπανός μοναχός, ιδρυτής του τάγματος των Ιησουϊτών και άγιος της Καθολικής Εκκλησίας. Τα κυριότερα έργα του εκτός από τις *Πνευματικές ασκήσεις* είναι τα *Ιερά απαφθέγματα* και τα *Ασκητικά γνωμικά*. Δημοσιεύτηκαν επίσης τα απομνημονεύματά του.

Λουδοβίκος ο ΙΕ΄ (1710-1774). Γιός του δούκα της Βουργουνδίας Λουδοβίκου και εγγονός του Λουδοβίκου του ΙΔ΄. Βασιλιάς της Γαλλίας από το 1715 μέχρι το 1774.

Μάινκε, Φρειδερίκος (1862-1954). Από τους σημαντικότερους Γερμανούς ιστορικούς της νεότερης εποχής, ο Μάινκε προσπάθησε να εδραιώσει τις ιστορικιστικές θεωρίες του Ράνκε. Καθηγητής στο πανεπιστήμιο του Στρασβούργου από το 1902 συνέχισε να παράγει και να αναπροσαρμόζει το έργο του ως τα βαθιά γεράματα. Το 1946 έγραψε το βιβλίο «*Η γερμανική καταστροφή*» για να εξηγήσει το γεγονός του πολέμου και να προτρέψει τους συμπατριώτες του να επιστρέψουν στα ανθρωπιστικά ιδεώδη του Γκαίτε.

Μάλθους, Θωμάς Ροβέρτος (1766-1834). Άγγλος οικονομολόγος συγγραφέας των έργων *Πραγματεία για τη θεωρία του πληθυσμού σε σχέση με τη μελλοντική θελτίωση της κοινωνίας* (1798), *Πραγματεία για τη θεωρία του πληθυσμού, ή επισκόπηση της παρούσας και παρελθούσας επιρροής του στην ανθρώπινη ευημερία* (1803), *Αρχές της πολιτικής οικονομίας* (1820), *Ορισμοί της πολιτικής οικονομίας* (1827) κ.α. Η κύρια θεωρία του (μαλθουσιανισμός) είναι ότι ενώ τα αγαθά που διαθέτει ο κόσμος αυξάνονται με αριθμητική πρόοδο, ο πληθυσμός αυξάνεται με γεωμετρική. Συνεπώς τα προϊόντα της γης μοιραία θα σταματήσουν να επαρκούν για τη διατροφή των ανθρώπων, οι οποίοι, αν δεν έχουν εξασφαλίσει την ευζωία των απογόνων τους πρέπει να αποφεύγουν να παντρεύονται και να κάνουν παιδιά.

Μάνχαϊμ, Κάρλ (1893-1947). Δίδαξε κοινωνιολογία στα πανεπιστήμια της Χαϊδελβέργης και της Φρανκφούρτης ως την άνοδο του Ναζισμού το 1933. Από το έτος αυτό ως το τέλος της ζωής του, δίδαξε στο London School of Economics. Διαφοροποίησε τις ιδεολογίες που υπαγορεύονται από το ατομικό συμφέρον από τις ολοκληρωτικές ιδεολογίες που προσφέρουν μια συνολική κοσμοθεωρία και βιοθεωρία στους οπαδούς τους.

Μάρσαλ, Άλφρεντ (1842-1924). Άγγλος οικονομολόγος. Καθηγητής της Πολιτικής Οικονομίας στο Καίμπριτζ. Τα κυριότερα έργα του: *Η Βιομηχανική οικονομία* (1879), *Οικονομολογικές αρχές* (1890), *Βιομηχανία και εμπόριο* (1919).

Μόμσεν, Θεόδωρος (1817-1903). Ιστορικός και αρχαιολόγος. Καθηγητής της Νομικής Σχολής στο Πανεπιστήμιο της Λειψίας και της Ζυρίχης, και στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου στην έδρα της αρχαίας ιστορίας. Ήταν μέλος της πρωσοϊκής Βουλής και διακρίθηκε για την πολιτική του εναντίον του Μπίσμαρκ. Το 1874 εκλέχτηκε γραμματέας της Ακαδημίας του Βερολίνου. Τα κυριότερα έργα του είναι: *Οσκήκες μελέτες* (1845), *Οι διάλεκτοι της μεσημβρινής Ιταλίας* (1850), *Ιστορία του νομισματικού συστήματος των Ρωμαίων* (1860), *Χρονολογίες μέχρι τον Καίσαρα* (β' έκδ. 1859), *Ρωμαϊκές μελέτες*.

Μπάρακλουου, Τζέφρυ, (1908). Έγινε εταίρος του Merton College της Οξφόρδης το 1934. Από το 1965 διδάσκει στο Πανεπιστήμιο της Καλιφόρνιας. Έργα του: «*Η μεσαιωνική Γερμανία*» (1938), «*Ιστορία σε έναν κόσμο που αλλάζει*» (1955), «*Ευρωπαϊκή ενότητα στη σκέψη και στη δράση*» (1963).

Μπέκερ, Κάρλ (1873-1945). Καθηγητής της αμερικανικής ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Cornell των ΗΠΑ.

Μπερλίν, Ισαίας. Καθηγητής της πολιτικής φιλοσοφίας στο πανεπιστήμιο της Οξφόρδης και ιδρυτής του μεταπτυχιακού κολlegίου Wolfson.

Νικόλαος ο Α΄, (Παύλοβιτς) (1796-1855). Αυτοκράτορας γνωστός ως ο Σιδηρούς τσάρος. Επέβαλε αυταρχικό σύστημα διακυβέρνησης που στηριζόταν σε ανώτερους κρατικούς υπαλλήλους και στο στρατό. Περίορισε τις μεγάλες καταχρήσεις της διοίκησης. Διατήρησε τη δουλεία, αλλά προστάτεψε με κάθε τρόπο τους χωρικούς απέναντι στους ευγενείς. Η εξωτερική του πολιτική είχε κατεύθυνση προς την Ανατολή, όπου εμφανιζόταν ως φυσικός προστάτης της χριστιανικής ορθοδοξίας.

Ντούτσερ, Ισαάκ (1907-1967). Γεννήθηκε στην Κρακοβία της Πολωνίας και ασχολήθηκε με τη δημοσιογραφία και τα οικονομικά. Έγινε μέλος του κομμουνιστικού κόμματος το 1926 και διαγράφηκε το 1932. Από το 1939 εγκαταστάθηκε στο Λονδίνο. Έγραψε βιογραφίες, η πιο σημαντική από τις οποίες είναι το τρίτομο έργο του για τον Λέοντα Τρότσκι.

Οράτιος (Horatius Flaccus) (65-8 π.Χ.). Λατίνος ποιητής, φίλος του Αύγουστου και του Βιργίλιου και προστατευόμενος του Μαικήνα. Συγγραφέας των *Επωδών*, των *Ωδών* και των *Επιστολών*. Μοναδικός στη λατινική λογοτεχνία για την καλαισθησία του, το γλαφυρό ύφος του και την άμεμπτη τεχνοτροπία του. Πρότυπο επικούριου λυρικού.

Ουίγκς : Οι οπαδοί του φιλελευθέρου κόμματος της Μεγάλης Βρετανίας. Ο όρος Ουίγκ (Whig) έχει σκωτική προέλευση και χρησιμοποιείται για πρώτη φορά τον 17ο αιώνα κατά την περίοδο του αγγλικού εμφύλιου πολέμου.

Πάρσονς, Τάλκοτ. Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Harvard. Ο σημαντικότερος εκπρόσωπος της Δομικής - Λειτουργικής σχολής της Κοινωνιολογίας και υποστηρικτής της βολονταριστικής θεωρίας. Ανάγει τη μελέτη των κοινωνιών σε σχέσεις μεταξύ ατόμων.

Πολύβιος (201-120 π.Χ.). Ιστορικός της αρχαίας Ελλάδας. Έζησε δεκάξι χρόνια στη Ρώμη σαν όμηρος. Φίλος του Σκιπίωνα Αιμιλιανού και άλλων επιφανών Ρωμαίων. Συγγραφέας των έργων *Φιλοποίμην*, *Περί τας τάξεις* και *Ιστορίας* εκθέτει τις δικές του κρίσεις και τα δικά του συμπεράσματα στην ανάλυση των ιστορικών γεγονότων.

Πόππερ, Κάρλ (1902). Αυστριακός φιλόσοφος εγκατεστημένος στην Αγγλία. Καθηγητής της Λογικής και της επιστημονικής μεθόδου από το 1949 ως το 1969 στο Πανεπιστήμιο του Λονδίνου. Η θεωρία του, του «Μεθοδολογικού Ατομικισμού» επιχειρεί να αποδώσει τα συλλογικά φαινόμενα στις πράξεις, τις σκέψεις και τις σχέσεις των ατόμων. Ο Πόππερ χρησιμοποίησε τον όρο «ιστορικισμός» με διαμετρικά αντίθετο περιεχόμενο από εκείνο που του έδωσε ο Ράνκε. Με τον όρο αυτό χαρακτηρίζει απορριπτικά τα φιλοσοφικά συστήματα που προσέφεραν ερμηνείες της Ιστορίας.

Πουγκάτσεφ, Αιμιλιανός Ιβάνωφ (1726-1775). Ρώσος επαναστάτης, γιός Κοζάκου. Υπηρέτησε στο ρωσικό, πρωσικό και αυστριακό στρατό. Εκμεταλλεύτηκε την ομοιότητά του με τον αυτοκράτορα Πέτρο τον Γ' σύζυγο της Μεγάλης Αικατερίνης για να διεκδικήσει το θρόνο. Κυριεύσε διάφορα φρούρια στο Ουράλ και την Τανάιδα. Προδόθηκε από τους οπαδούς του, πιάστηκε και θανατώθηκε.

Ράνκε, Φον Λεοπόλδος (1795-1886). Κορυφαίος Γερμανός ιστορικός. Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου. Υποστήριξε ότι η αντικειμενική ιστορική γνώση είναι εφικτή εφόσον μελετηθούν χωρίς προκατάληψη οι γνήσιες αρχαικές πηγές. Υπεύθυνος για τον *ιστορισμό*, ή *ιστορικισμό*, σύμφωνα με τον οποίο τα ιστορικά γεγονότα και φαινόμενα κάθε εποχής είναι μοναδικά και δεν πρέπει να κριθούν με τα μέτρα και σταθμά των μεταγενεστέρων.

Ριχάρδος ο Β' (1367-1400). Γιός του Εδουάρδου, γνωστού ως Μαύρου Πρίγκιπα. Διαδέχτηκε στο θρόνο το 1377 τον παππού του Εδουάρδο τον Γ'. Όταν ενηλικιώθηκε προσπάθησε χωρίς επιτυχία να σταματήσει τον πόλεμο με τη Γαλλία και να κάνει εσωτερικές μεταρρυθμίσεις. Το 1399 έχασε το θρόνο του από τον εξάδελφό του Ερρίκο του Λάγκαστερ.

Σμίθ, Αδάμ (1723-1790). Θεμελιωτής της οικονομικής επιστήμης. Καθηγητής της Λογικής και της Ηθικής Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο της Γλασκώβης. Το 1759 δημοσίευσε το σύγγραμμα *θεωρία των ηθικών συναισθημάτων* και το 1766 το έργο του *Έρευνα για τη φύση και τις αιτίες του πλούτου των Εθνών*, που είχε μεγάλη επίδραση στην εξέλιξη της οικονομικής επιστήμης.

Σπένγκλερ, Όσβαλντ (1880-1936). Γερμανός φιλόσοφος της Ιστορίας που πρόβλεψε το τέλος του δυτικού πολιτισμού στο βιβλίο του «Η πτώση της Δύσης» (1918). Κατ' αυτόν οι πολιτισμοί ακολουθούν τον κύκλο των εποχών, από την άνοιξη ως τον χειμώνα. Οι ιδέες του επηρέασαν τη ναζιστική ιδεολογία ο ίδιος όμως δεν ταυτίστηκε ποτέ με το χιτλερικό καθεστώς.

Σπένσερ, Χέρμπερτ (1820-1903). Βρετανός φιλόσοφος, ο οποίος μετέφερε τις θεωρίες του Δαρβίνου στη σφαίρα της κοινωνιολογίας και της πολιτικής επιστήμης.

Στολύπιν, Πέτρος Αρκάδιεβιτς (1863-1911). Ρώσος πολιτικός. Υπουργός των Εσωτερικών και πρωθυπουργός (1906). Γνήσιος αντιπρόσωπος της παλαιάς Ρωσίας. Προσπάθησε χωρίς επιτυχία να λύσει το αγροτικό ζήτημα με τη δημιουργία τάξης αγροτών - μικροϊδιοκτητών που θα στήριζαν το ρωσικό καθεστώς. Ιδιαίτερα μισητός λόγω των μέτρων που πήρε εναντίον των αγροτών, των ξένων εθνικοτήτων, των φοιτητικών και πανεπιστημιακών ενώσεων αλλά και εξαιτίας της περιφρόνησης που έδειξε απέναντι στα νομοθετικά σώματα. Δολοφονήθηκε στην Όπερα του Κίεβου.

Στρέζεμαν, Γκούσταβ (1878-1929). Γερμανός πολιτικός της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης. Αρχηγός του Εθνικού Φιλελεύθερου κόμματος έγινε Καγκελάριος και Υπουργός εξωτερικών και κατάφερε να αποσπάσει τη νικημένη Γερμανία από την

οικονομική δυσπραγία και την διεθνή απομόνωση. Το 1926 βραβεύτηκε με το Νόμπελ ειρήνης.

Ταίηλορ, Α. Τζ. Π. Καθηγητής της Οξφόρδης. Ιστορικός κυρίως της Ευρωπαϊκής ιστορίας της περιόδου 1900-1941.

Τοκεβίλ Ντε, Αλέξης (1805-1859). Γάλλος ιστορικός, γνωστός για την περιγραφή της Αμερικής των ετών 1835-1840. Γόνος αριστοκρατικής οικογένειας ο ίδιος, τοποθετήθηκε στον φιλελεύθερο πολιτικό χώρο της Γαλλίας και διετέλεσε Υπουργός Εξωτερικών το 1849. Πρόβλεψε ότι η Αμερική και η Ρωσία «κάποτε θα ρυθμίζουν την τύχη του κόσμου».

Τρεβέλουαν, Τζώρτζ Όττο (1838-1928). Άγγλος πολιτικός και ιστορικός. Πατέρας του σημαντικού Άγγλου ιστορικού Τζώρτζ Μακώλεϋ Τρεβέλουαν, καθηγητής του Trinity College του Πανεπιστημίου του Καίμπριτζ.

Τσίτσεριν, Γεώργιος Βασιλιέβιτς (1872-1936). Ρώσος διπλωμάτης. Από το 1890 μέχρι το 1904 εργάστηκε στο υπουργείο των Εξωτερικών. Απολύθηκε λόγω των φρονημάτων του. Το 1905 προσχώρησε στη σοσιαλδημοκρατία και διεύθυνε για λίγο το γραφείο των εξωτερικών υποθέσεων στο Βερολίνο. Επέστρεψε στη Ρωσία μετά την Επανάσταση του 1917 και διορίστηκε επίτροπος του λαού για τις εξωτερικές υποθέσεις (1918). Στα τέλη του 1929 διαφώνησε με τον Στάλιν και παραιτήθηκε από το υπουργείο και την Κεντρική Επιτροπή του κόμματος.

Φόουαρμπαχ, Λουδοβίκος (1804-1873). Γερμανός φιλόσοφος, μαθητής του Έγκελου. Αποκύρηξε τον εγγεληνικό ιδεαλισμό και ασπάστηκε τον υλισμό. Τα κυριότερα έργα του είναι: *Ιστορίες της νέας φιλοσοφίας από τον Βάκωνα μέχρι τον Σπινόζα* (1833-1837), *Η ουσία του χριστιανισμού* (1841), *Μαθήματα για την ουσία της θρησκείας* (1851) και *θεογονία*. Άσκησε μεγάλη επίδραση στους νεοεγγεληανούς και ιδιαίτερα στον Κάρολο Μαρξ. Τα *Άπαντά* του εκδόθηκαν από τον ίδιο σε 10 τόμους (1846-1866).

Φρόυντ, Άννα (1896-1982). Κόρη του Σίγκμουντ Φρόυντ και κορυφαία παιδοψυχίατρος στο Λονδίνο.

Χέρτσεν, Αλέξανδρος Ιβάνοβιτς (1812-1870). Ρώσος σοσιαλιστής. Εξορίστηκε λόγω των ιδεών του. Στο Λονδίνο ίδρυσε τυπογραφείο για την έκδοση συγγραμμάτων που είχαν απαγορευτεί στη Ρωσία και διεύθυνε από το 1857 μέχρι το 1867 το περιοδικό *Κολοκόλ* (Καμπάνα) κατά της τσαρικής κυβέρνησης. Έγραψε *Απομνημονεύματα* σε τέσσερις τόμους (1853-1868).

Χόλμς, Όλιβερ Ουέντελ (1809-1894). Αμερικάνος συγγραφέας. Καθηγητής της ιατρικής στο Κολλέγιο Ντάρτμουθ και στο πανεπιστήμιο Χάρβαρντ. Έγινε γνωστός από τις λαϊκές φιλοσοφικές διαλέξεις: *Ο μονάρχης του προγεύματος* (1859), *Ο καθηγητής στο πρόγευμα* (1860), *Ο ποιητής στο πρόγευμα* (1890). Έγραψε επίσης πολλά μυθιστορήματα, ποιήματα και *ιατρικές μελέτες* (1861).

52

ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΠΡΕΒΕΛΑΚΗΣ

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ
ΤΩΝ ΓΕΝΙΚΕΥΣΕΩΝ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΑΝΑΤΥΠΟ ΑΠΟ ΤΟΝ ΟΓΔΟΟ ΤΟΜΟ ΤΟΥ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ
«Μ Ν Η Μ Ω Ν»

ΑΘΗΝΑ 1981

ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΠΡΕΒΕΛΑΚΗΣ

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΩΝ ΓΕΝΙΚΕΥΣΕΩΝ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ

Σκοπὸς τῆς ὁμιλίας¹ μου εἶναι νὰ παρουσιάσω ἓνα π ρ ό β λ η μ α : τὸ πρόβλημα τῶν γενικεύσεων στὴν ἐπιστήμη ποὺ λέγεται Ἱστορία.² Ἡ θέση ποὺ δοκιμαστικὰ παίρνω ἀπέναντι στοῦ προβλήματος αὐτοῦ δὲν ἰσχυρίζομαι ὅτι ἀποτελεῖ τὴ λύση του· ἀποτελεῖ ἀπλῶς ἀφετηρία γιὰ τὴ συζήτηση ποὺ θὰ ἀκολουθήσει.

Ἐννοιες - Παραγωγή - Ἐπαγωγή - Ὑπόθεση

Εἰσαγωγικά, χρήσιμο εἶναι νὰ θυμηθοῦμε μερικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴ Λογικὴ γιὰ τὴ γενίκευση, ποὺ κατὰ περίπτωσιν σημαίνει τὸ γενικεύειν ἢ τὸ ἀποτελέσμα τοῦ γενικεύειν.

Ὁ ἄνθρωπος, καθὼς παρατηρεῖ τὸν κόσμον στὴν ἀπέραντη πολυμορφία του, προσπαθεῖ νὰ τὸν γνωρίσει θέτοντας σὲ ἐνέργεια τὴ νοητικὴ λειτουργία ποὺ λέγεται ἀφαίρεση, μὲ τὴν ὁποία παραμερίζει τὰ ἀτομικὰ γνωρίσματα τῶν ἀντικειμένων ποὺ ἔχει ἀπέναντί του καὶ συγκεντρώνεται στὰ κοινὰ τους, χαρακτηριστικά, στὶς ὁμοιότητές τους. Ἔτσι, σχεδὸν ἀσυνείδητα σχηματίζει τὶς φυσικὲς ἔννοιες, ὅπως, π.χ., εἶναι ἡ ἔννοια τοῦ δέντρου ἢ ἡ ἔννοια τοῦ ζώου, οἱ ὁποῖες δὲν ἀπεικονίζουν κάποιο συγκεκριμένο ἀντικείμενο, ἀλλὰ ἐκφράζουν ἓνα ἀφηρημένο σύνολο (μιὰ τάξιν) ὁμοειδῶν ἀντικειμένων· εἶναι, ἐπομένως, γενικεύσεις. Οἱ φυσικὲς ἔννοιες δὲν ἔχουν μεγάλη ἀκρίβεια, εἶναι ὅμως πολύτιμες, γιὰτὶ βοηθοῦν τοὺς ἀνθρώπους νὰ συνεννοηθοῦν μεταξὺ τους. Μὲ τὶς ἔννοιες αὐτὲς ὁ ἄνθρωπος κάνει τὸ πρῶτο βῆμα ἀπὸ τὸ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Écrits: Fernand Braudel, *Écrits sur l' Histoire*, Παρίσι 1969. Ἀναδημοσίευση ἑπτὰ ἄρθρων καὶ πέντε ἄλλων κειμένων τοῦ Braudel γιὰ τὴν Ἱστορία.

G.W.H.: Louis Gottschalk (ἐκδ.), *Generalization in the writing of History: A report of the Committee on Historical Analysis of the Social Science Research Council*, Σικάγο - Λονδίνο 1963, σσ. 256. Περιλαμβάνει δώδεκα συμβολές-μελέτες διαφόρων συγγραφέων σχετικὲς μὲ τὸ θέμα τῶν γενικεύσεων στὴν Ἱστορία.

1. Ὁμιλία - εἰσήγησις ποὺ ἐγίνε στις 14 Μαΐου 1980 στὴν Ἑταιρεία Μελέτης Νέου Ἑλληνισμοῦ. Στὸ ἀρχικὸ κείμενο ἐγιναν ἐλάχιστες ἀλλαγές καὶ προσθήκες.

2. Στὸ κείμενο ποὺ ἀκολουθεῖ Ἱστορία (μὲ κεφαλαῖο) σημαίνει τὴν Ἱστοριογραφία, καὶ ἱστορία (μὲ πεζό) τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα.

χῶρο τῶν ἀπλῶν παραστάσεων στὸ χῶρο τοῦ λογικοῦ εἴρμοῦ, ὁ ὁποῖος τοῦ ἐπιτρέπει ἓνα στοιχειώδη προσδιορισμὸ τοῦ τί εἶναι τὸ κάθε πράγμα. Ἄν ὁ ἄνθρωπος δὲ σχημάτιζε τὴν ἔννοια τοῦ δέντρου, δὲ θὰ μπορούσε νὰ πεῖ, π.χ., ὅτι ὁ πλάτανος εἶναι δέντρο.

Φεύγοντας ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς σχεδὸν ἀσυνείδητης διεργασίας καὶ περνώντας στὴν περιοχὴ τῆς ἐνσυνείδητης λογικῆς λειτουργίας (κρίσης), διαπιστώνουμε καὶ σ' αὐτὴ τὴν ἴδια τάση τῆς νόησης νὰ ἀνάγεται μὲ τὴν ἀφαίρεση σὲ γενικεύσεις, στὶς λογικὲς ἔννοιες, οἱ ὁποῖες χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὴν ἀκρίβεια καὶ εἶναι ἀπαραίτητες στὴν ἐπιστημονικὴ ζήτηση.

Καὶ οἱ φυσικὲς καὶ οἱ λογικὲς ἔννοιες ἔχουν ὡς σύμβολα τὶς λέξεις, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι πίσω ἀπὸ κάθε λέξη ὑπάρχει μιὰ γενίκευση, ἡ ὁποία, ὡς δημιούργημα τῆς νόησης, δὲ συλλαμβάνεται ἐποπτικά.

Ἡ τάση τῆς νόησης γιὰ γενίκευση συμπληρώνεται μὲ τὴν ἀντίθετη τάση της, τὴν τάση γιὰ εἰδίκευση. Ἡ γνωστὴ λογικὴ κλίμακα, ποὺ ἀποτελεῖ μιὰ σειρὰ ἐννοιῶν μὲ αὐξανόμενο πλάτος (ἢ ἐλαττούμενο βάθος), δείχνει παραστατικὰ τὴν παλίνδρομη πορεία τῆς νόησης πότε πρὸς τὸ γενικότερο (μὲ τὴν ἀφαίρεση) καὶ πότε πρὸς τὸ εἰδικότερο (μὲ τὸν ἐπιδιορισμό), μιὰ πορεία ποὺ ἀνοίγει τὸ δρόμο πρὸς αὐτὸ ποὺ ὀνομάζουμε γνώση στὸ χῶρο τῶν ἐμπειρικῶν ἐπιστημῶν.

Τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς νόησης ἄλλοτε νὰ γενικεύει καὶ ἄλλοτε νὰ εἰδικεύει παρατηρεῖται ἐπίσης ἀντίστοιχα στὴν ἐπαγωγὴ καὶ στὴν παραγωγή. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, «μανθάνομεν ἢ ἐπαγωγῇ ἢ ἀποδείξει [=παραγωγή], ἔστι δ' ἡ μὲν ἀπόδειξις ἐκ τῶν καθόλου ἢ δ' ἐπαγωγῇ ἐκ τῶν κατὰ μέρος».³

Στὴν παραγωγικὴ μέθοδο χρησιμοποιεῖται ὁ παραγωγικὸς συλλογισμὸς, ὅπως στὸ γνωστὸ παράδειγμα: Ὅλοι οἱ ἄνθρωποι εἶναι θνητοὶ / Ὁ Σωκράτης εἶναι ἄνθρωπος / Ἀρα ὁ Σωκράτης εἶναι θνητός. Στὴν περίπτωσιν αὐτὴ ἡ πορεία εἶναι ἀπὸ τὸ γενικὸ πρὸς τὸ εἰδικό, ἀπὸ ἓνα ἤδη γνωστὸ σύνολο πρὸς τὰ μέρη του. Γι' αὐτὸ ὑποστηρίχθηκε ὅτι ἡ παραγωγή δὲν ὀδηγεῖ σὲ νέες γνώσεις. Φανερώνει, ὥστόσο, κάτι πολὺ σημαντικό: τὴ λογικὴ ἀναγκαιότητα ποὺ συνδέει τὸ σύνολο αὐτὸ μὲ τὰ μέρη του καὶ ἐγγυᾶται τὴ βεβαιότητα τοῦ συμπεράσματος τοῦ παραγωγικοῦ συλλογισμοῦ. Ἡ παραγωγή μᾶς βοηθάει νὰ ὀργανώνουμε λογικὰ τὴν ἔρευνα καὶ τὶς γνώσεις μας.

Στὴν ἐπαγωγικὴ μέθοδο χρησιμοποιεῖται ὁ ἐπαγωγικὸς συλλογισμὸς, μὲ τὸν ὁποῖο, ξεκινώντας ἀπὸ τὶς ἐπιμέρους περιπτώσεις, συμπεραίνουμε γιὰ τὸ γενικὸ, γιὰ τὸ σύνολο. Πρέπει νὰ ὑπενθυμίσουμε ὅτι ἡ ἐπαγωγὴ διακρίνεται σὲ τέλεια καὶ σὲ ἀτελή. Ἡ τέλεια ἐπαγωγὴ στηρίζεται σὲ ὅλες τὶς ἐπιμέρους περιπτώσεις καὶ ὀδηγεῖ σὲ συμπεράσματα ἀσφαλῆ, ὅπως στὸν

3. Ἀναλ. ὕστ. Α 81, 81a-b.

τύπο : Y_1 είναι K / Y_2 είναι K / Y_3 είναι K / Y_1, Y_2, Y_3 είναι όλα τὰ μέλη τῆς τάξης K / Ἄρα ὅλα τὰ Y εἶναι K . Ἡ ἀτελής ἐπαγωγή βασίζεται σὲ τμῆμα μόνο τῶν ἐπιμέρους περιπτώσεων, γι' αὐτὸ καὶ ὁδηγεῖ σὲ συμπεράσματα πιθανά, ὅπως στὸν τύπο : Y_1 εἶναι K / Y_2 εἶναι K / Y_3 εἶναι K / ... / Y_1, Y_2, Y_3 ... εἶναι μερικὰ ἀπὸ τὰ μέλη τῆς τάξης K / Ἄρα ὅλα τὰ Y πιθανῶς εἶναι K . Στὴν ἐπιστημονικὴ ζήτηση πολὺ μεγαλύτερη σημασία ἔχει καὶ πολὺ περισσότερο χρησιμοποιεῖται ἡ ἀτελής ἐπαγωγή, γιατί ὁδηγεῖ σὲ νέες γνώσεις, ἔστω καὶ πιθανές, ἐνῶ ἡ τέλεια ἐπαγωγή συνοψίζει τὰ ἤδη γνωστά μας δεδομένα. Καὶ αὐτὴ, ὥστόσο, συντελεῖ, ὅπως καὶ ἡ παραγωγή, στὴ συστηματοποίηση τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας.

Ἡ ἀξία τῆς ἀτελοῦς ἐπαγωγῆς ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ βαθμὸ τῆς πιθανότητας ποὺ παρουσιάζει κάθε φορά. Ὁ βαθμὸς αὐτὸς εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὸν ἀριθμὸ τῶν περιπτώσεων ποὺ ἔχουν ληφθεῖ ὑπόψη, καὶ πρὸς τὴν ὁμοείδεια (γιὰ τὴν ὁποία θὰ μιλήσουμε ἐκτενέστερα πιὸ κάτω) τῶν ἀντικειμένων, φαινομένων, ἢ γεγονότων ποὺ ἀποτελέσαν τὸ στόχο μιᾶς ἐπαγωγικῆς διαδικασίας. Σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις, ὅπως στὴν περίπτωση τῶν φυσικῶν νόμων, ἡ πιθανότητα ποὺ χαρακτηρίζει τὰ συμπεράσματα (γενικεύσεις) τῆς ἀτελοῦς ἐπαγωγῆς θεωρητικὰ μόνο ἀπέχει ἀπὸ τὴ βεβαιότητα.

Τὴν τάση τῆς νόησης νὰ κινεῖται ἄλλοτε πρὸς τὸ γενικὸ καὶ ἄλλοτε πρὸς τὸ εἰδικὸ παρατηροῦμε καὶ στὴν ἐπιστημονικὴ ὑπόθεση, ὅπου ἔχουμε συνδυασμὸ τῆς ἐπαγωγῆς μὲ τὴν παραγωγή, μὲ σκοπὸ ἢ δεύτερη νὰ δώσει στὴν ἐπαγωγικὴ διαδικασία, δοκιμαστικὰ ἔστω, κάποιο λογικὸ προσανατολισμό. Στὴν ὑπόθεση ἐνεργοῦμε ὡς ἑξῆς: Ξεκινώντας ἀπὸ περιορισμένα δεδομένα, διατυπώνουμε ἐπαγωγικὰ μιὰ προσωρινὴ γενίκευση —αὐτὴ εἶναι ἡ ὑπόθεση— ποὺ τὸ κύρος της τὸ ἐλέγχουμε κατόπιν παραγωγικά, ἐξετάζοντας ἂν ἐρμηνεύει τὶς ἐπιμέρους περιπτώσεις. Ἐνας ἄλλος τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο μπορούμε νὰ ἐνεργήσουμε εἶναι, ἀκολουθώντας τὴ Βακωνικὴ ἐπαγωγή, νὰ ἐξετάζουμε κάθε φορά περισσότερες ἀπὸ μιὰ ὑποθέσεις καί, ἀπορρίπτοντας ἐκεῖνες ποὺ δὲν ἐπαληθεύονται, νὰ δεχόμαστε τελικὰ αὐτὴ ποὺ «δὲν ἔρχεται σὲ ἀντίφαση»⁴ μὲ τὰ δεδομένα τῆς ἐμπειρίας. Κατὰ τὸν Πολωνὸ ἱστορικὸ Jerzy Topolski, οἱ ὑποθέσεις «εἶναι τὸ πιὸ δημιουργικὸ στοιχεῖο κάθε ἐπιστημονικῆς ἔρευνας, ἐπειδὴ δείχνουν τὸ δρόμο γιὰ περαιτέρω ἔρευνα». Ὡς πρὸς τὴ θέση τῆς ὑπόθεσης στὴν ἐπιστήμη, ὁ Topolski παρατηρεῖ : «Ὁ S. Nowak ἔχει δίκιο ἰσχυριζόμενος ὅτι ἡ δομὴ τῆς ἐπιστήμης δὲ μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ τὴ δομὴ μιᾶς πυραμίδας, ὅπου ἡ τοποθέτηση τοῦ κατώτερου στρώματος τῶν λίθων ἀποτελεῖ ἀναγκαία προϋπόθεση γιὰ τὸ χτίσιμο τοῦ ἀνώτερου. Στὴν ἐπιστήμη συχνὰ χτίζουμε τοὺς ἄνω ὁρόφους διατυπώνοντας

4. Γ. Μουρέλος, *Παραγωγή καὶ ἐπαγωγή : Δοκίμιο μεθοδολογίας*, Ἀθήνα 1959, σ. 82· βλ. καὶ σ. 59.

γόνιμες γενικὲς ὑποθέσεις, τὶς ὁποῖες ἐπαληθεύουμε κατόπιν βάζοντας γερὰ θεμέλια πὺ τὰ ἀποτελοῦν λιγότερο γενικὲς ἀποφάνσεις (statements)». ⁵

Ἑτερογένεια καὶ ὁμοείδεια

Τὸ θέμα πὺ τῶρα θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ εἶναι ἡ ὁμοείδεια, ὡς παράγοντας ἀπὸ τὸν ὁποῖο, ὅπως ἤδη ἐπισημάναμε, ἐξαρτᾶται ὁ βαθμὸς πιθανότητας μιᾶς γενίκευσης.

Ἐνα βασικὸ γνῶρισμα τῆς ἐμπειρικῆς πραγματικότητας εἶναι ἡ πολυμορφία, ἡ ἀνομοιότητα, ἡ ἀτομικότητα. Παντοῦ ὑπάρχουν μικρὲς ἢ μεγάλες διαφορὲς. Κανένα ἀντικείμενο, κανένα φυσικὸ ἢ ἱστορικὸ φαινόμενο δὲν εἶναι ἐντελῶς ὅμοιο μὲ ἄλλο. Ὡστόσο, ἡ ἑτερογένεια αὐτὴ δὲν εἶναι ἀπόλυτη οὔτε παντοῦ ἡ ἴδια. Εἶναι διαφοροποιημένη κατὰ περίπτωσιν (ὡς πρὸς κάποιο κριτήριον) καὶ κλιμακωμένη κατὰ βαθμὸ στὸ χῶρον τῆς ἐμπειρικῆς πραγματικότητας. Ἡ διαφοροποίηση καὶ ἡ κλιμάκωσιν τῆς ἑτερογένειας συνεπάγεται λογικὰ τὴν ὑπαρξὴν στὸ χῶρον αὐτὸ ἐνὸς ἄλλου χαρακτηριστικοῦ, ἀντίστροφα κλιμακωμένου, πὺ ἔχει σχέση «συμπληρωματικὴ» πρὸς τὴν ἑτερογένεια. Τὸ χαρακτηριστικὸ αὐτὸ εἶναι ἡ ὁμοιογένεια ἢ ὁμοείδεια⁶, πὺ σημαίνει ὅτι στὰ ἀντικείμενα, στὰ φυσικὰ καὶ στὰ ἱστορικὰ φαινόμενα, παράλληλα μὲ τὶς διαφορὲς, τὶς ἀνομοιότητες καὶ τὰ ἀτομικὰ γνῶρισμα, ὑπάρχουν καὶ κοινὰ γνῶρισμα, ὁμοιότητες, ἄλλοτε πολλές, ἄλλοτε λίγες, ὅπου ἡ νόσιν στηρίζει τὶς ἔννοιες καὶ τὰ ἐπαγωγικὰ συμπεράσματα, τὶς γενικεύσεις τῆς. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, «τῇ καθ' ἕκαστα ἐπὶ τῶν ὁμοίων ἐπαγωγῇ τὸ καθόλου ἀξιούμεν ἐπάγειν· οὐ γὰρ ρᾶδιόν ἐστιν ἐπάγειν μὴ εἰδότας τὰ ὅμοια».⁷

Ἀφοῦ οἱ γενικεύσεις στηρίζονται στὶς ὁμοιότητες πὺ κατὰ τομεῖς ἐπισημαίνει ἡ νόσιν στὴν ἐμπειρικὴ πραγματικότητα, καὶ ἀφοῦ ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ὁμοιότητες ὑπάρχουν πάντα στοὺς ἴδιους τομεῖς καὶ ἀνομοιότητες, εἶναι φανερὸ ὅτι καμιά γενίκευσιν, ἀκόμα καὶ ἡ πιὸ εἰδικὴ ἔννοια (λέξι), δὲν ἀποδίδει ἐντελῶς πιστὰ μιᾶ συγκεκριμένη πραγματικότητα. Εἶναι ὅμως ἐπίσης φανερὸ ὅτι ὅσο περισσότερες εἶναι οἱ ὁμοιότητες (μεγαλύτερου βαθμοῦ ὁμοείδεια) σὲ ἕνα σύνολο στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται μιᾶ γενίκευσιν, καὶ ἐπομένως ὅσο λιγότερες εἶναι ἀντίστοιχα οἱ ἀνομοιότητες (μικρότερου βαθμοῦ ἑτερογένεια), τόσο ἡ γενίκευσιν πλησιάζει πρὸς τὴν πραγματικότητα.

5. J. Topolski, *Methodology of History*, μετάφρασιν ἀπὸ τὰ πολωνικά O. Wojtasiewicz, Dordrecht - Boston 1976, σ. 633. Γιά τὶς ἔννοιες, τὴν παραγωγὴ, τὴν ἐπαγωγὴ, καὶ τὴν ἐπιστημονικὴ ὑπόθεσιν βλ. Θ. Βορέας, *Λογικὴ*, Ἀθήνα 1932· Ε.Π. Παπανοῦτσος, *Λογικὴ*, ἔκδ. 2η, Ἀθήνα 1974· Μουρέλος, ὁ.π. Εἰδικότερα γιά τὴν ὑπόθεσιν στὴν Ἱστοριογραφία βλ. Topolski, ὁ.π., σσ. 366 - 383.

6. Γιά τὸν ὅρο ὁμοείδεια βλ. Βορέας, ὁ.π., σσ. 166, 255, 256.

7. Τοπ. Α 18, 108b.

Ἀπὸ τώρα πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι οἱ διαπιστώσεις αὐτὲς πρέπει νὰ συσχετιστοῦν μὲ τὴν κλίμακα ὑπὸ τὴν ὁποία κάνουμε μιὰ γενίκευση καὶ μὲ τὴν ὀπτική γωνία τοῦ παρατηρητῆ. Γι' αὐτὰ θὰ μιλήσουμε πιὸ κάτω, ἀφοῦ προηγουμένως συμπληρώσουμε τὶς παρατηρήσεις μας γιὰ τὴν ὁμοείδεια.

Ὡς πρὸς τὴν κλιμάκωση τῆς ὁμοείδειας στὴν ἐμπειρική πραγματικότητα γενικά, ἐπισημαίνουμε ὅτι ἡ μεγαλύτερου βαθμοῦ ὁμοείδεια παρατηρεῖται στὸν ἀνόργανο χῶρο⁸, πὺν περιλαμβάνει τὴν ἄβια ὕλη καὶ τὰ φυσικὰ φαινόμενα, σχετικὰ μικρότερη στὸν ὀργανικὸ χῶρο, πὺν περιλαμβάνει τὴν ἔμβια ὕλη καὶ τὰ βιολογικὰ φαινόμενα, καὶ ἀκόμα πιὸ μικρὴ ἢ ἐλάχιστη ἢ ἀμελητέα στὸν ὑπεροργανικὸ χῶρο, πὺν περιλαμβάνει τὸν ἄνθρωπο ὡς πνευματικὴ ὄντοτητα καὶ τὰ κοινωνικοπολιτιστικὰ φαινόμενα. Οἱ τρεῖς αὐτοὶ χῶροι τοῦ ἐπιστητοῦ, παρὰ τὶς διαφορὲς τοὺς, συγκροτοῦν μιὰ ἐνότητα, καὶ τὰ φαινόμενα τοῦ καθενὸς ἀπ' αὐτοὺς δέχονται τὴν ἐπίδραση τῶν φαινομένων τῶν ἄλλων δύο χώρων. Περισσότερο προσδιοριστικὴ εἶναι ἡ ἐπίδραση αὐτὴ πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ ὑπεροργανικοῦ χώρου, ὑπὸ τὴν ἔννοια ὅτι ἡ ἄβια ὕλη ἀποτελεῖ προϋπόθεση γιὰ τὴν ὕπαρξη τῆς ἔμβιας, καὶ οἱ δύο μαζί προϋπόθεση γιὰ τὴν ὕπαρξη τοῦ ἀνθρώπου. Ὡστόσο, αὐτὸ δὲ σημαίνει ὅτι τὰ φαινόμενα τοῦ ὑπεροργανικοῦ χώρου μποροῦν νὰ ἐξομοιωθοῦν μὲ τὰ φυσικὰ καὶ τὰ βιολογικὰ φαινόμενα· ἀντίθετα, χαρακτηρίζονται ἀπὸ μιὰ ἰδιαιτερότητα, γιὰ τὴν ὁποία θὰ μιλήσουμε στὴν κατάλληλη θέση πιὸ κάτω. Μιὰ ἰδέα γιὰ τὸ πῶς εἶναι κλιμακωμένη ἡ ὁμοείδεια στὴν ἐμπειρική πραγματικότητα μᾶς δίνει ἡ ταξινόμηση, λόγου χάρι, τῶν φυτῶν καὶ τῶν ζώων ἀπὸ τὶς ἀντίστοιχες ἐπιστῆμες.

Οἱ ὁμοιότητες (ὁμοείδεια), στὶς ὁποῖες ἡ νόηση στηρίζει τὶς γενικεύσεις της, διαπιστώνονται μὲ τὴν ἀπλὴ παρατήρηση, πὺν ὅμως μειονεκτεῖ σὲ ἀκρίβεια, μὲ τὴ συστηματικὴ παρατήρηση, ἄμεση ἢ ἔμμεση (πὺν γίνεται μὲ βάση τὰ ὑπάρχοντα τεκμήρια) καὶ μὲ τὸ πείραμα. Στὴ συστηματικὴ παρατήρηση καὶ στὸ πείραμα χρησιμοποιεῖται, ὅταν εἶναι δυνατό, ἡ μέτρηση, πὺν ἐξασφαλίζει μεγαλύτερη ἀκρίβεια, γιὰτὶ ἐκφράζει τὶς διαπιστώσεις μὲ ἀριθμούς. Μετρήσεις μὲ ποικίλλουσα ἀκρίβεια γίνονται ἀκόμα καὶ στὸν ὑπεροργανικὸ χῶρο, ἰδίως μετὰ τὴν ἐπέκταση τῆς ποσοτικῆς μεθόδου στὴ διερεύνηση τῶν φαινομένων του.⁹ Πάντως οἱ χῶροι πὺν περισσότερο προσφέρονται γιὰ μετρήσεις εἶναι κατὰ πρῶτο λόγο ὁ ἀνόργανος καὶ κατὰ δεῦτερο ὁ ὀργανικός. Ὡστόσο, ἀκόμα καὶ στὸν ἀνόργανο χῶρο οἱ δυνατότητες γιὰ ἀκριβεῖς μετρήσεις δὲν εἶναι ἀπεριόριστες. Ἐνῶ στὸν ἀνόργανο μακρό-

8. Γιὰ τοὺς ὅρους ἀνόργανος, ὀργανικός, καὶ ὑπεροργανικός χῶρος βλ. P. Sorokin, *Society, culture, and personality: Their structure and dynamics*, Νέα Ὑόρκη-Λονδὶνο 1947, σσ. 3-5.

9. Βλ. Ἑ. Πρεβελάκης, «Ἡ ποσοτικὴ Ἱστορία», *Μνημοσύνη*, τ. 8 (ὑπὸ ἐκτύπωση).

κοσμο (στὸ χῶρο τῆς κλασικῆς Φυσικῆς) ἐπιτυγχάνονται πρακτικὰ ἀκριβεῖς μετρήσεις, στὸν ἀνόργανο μικρόκοσμο (στὸ χῶρο τῶν ἀτομικῶν φαινομένων) τοῦτο δὲν εἶναι ἐφικτό, κατὰ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀπροσδιοριστίας τοῦ Heisenberg. Σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχὴ αὕτη, ποὺ δημιούργησε ἀμφιβολίες γιὰ τὴν ὑπαρξὴ αὐστηρῆς αἰτιοκρατίας στὸν κόσμο τῶν φυσικῶν φαινομένων καὶ γιὰ τὸ ἀπόλυτο κύρος τῶν φυσικῶν νόμων, στὸ μικρόκοσμο τῆς Φυσικῆς δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ κάμουμε μετρήσεις, χωρὶς μὲ τὸ μέσο τῆς μέτρησης νὰ ἐπηρεάσουμε τὸ ἀντικείμενό της.¹⁰

Ἡ κλίμακα καὶ ἡ ὀπτικὴ γωνία

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μέτρηση, σημασία ἔχει σὲ σχέση μὲ τὶς γενικεύσεις ἡ κλίμακα¹¹ ὑπὸ τὴν ὁποία ἐξετάζεται ἓνα σύνολο φαινομένων, δηλαδὴ ἂν ἐξετάζεται μικροσκοπικὰ (ὑπὸ μικρὴ κλίμακα) ἢ μακροσκοπικὰ (ὑπὸ μεγάλη κλίμακα). Ἡ μακροσκοπικὴ ἐξέταση ὁδηγεῖ σὲ πλατιῆς γενικεύσεις, ποὺ προβάλλουν τὰ γενικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν φαινομένων τὰ ὁποῖα καλύπτουν. Ἄν πρόκειται γιὰ φαινόμενα μὲ μικροῦ βαθμοῦ ὁμοείδεια, οἱ μακροσκοπικὲς γενικεύσεις ὑστεροῦν σὲ ἀκρίβεια. Οἱ μικροσκοπικὲς γενικεύσεις πλεονεκτοῦν σὲ ἀκρίβεια, δὲν ἀποδίδουν ὅμως τὶς πλατιῆς κυμάνσεις καὶ τὶς γενικὲς ροπὲς τῆς πραγματικότητας. Τὸ πρᾶγμα γίνεται σαφέστερο στὴν περίπτωση τῆς χαρτογραφίας¹², ὅπου μὲ χάρτες μεγάλης κλίμακας ἀποδίδουμε μεγάλες ἐκτάσεις μὲ μικρὴ ἀκρίβεια καὶ μὲ χάρτες μικρῆς κλίμακας μικρὲς ἐκτάσεις μὲ μεγαλύτερη ἀκρίβεια. Πρέπει νὰ προσθέσουμε ὅτι μὲ τοὺς ὅρους μακροσκοπικὴ καὶ μικροσκοπικὴ ἐξέταση νοοῦνται ὄχι δύο ἀλλὰ πολλὰς κλίμακες (μιά, φυσικά, σὲ κάθε περίπτωση) καὶ ὅτι εἶναι δύσκολο νὰ προσδιοριστεῖ σὲ ποιά κλίμακα τελειώνει ἡ μακροσκοπικὴ θεώρηση καὶ ἀρχίζει ἡ μικροσκοπικὴ. Σημαντικὸ εἶναι νὰ γίνῃ σαφές ὅτι γιὰ τὰ φαινόμενα τῆς ἐμπειρικῆς πραγματικότητας «δὲν ἔχουμε κατ' ἀνάγκη μιὰ μοναδικὴ εἰκόνα τῶν φαινομένων αὐτῶν, ἀλλὰ τόσες εἰκόνες ὅσες εἶναι καὶ οἱ κλίμακες μὲ βάση τὶς ὁποῖες τὰ ἀντιμετωπίζουμε».¹³

Οἱ γενικεύσεις ποὺ κάνουμε γιὰ τὰ φαινόμενα καὶ τὰ γεγονότα διαφοροποιοῦνται ἐπίσης σὲ σχέση μὲ τὴν ὀπτικὴ γωνία¹⁴

10. Ε.Π. Παπανοῦτσος, *Γνωσιολογία*, Ἀθήνα 1954, σσ. 221-225, 338.

11. Γενικὰ γιὰ τὸ θέμα τῆς κλίμακας βλ. τὴ μελέτη τοῦ Γ. Μουρέλου «Ἡ ἔννοια τῆς κλίμακας γιὰ τὴ μελέτη καὶ ἐρμηνεία τῶν φαινομένων», ποὺ ἀναδημοσιεύτηκε στὸ βιβλίο του *Θεμελιώδεις ἔννοιες τῆς σύγχρονης Φιλοσοφίας καὶ Ἐπιστημολογίας*, Θεσσαλονίκη 1976, σσ. 93 - 122.

12. Ὁ.π., σσ. 120 - 121.

13. Ὁ.π., σ. 98.

14. Βλ. τὴ μελέτη τοῦ Γ. Μουρέλου «Ἡ ἔννοια τοῦ συστήματος ἀναφορᾶς», ποὺ περιλαμβάνεται στὸ βιβλίο του *Θεμελιώδεις ἔννοιες τῆς σύγχρονης Φιλοσοφίας καὶ Ἐπιστημολογίας*, σσ. 123 - 164.

ἀπὸ τὴν ὁποία ὁ παρατηρητής, ἀνάλογα μὲ τὴ θέση του καὶ τοὺς σκοπούς του, ἀντικρίζει τὸ ἀντικείμενό του. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι στὸ ἴδιο σύνολο φαινομένων ἢ γεγονότων ὁ παρατηρητής μπορεῖ νὰ ξεχωρίσει ἄλλοτε μιᾶς καὶ ἄλλοτε ἄλλης κατηγορίας ὁμοιότητες (ὁμοεΐδεια) καὶ μὲ βάση τὶς ὁμοιότητες αὐτὲς νὰ ἀναχθεῖ ἀντίστοιχα ἄλλοτε σὲ ἑνὸς καὶ ἄλλοτε σὲ ἄλλου εἶδους γενικεύσεις. Λόγου χάρις ἓνα σύνολο ἱστορικῶν γεγονότων μπορεῖ κανεὶς συνήθως νὰ τὸ μελετήσῃ ἀπὸ κοινωνικὴ, ἀπὸ οἰκονομικὴ, ἀπὸ πολιτικὴ σκοπιὰ κ.τ.ῶ. καὶ μὲ βάση τὶς ὁμοιότητες ποὺ κάθε φορὰ θὰ διαπιστώσῃ νὰ ἀναχθεῖ σὲ γενικεύσεις κοινωνικοῦ, οἰκονομικοῦ, πολιτικοῦ χαρακτήρα. Σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις δεδομένα ποὺ ἀπὸ μιὰ σκοπιὰ φαίνονται δευτερεύοντα καὶ ἀσήμαντα, ἀπὸ ἄλλη σκοπιὰ (ἰδίως ἂν μελετηθοῦν μὲ ἔμπνευση καὶ νέες μεθόδους) μπορεῖ νὰ ἀποδειχθοῦν πολύτιμα.

Οἱ γενικεύσεις στὴν Ἱστορία: μιὰ ἔρευνα

Ἡ γενίκευση ἀποτελεῖ βασικὸ θέμα σὲ κάθε ἐπιστημονικὴ ζήτηση. Στὶς ἐπιστῆμες τοῦ ὑπεροργανικοῦ χώρου (κοινωνικὲς ἐπιστῆμες, Ἱστορία κ.λπ.) ἡ γενίκευση παρουσιάζει εἰδικότερα προβλήματα, ποὺ κυρίως ὀφείλονται στὴ μειωμένη ὁμοεΐδεια ἢ ὁποία παρατηρεῖται στὸν τομέα αὐτὸ τῆς ἐμπειρικῆς πραγματικότητας. Ἰδιαίτερα στὴν Ἱστορία τὸ θέμα τῶν γενικεύσεων ἔχει προκαλέσει ἔντονες ἀμφισβητήσεις. Οἱ ἱστορικοὶ καὶ οἱ φιλόσοφοι τῆς Ἱστορίας, ἀνάλογα μὲ τὸ θεωρητικὸ τους προσανατολισμό, ὑποστηρίζουν ποικίλες ἀπόψεις ὡς πρὸς τὴ δυνατότητα, τὶς προϋποθέσεις, τὸ ἔδρος, τὸ σκοπὸ κ.τ.ῶ. τοῦ γενικεύειν στὴν Ἱστορία.

Σημαντικὸ σταθμὸ στὸ σχετικὸ προβληματισμὸ ἀποτελεῖ ἡ ἔρευνα ποὺ στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1950 ἔκαμε στὴν Ἀμερικὴ μιὰ εἰδικὴ ἐπιτροπὴ ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Καθηγητῆ τῆς Ἱστορίας Louis Gottschalk, ἡ «Committee on Historical Analysis», ποὺ συγκροτήθηκε ἀπὸ τὸ «Social Science Research Council» (U.S.A.). Τὸ πρόβλημα ποὺ ἡ Ἐπιτροπὴ κλήθηκε κυρίως νὰ ἐρευνήσῃ ἦταν «ἂν ὁ ἱστορικός, ξεκινώντας ἀπὸ τὰ δικά του δεδομένα καὶ χρησιμοποιώντας τὶς δικές του μεθόδους μπορεῖ νὰ ἀναχθεῖ σὲ γενικεύσεις οὔτε τόσο περιορισμένες ποὺ νὰ εἶναι κοινότοπες οὔτε τόσο πλατιεῖς ποὺ νὰ εἶναι χωρὶς νόημα»¹⁵. Ἡ Ἐπιτροπὴ ζήτησε τὴ βοήθεια ἑπτὰ γνωστῶν ἱστορικῶν διαφόρων εἰδικοτήτων, στοὺς ὁποίους ἐνδεικτικὰ ἐπισήμανε ὁρισμένα ἐπιμέρους θέματα ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ ἐξετάσουν. Ἀνάμεσα σ' αὐτὰ εἶναι τὰ ἐπόμενα : ἐπίπεδα γενίκευσης (λανθάνουσες καὶ συνειδητὲς γενικεύσεις), εἶδη γενικεύσεων (ταξινομικὲς, ἐρμηνευτικὲς, γενικεύσεις καθολικοῦ κύρους - νόμοι), πηγὲς γενικεύσεων (ἐνόραση, ἱστορικὰ τεκμήρια,

15. G.W.H. (Foreword), σσ. VII - VIII.

προσωπική ἐμπειρία), θέματα γενικεύσεων (προσωπικότητα, ομάδες, περίοδοι). Ἀπὸ τὶς ἀπαντήσεις τῶν ἱστορικῶν προέκυψε ὅτι ὑπῆρχαν διαφορὲς ἀπόψεων ἀκόμα καὶ ὡς πρὸς τὸ νόημα τοῦ ὅρου *γενίκευση*, ἀλλὰ, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Gottschalk, καὶ ἀποδοχὴ ὁρισμένων διαπιστώσεων : ὅτι οἱ ἱστορικοὶ χρησιμοποιοῦν γενικεύσεις ἄλλοτε λιγότερο καὶ ἄλλοτε περισσότερο συνειδητά· ὅτι στὰ ἱστορικὰ ἔργα ἀπαντοῦν διαφόρων εἰδῶν γενικεύσεις, ποὺ ἀρχίζουν ἀπὸ λανθάνουσες συγκρίσεις καὶ φτάνουν σὲ καθολικοὺς νόμους· ὅτι οἱ ἱστορικοὶ ἀνάγονται σὲ γενικεύσεις μὲ διάφορα μέσα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἓνα εἶναι ἡ συστηματικὴ ἀνάλυση τῶν πηγῶν· ὅτι γενικεύουν γιὰ πάρα πολλὰ θέματα· καὶ ὅτι, ἂν καὶ οἱ γενικεύσεις τοὺς ἀποτελοῦν ἀντικείμενο ἀμφισβήτησης καὶ κριτικῆς, ἡ κριτικὴ αὐτὴ δὲν εἶναι πάντα ἀναγκαστικὰ δυσμενής.¹⁶

Ἡ θέση ποὺ τελικὰ πῆρε ἡ Ἐπιτροπὴ εἶναι ἡ ἐξῆς : «Ἡ Ἐπιτροπὴ συμερίζεται τὴν ἄποψη τῶν συγγραφέων¹⁷ ἐκείνων ποὺ βλέπουν πιὸ εὐνοϊκὰ τὴ γενίκευση στὴν ἱστορικὴ ἔρευνα. Ἡ συλλογιστικὴ τῆς εἶναι περίπου ἡ ἀκόλουθη: Οἱ ἱστορικοὶ δανεῖζονται ἔτοιμες γενικεύσεις, εἴτε τὸ γνωρίζουν εἴτε ὄχι. Ὄταν τὶς δανεῖζονται συνειδητά, βρίσκονται σὲ θέση πνευματικὰ πλεονεκτικότερη. Μποροῦν τότε νὰ δοκιμάζουν καὶ νὰ βελτιώνουν τὶς δάνειες γενικεύσεις τοὺς μὲ διάφορα μέσα (τὸν ὁρισμό, τὴν τροποποίηση, τὴν ἐπιφύλαξη, τὴ συμφωνία μὲ γνωστὰ γεγονότα, τὴ λογικὴ, τὴν ψυχολογία, τὴ στατιστικὴ, τὶς συνδυαστικὲς συγκρίσεις, τὴν ἀντοχὴ στὴ χρονικὴ διάρκεια, ἢ ἄλλους τρόπους ἐλέγχου)· μποροῦν νὰ εἶναι κοντύτερα στὰ πράγματα καί, ἀποφεύγοντας τὶς πιὸ ἀδοκίμαστες καὶ ἀνεπαλήθευτες γενικεύσεις, νὰ χρησιμοποιοῦν σωστὰ ἐκεῖνες ποὺ βρίσκουν βάσιμες. Ἴσως κατὰ τὴ διαδικασία αὐτὴ θὰ μπορούσαν, ἐὰν διαθέτουν ἐπαρκὴ κίνητρα καὶ κατάλληλη ἐκπαίδευση, νὰ συλλαμβάνουν καὶ νὰ προβάλλουν περιορισμένες, δοκιμαστικὰ ἀποδεκτές, δικές τοὺς γενικεύσεις. Τουλάχιστον, ἡ εἰδικὴ ἐκπαίδευση τῶν ἱστορικῶν θὰ ἔπρεπε νὰ περιλαμβάνει συστηματικὴ καθοδήγηση γιὰ τὸ πῶς πρέπει νὰ ἀντιμετωπίζεται ἡ κατὰ τὰ ἄλλα ἰσοπεδωτικὴ παρουσία τῆς γενίκευσης στὴ συγγραφὴ τῆς Ἱστορίας».¹⁸

Οἱ ἀπαντήσεις-μελέτες τῶν ἐπτὰ ἱστορικῶν, τέσσερις ἀκόμα μελέτες μελῶν τῆς Ἐπιτροπῆς καὶ μιὰ «Ἀνακεφαλαίωση» («Summary») τῆς ὅλης ἔρευνας ἀπὸ τὸν Πρόεδρό της συγκεντρώθηκαν στὸν τόμο *Generalization in the writing of History (G.W.H.)*, ποὺ δημοσιεύτηκε τὸ 1963.

16. Ὁ.π., σ. IX.

17. Πρόκειται γιὰ τοὺς συγγραφεῖς τῶν ἄρθρων ποὺ ἔχουν περιληφθεῖ στὸν τόμο *G.W.H.*

18. *G.W.H. (Summary)*, σσ. 208 - 209.

Οἱ ἑξι ἱστορικὲς «σχολές» τοῦ *Gottschalk*

Μιὰ ἀπὸ τὶς μελέτες τοῦ τόμου εἶναι τοῦ *Gottschalk* μετὰ τίτλο «Κατηγορίες ἱστοριογραφικῆς γενίκευσης».¹⁹ Σ' αὐτὴν ὁ συγγραφέας, ξεκινώντας ἀπὸ τὶς ἀπόψεις ὅσων συνεργάστηκαν στὴν ἔρευνα, κατατάσσει τοὺς ἱστορικοὺς σὲ ἑξι «σχολές» μετὰ κριτήριον τὸ βαθμὸ γενίκευσης ποὺ χρησιμοποιοῦν στὰ ἔργα τους. Τὶς σχολές²⁰ αὐτὲς θὰ παρουσιάσουμε μετὰ συντομία, πράγμα ποὺ θὰ μᾶς βοηθήσει νὰ ἐμβαθύνουμε στὸ πρόβλημα ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ, ἀντικρίζοντάς το κλιμακωτὰ διαφοροποιημένο.

Πρώτη ἀναφέρεται ἡ «σχολὴ τοῦ μοναδικοῦ». Οἱ ὁπαδοὶ τῆς ἀποφεύγουν τὶς γενικεύσεις καὶ τὶς συγκρίσεις, ρίχνουν τὸ βάρος τους στὸ συγκεκριμένο καὶ προσέχουν περισσότερο τὶς διαφορὲς παρὰ τὶς ὁμοιότητες τῶν ἱστορικῶν φαινομένων. Ἐδῶ ὑπάρχουν οἱ χρονογράφοι, ποὺ τὰ ἔργα τους χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὴν παράταξη καὶ τὴ συρραφὴ τῶν πληροφοριῶν ποὺ δίνουν οἱ πηγές. Ἐπίσης ὑπάρχουν οἱ ἐκδότες ἐγγράφων. Ὡστόσο, ἀκόμα καὶ στὰ ἔργα τῆς «σχολῆς τοῦ μοναδικοῦ» ὑπάρχουν πάντα περιορισμένες ἢ λανθάνουσες γενικεύσεις, ἀφοῦ καὶ στὰ ἔργα αὐτά, ὅπως παρατηρεῖ ὁ *Gottschalk*, χρησιμοποιοῦνται λέξεις, ποὺ εἶναι σύμβολα ἐννοιῶν, δηλαδὴ γενικεύσεων, καὶ κανόνες (γενικεύσεις ἐπίσης) γιὰ τὴν κριτικὴ τῶν μαρτυριῶν ποὺ τεκμηριώνουν τὸ «μοναδικό» ἢ γιὰ τὴν ἐπιλογὴ τῶν ἐγγράφων μιᾶς συλλογῆς. Ἐξάλλου τὸ «μοναδικό», τὸ εἰδικό, γίνεται νοητὸ μόνο μέσα στὰ πλαίσια τοῦ γενικοῦ μετὰ τὴ βοήθεια τῆς γνωστικῆς διαδικασίας γενικεύειν - εἰδικεύειν.

Δεύτερη εἶναι ἡ «σχολὴ τῶν περιορισμένων γενικεύσεων». Ἐδῶ ὑπάρχουν τὰ ἔργα μετὰ «διηγηματικὸ - περιγραφικὸ» χαρακτήρα ποὺ οἱ συγγραφεῖς τους, προσπαθώντας νὰ ἀποφύγουν τοὺς συσχετισμοὺς τῶν γεγονότων ποὺ ἐκθέτουν καὶ τὶς παρατηρήσεις ὡς πρὸς τὴ σημασία τους, γενικεύουν μετὰ κάθε δυνατὴ περίσκεψη, μέσα στὰ ὅρια τοῦ ἐκάστοτε συγκεκριμένου θέματος καὶ μόνο ὅσο τὸ ἐπιτρέπουν τὰ ἀντίστοιχα δεδομένα.

Τρίτη εἶναι ἡ σχολὴ τῶν ἱστορικῶν ροπῶν (trends). Οἱ ἱστορικοὶ τῆς σχολῆς αὐτῆς, προχωρώντας πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ ἐκάστοτε εἰδικοῦ θέματος, ἀναζητοῦν μετὰ τὴ βοήθεια κάποιας ὑπόθεσης (γενίκευσης) νὰ ἐρμηνεύσουν τὰ γεγονότα ποὺ μελετοῦν συσχετίζοντάς τα μετὰ ἄλλα γεγονότα —προγενέστερα, σύγχρονα, μεταγενέστερα— ποὺ ἐντάσσονται σὲ κάποια συγκεκριμένη ἱστορικὴ ροπή. Οἱ ἱστορικοὶ τῆς σχολῆς αὐτῆς δὲν ἐπεκτείνουν τὶς γενικεύσεις τους σὲ ἄλλα σύνολα γεγονότων τοῦ παρελθόντος ἢ τοῦ μέλλοντος.

19. L. Gottschalk, «Categories of historiographical generalization», *G.W.H.*, σσ. 113 - 129.

20. Γιὰ τὶς «σχολές» αὐτὲς ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ *Gottschalk* (δ.π.), βλ. ἐπίσης *G.W.H.* (Summary), σ. 206 καὶ Topolski, δ.π., σσ. 184 - 185.

Τέταρτη εἶναι ἡ «συγκριτικὴ σχολή». Ἐδῶ ὁ ἱστορικὸς ἀνάγεται μὲ συγκρίσεις σὲ γενικεύσεις ποὺ στηρίζονται σὲ κανονικότητες ἢ γεγονότα παράλληλα ἢ ὁμόλογα τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ βρίσκονται σὲ αἰτιώδη σχέση μετὰξὺ τους ἢ ἔστω νὰ ἀνήκουν στὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο ἢ στὴν ἴδια περιοχὴ.²¹

Πέμπτη εἶναι ἡ «νομοθετικὴ σχολή». Οἱ ὁπαδοὶ τῆς σχολῆς αὐτῆς ἐπιδιώκουν νὰ ἐπιβεβαιώσουν ἢ νὰ συμπληρώσουν γνωστὲς καθολικοῦ χαρακτήρα γενικεύσεις (νόμους). Ἐπίσης ἐπιδιώκουν νὰ διατυπώσουν νέες ἀνάλογες γενικεύσεις ποὺ νὰ ἰσχύουν ὄχι μόνο γιὰ τὸ παρελθόν, ἀλλὰ, ὑπὸ ὅμοιες προϋποθέσεις, καὶ γιὰ τὸ μέλλον. Οἱ γενικεύσεις αὐτὲς θεωροῦνται, ἐπομένως, ὅτι ἀποτελοῦν «τουλάχιστο κάποια βάση γιὰ πρόβλεψη καὶ ἐνδεχόμενο ἔλεγχου»²² μελλοντικῶν γεγονότων.

Ἑκτη, τέλος, εἶναι ἡ σχολὴ τῶν γενικεύσεων (θεωριῶν) μὲ οἰκουμενικὸ καὶ πανοραμικὸ χαρακτήρα, ποὺ καλύπτουν καὶ τὸ παρελθόν καὶ τὸ μέλλον τοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι. Στὴ σχολὴ αὐτὴ ἐντάσσονται οἱ φιλόσοφοι τῆς ἱστορίας, ὅπως ὁ Αὐγουστίνος, ὁ Hegel, ὁ Marx, ὁ Spengler, ὁ Toynbee κ.ἄ.,²³ ποὺ στὰ ἔργα τους ὑπάρχουν ἰδέες καὶ συλλήψεις οἱ ὁποῖες ξεπερνοῦν τὴν ἱστορικὴ τεκμηρίωση καὶ ἐμπειρία.²⁴

Ἀπόψεις τῶν Topolski καὶ Aydelotte

Μὲ κριτήριον τὸ βαθμὸ γενικότητος ποὺ παρατηρεῖται στὶς διάφορες ἐπιστημονικὲς ἀποφάνσεις (ὄχι μόνο στὴν ἱστορικὴ ἔρευνα) οἱ Πολωνοὶ A. Malewski καὶ J. Topolski κατάρτισαν τὸ διάγραμμα²⁵ τῆς ἐπόμενης σελίδας, στὸ ὁποῖο ἐντάσσονται καὶ οἱ ἱστορικὲς γενικεύσεις. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Topolski, ἀπὸ τὸ διάγραμμα προκύπτει ὅτι οἱ ἱστορικὲς γενικεύσεις εἶναι ὑποδιαίρεση τῶν ἱστορικῶν ἀποφάνσεων καὶ τῶν γενικῶν

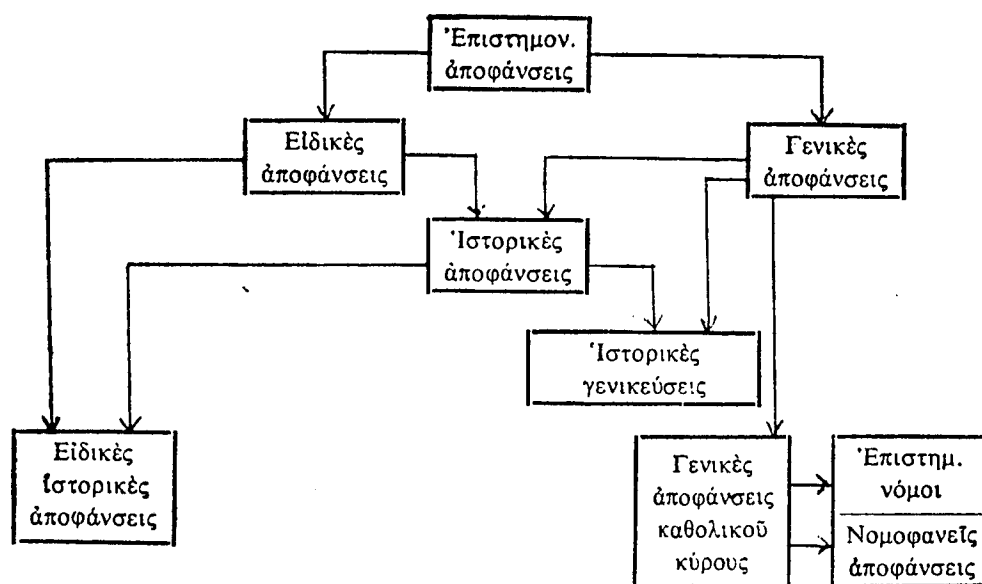
21. Γιὰ τὴ «συγκριτικὴ σχολή» πβλ. καὶ Geoffrey Barraclough, *Main trends in History*, Νέα Ὑόρκη-Λονδίνο 1979, σσ. 168 - 177.

22. Gottschalk, ὁ.π., σ. 123.

23. Ὁ R. F. Atkinson (*Knowledge and explanation in History: An introduction to the Philosophy of History*, Λονδίνο 1978, σ. 9), καθὼς καὶ ἄλλοι συγγραφεῖς διακρίνουν τὴ Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας σὲ δύο κατηγορίες: τὴν ἀναλυτικὴν (analytical) καὶ τὴν οὐσιαστικὴν (substantive). Στὴν πρώτη ὑπάγονται οἱ φιλόσοφοι τῆς Ἱστορίας οἱ ὁποῖοι ἐρευνοῦν τίς μεθόδους ποὺ χρησιμοποιοῦν ἢ ποῦ, κατὰ τὴ γνώμη τους, πρέπει νὰ χρησιμοποιοῦν οἱ ἱστορικοί, γιὰ νὰ φτάσουν στὰ συμπεράσματά τους. Στὴ δεύτερη κατηγορία ὑπάγονται οἱ φιλόσοφοι τῆς Ἱστορίας ποὺ μὲ βάση τὰ συμπεράσματα αὐτὰ διατυπώνουν θεωρίες γιὰ τὸ ἴδιο τὸ ἱστορικὸ γίνεσθαι. Οἱ πέντε φιλόσοφοι τῆς Ἱστορίας ποὺ ἀναφέρθηκαν πρὶ πάντων ἀνήκουν στὴ δεύτερη κατηγορία, ἡ ὁποία εἶναι γνωστὴ καὶ μὲ τὸν ὄρο «μεταῖστορία». Γιὰ τὸν ὄρο αὐτὸ βλ. Barraclough, ὁ.π., σ. 164, ὑποσ. 704.

24. Γιὰ τὴν ἕκτη «σχολή» πβλ. καὶ Barraclough, ὁ.π., σσ. 163 - 168.

25. Topolski, ὁ.π., σ. 628.

ἀποφάνσεων, πράγμα πὺ δείχνει ὅτι εἶναι δύσκολο νὰ ἀπαντήσουμε στὰ ἐρωτήματα: πότε μιὰ ἱστορική ἀπόφαση γίνεται ἱστορική γενίκευση· καὶ πὺ πρέπει νὰ χαραχθεῖ τὸ ὄριο ἀνάμεσα σὲ μιὰ ἱστορική γενίκευση καὶ μιὰ γενική ἀπόφαση καθολικοῦ κύρους. Στὰ ἐρωτήματα αὐτὰ ὁ Topolski ἀπαντᾷ ὡς ἑξῆς:

Οἱ ἱστορικές ἀποφάνσεις ποικίλλουν ὡς πρὸς τὴ γενικότητα (τὸ εὖρος) τους. Ὄταν μιὰ ἱστορική ἀπόφαση ἀναφέρεται σὲ ἓνα μόνο γεγονός (ὅσο καὶ ἂν αὐτὸ εἶναι εὐρὺ καὶ περιεκτικό), ἡ ἀπόφαση αὐτὴ εἶναι εἰδικὴ ἱστορική ἀπόφαση. Π.χ. Ἡ Κωνσταντινούπολη κυριεύθηκε ἀπὸ τοὺς Τούρκους τὸ 1453. Ὄταν μιὰ ἱστορική ἀπόφαση ἀναφέρεται σὲ ἓνα σύνολο γεγονότων πὺ ἀπὸ ὀρισμένη σκοπιὰ εἶναι ὅμοια, τότε ἡ ἱστορική αὐτὴ ἀπόφαση, μὲ τὸ νὰ προβάλλει τὰ κοινὰ τους γνωρίσματα γίνεται ἱστορική γενίκευση. Π.χ. Οἱ κοινότητες τοῦ ἐλληνισμοῦ τῆς διασπορᾶς ὑπῆρξαν κέντρα ἐμπορικῆς δράσης τῶν Ἑλλήνων στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας.²⁶ Μιὰ ἱστορική γενίκευση, ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἀναφέρεται σὲ ὅμοια γεγονότα τοῦ παρελθόντος, χαρακτηρίζεται καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι προσδιορίζεται ἀπὸ τὸ χωροχρονικὸ παράγοντα (δηλαδὴ ἔχει κύρος μόνο γιὰ φαινόμενα ὀρισμένου χρόνου καὶ ὀρισμένου χώρου), καθὼς καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι δὲν παρέχει ἐπαρκῆ

26. Ὁ.π., σ. 629. Βλ. καὶ William Aydelotte, «Notes on the problem of historical generalization», *G.W.H.*, σ. 148. Κατὰ τοὺς Carey Joynl καὶ Nicholas Rescher («The problem of uniqueness in History», *History and Theory*, τ. 1, τεῦχος 2 (1961), σσ. 156-157), μιὰ πρόταση πὺ ἀπλῶς ἀποτελεῖ εἴτε περιγραφικὴ σύνοψη ὀρισμένων συγκεκριμένων γεγονότων εἴτε διαπίστωση ὡς πρὸς τὰ γνωρίσματά τους δὲ θεωρεῖται γενίκευση· μιὰ τέτοια πρόταση λογίζεται γενίκευση, ἔάν, μέσα σὲ συγκεκριμένα χωροχρονικά ὅρια, χρησιμεύει γιὰ τὴν ἐρμηνεία καὶ ἄλλων γεγονότων, ἐκτὸς ἀπὸ ἐκεῖνα στὰ ὁποῖα ἀναφέρεται.

στοιχεῖα γιὰ σίγουρη πρόβλεψη. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ χαρακτηριστικὸ εἶναι ἐκεῖνο ποῦ, κατὰ τὸν Topolski, ἀποτελεῖ τὴν κύρια διαφορά ἀνάμεσα σὲ μιὰ ἱστορικὴ γενίκευση καὶ μιὰ γενικὴ ἀπόφανση καθολικοῦ κύρους (ὅπως εἶναι ὁ φυσικὸς νόμος).²⁷

Ὁ ἱστορικὸς Aydelotte, γνωστὸς ὁπαδὸς τῆς ποσοτικῆς μεθόδου, ἐπισημαίνει, ὅπως καὶ ὁ Topolski, ὅτι εἶναι δύσκολο νὰ ὁριστεῖ τί εἶναι ἱστορικὴ γενίκευση καὶ παρατηρεῖ ὡς πρὸς τὴ διαφορά ἀνάμεσα στὴν ἱστορικὴ ἀπόφανση καὶ τὴν ἱστορικὴ γενίκευση: «Χωρὶς ἀμφιβολία ἡ γενίκευση θεωρεῖται συνήθως ὅτι εἶναι μιὰ ἀπόφανση εὐρύτερη ἀπὸ μιὰ ἄλλη, ὁ ὅρος ὁμῶς εὐρύτερη εἶναι σχετικὸς. Μὲ ἄλλα λόγια, θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πεῖ ὅτι ὅλες οἱ ἀποφάνσεις εἶναι γενικεύσεις, ἀλλ' ὅτι μερικὲς ἀπ' αὐτές, ἐκεῖνες γιὰ τίς ὁποῖες κοινῶς καὶ γιὰ εὐκολία μας χρησιμοποιοῦμε αὐτὸ τὸ χαρακτηρισμό, εἶναι εὐρύτερες ἀπὸ ἄλλες. Σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη αὐτή, ἀκόμα καὶ ἡ διαφορά ἀνάμεσα στὶς συμβαματικὲς (factual) ἀποφάνσεις καὶ στὶς γενικεύσεις εἶναι διαφορά βαθμοῦ.»²⁸

Ἄλλες κατηγορίες ἱστορικῶν γενικεύσεων

Ὡς τώρα ἐξετάσαμε τίς ἱστορικὲς γενικεύσεις κυρίως ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ εὗρους τους. Μποροῦν, ὥστόσο, νὰ ἐξεταστοῦν καὶ ἀπὸ ἄλλες ἀπόψεις καὶ νὰ ὑπαχθοῦν σὲ διάφορες κατηγορίες. Γιὰ μερικὲς ἀπὸ τίς κατηγορίες αὐτὲς παίρνουμε μιὰ ἰδέα ἀπὸ τὰ ἐπιμέρους θέματα²⁹ ποῦ ἡ «Committee on Historical Analysis» ἐπισήμανε γιὰ ἐξέταση στοὺς ἱστορικοὺς μὲ τοὺς ὁποῖους συνεργάστηκε. Ἐδῶ θὰ ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ ὁρισμένες μόνο ἀπὸ τίς κατηγορίες τῶν ἱστορικῶν γενικεύσεων, παίρνοντας ὡς βάση τὸ εὐρὺ καὶ ἐλαστικὸ νόημα ποῦ ὁ Aydelotte δίνει στὸν ὅρο «ἱστορικὴ γενίκευση». Μιὰ γενίκευση μπορεῖ, φυσικά, νὰ ὑπαχθεῖ σὲ περισσότερες ἀπὸ μιὰ κατηγορίες, ἀνάλογα μὲ τὸ κριτήριό μὲ τὸ ὁποῖο κάθε φορὰ ἐξετάζεται. Αὐτόν-νόητο εἶναι ὅτι στὰ ἱστορικὰ ἔργα χρησιμοποιοῦνται κάθε εἴδους ἔννοιες ἀπὸ ὅλους τοὺς χώρους τοῦ ἐπιστητοῦ, καθὼς καὶ ποικίλοι συνδυασμοὶ ἔννοιων, ποῦ ἀποτελοῦν φανερὲς ἢ λανθάνουσες γενικεύσεις. Τὸ πολὺπλοκο αὐτὸ ἐννοιολογικὸ ὑπόβαθρο εἶναι ἀναπόφευκτη προϋπόθεση στὸ ἔργο κάθε ἱστορικοῦ, ὅπως καὶ κάθε ἄλλου ἐπιστήμονα³⁰.

27. Topolski, ὁ.π., σσ. 629 - 631· βλ. καὶ σσ. 635 - 636. Ὁ Topolski ὑποστηρίζει ὅτι οἱ ἱστορικοὶ ὄχι μόνο χρησιμοποιοῦν ἀλλὰ καὶ πρέπει νὰ χρησιμοποιοῦν καὶ νὰ διατυπώνουν νόμους (ὁ.π., σσ. 637 - 640, 670, 676).

28. Aydelotte, ὁ.π., σ. 149· βλ. καὶ σσ. 150, 164. Γιὰ τίς διάφορες ἀπόψεις ὡς πρὸς τὸν ὁρισμὸ τῆς γενίκευσης βλ. ὁ.π., σσ. 147 - 151· καὶ Topolski, ὁ.π., σσ. 629 - 630.

29. Βλ. πρὶν πάντων, σσ. 210 - 211.

30. Gottschalk, ὁ.π., σ. 116· G.W.H. (Summary), σ. 208· Νικόλαος Βλάχος, *Θεωρητικὰ καὶ μεθοδολογικὰ προβλήματα ἐν τῇ Ἱστορίᾳ*, Ἀθήνα 1925, σσ. 141 - 142.

Στὰ ἱστορικὰ ἔργα χρησιμοποιοῦνται ἐπίσης συχνὰ γενικοὶ ὅροι ἢ συνοπτικοὶ προσδιορισμοὶ γεγονότων, ομάδων, σχέσεων, π.χ. σταυροφορίες, ψυχρὸς πόλεμος, γενιὰ τοῦ '30, φεουδαρχία, ἀνθρωπισμός, ἀποικιοκρατία κ.τ.ῶ. Οἱ γενικοὶ αὐτοὶ ὅροι, ποὺ οἱ ἱστορικοὶ εἴτε τοὺς δημιουργοῦν οἱ ἴδιοι εἴτε τοὺς δανείζονται ἀπὸ ἄλλους, θεωροῦνται, κατὰ μιὰ ἄποψη, ὅτι ἀποτελοῦν μιὰ ἀπὸ τὶς κατηγορίες τῶν ἱστορικῶν γενικεύσεων, τὶς «ταξινομικὲς γενικεύσεις» (classificatory ἢ labeling generalizations³¹). Σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις οἱ γενικοὶ αὐτοὶ ὅροι ἔχουν μιὰ ἰδιάζουσα φόρτιση, ποὺ φανερῶνει κάποια συναισθηματικὴ, ἰδεολογικὴ, ἢ πολιτικὴ θέση, π.χ. «σιδηροῦν παραπέτασμα», «ἐξοδος» (τὸ ξερίζωμα τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία), κ.τ.ῶ. Ταξινομικὲς γενικεύσεις θεωροῦνται καὶ οἱ ὅροι ποὺ φανερῶνουν ἱστορικὲς περιόδους³², π.χ. ἑλληνιστικοὶ χρόνοι, μεσαιῶνας, τουρκοκρατία. Οἱ ταξινομικὲς γενικεύσεις στηρίζονται συνήθως σὲ περιορισμένα ἐντυπωσιακὰ κοινὰ γνωρίσματα τῶν ἱστορικῶν φαινομένων τὰ ὁποῖα καλύπτουν καὶ γι' αὐτὸ πολλὰς φορὲς χαρακτηρίζονται ἀπὸ ἀσάφεια.

Ἄλλη κατηγορία γενικεύσεων εἶναι οἱ συμβαματικὲς γενικεύσεις (factographic generalizations). Ἡ σκοπιὰ ἐδῶ, ὅπως φανερῶνει ὁ ὅρος, εἶναι τὰ συμβάντα, τὰ γεγονότα.³³ Ὁ Topolski στὴν περίπτωση αὐτὴ ἀναφέρει τὸ ἐξῆς παράδειγμα, σύμφωνα μὲ τὸ νόημα ποὺ ὁ ἴδιος δίνει στὸν ὅρο «ἱστορικὴ γενίκευση»: Τὸ 17ο αἰῶνα οἱ πολωνικὲς πόλεις παρήκμασαν.³⁴ Ἀλλὰ καὶ ἡ πιὸ εἰδικὴ συμβαματικὴ ἀπόφανση, δηλαδὴ ἡ ἀπόφανση ποὺ ἀναφέρεται σὲ ἓνα μόνο συγκεκριμένο γεγονός, ἀποτελεῖ γενίκευση, γιὰτὶ καὶ αὐτὴ προϋποθέτει κάποιου βαθμοῦ ἀφαίρεση.³⁵ Π.χ. ἡ ἀπόφανση «Ὁ τορπιλλισμὸς τῆς Ἑλλης ἐγίνε στίς 15 Αὐγούστου 1940» εἶναι γενίκευση, γιὰτὶ ἡ πράξη τοῦ τορπιλλισμοῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ πάρα πολλὰς ἐνέργειες (εἰδικότερα γεγονότα) ποὺ λανθάνουν στὴ διατύπωση αὐτῇ.

Οἱ ἱστορικοὶ χρησιμοποιοῦν ἀκόμα: γενικεύσεις ποὺ ἐκφράζουν διαφορῶν τύπων αἰτιώδεις σχέσεις (π.χ. ἡ ναυτικὴ ἐμπειρία τῶν Ἑλλήνων

31. M. Finley, «Generalizations in Ancient History», *G.W.H.*, σ. 21· Gottschalk, δ.π., σσ. 124 - 125· *G.W.H.* (Summary), σσ. 197 - 198, 202 - 203. Ὁ Topolski (δ.π., σ. 631) ἀμφισβητεῖ ὅτι οἱ «ταξινομικὲς γενικεύσεις» εἶναι πράγματι γενικεύσεις μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι οἱ τελευταῖες πρέπει νὰ εἶναι ἀποφάνσεις (προτάσεις - κρίσεις) καὶ ὄχι ὅροι (ἐννοιες). Καὶ ὁ φιλόσοφος Hans Meyerhoff δὲν τὶς θεωρεῖ γενικεύσεις ἀλλὰ «abbreviations or short-hand descriptions» (Finley, δ.π., σ. 21, ὑποσ.).

32. Finley, δ.π., σσ. 23 - 24· *G.W.H.* (Summary), σ. 197.

33. Topolski, δ.π., σ. 632.

34. Ὁ.π.

35. Ὁ Carl Becker παρατηρεῖ σχετικὰ: «... τὸ ἀπλὸ ἱστορικὸ γεγονός... εἶναι, ὅσο μποροῦμε νὰ τὸ γνωρίσουμε, ἓνα σύμβολο, μιὰ γενίκευση χίλιων ἀπλούστερων γεγονότων...» (παράθεμα ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Σ. Μαρκιανοῦ, *Ἑρμηνευτικὴ καὶ μεθοδολογικὴ προσέγγιση τῶν κειμένων τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γραμματείας*, Ἀθήνα 1978, σ. 22, ὑποσ. 8). Βλ. καὶ πιὸ πάνω, σ. 215 (ἄποψη Aydelotte).

ραγιάδων στάθηκε μιὰ ἀπὸ τὶς αἰτίες γιὰ τὴν ἐπικράτηση τῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1821)· γενικεύσεις ὑποθετικές, ποὺ δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὶς «ὑποθέσεις», γιὰ τὶς ὁποῖες ἤδη μιλήσαμε³⁶ καθὼς καὶ γενικεύσεις ἄλλων κατηγοριῶν.³⁷

Νικόλαος Βλάχος καὶ Fernand Braudel

Στὸ σημεῖο αὐτὸ χρήσιμο εἶναι νὰ ἐκθέσουμε συνοπτικὰ τὶς ἀπόψεις ἑνὸς ἐκπροσώπου τῆς παραδοσιακῆς καὶ ἑνὸς τῆς μοντέρνας Ἱστοριογραφίας γιὰ τὴ σημασία καὶ τὴ σχέση τῶν ἐπιμέρους ἱστορικῶν φαινομένων καὶ τῶν ἱστορικῶν φαινομένων μὲ γενικὸ χαρακτήρα.

Ἐκπρόσωπος τῆς παραδοσιακῆς Ἱστοριογραφίας, ὁ Νικόλαος Βλάχος στὸ ἀξιόλογο βιβλίο του *Θεωρητικὰ καὶ μεθοδολογικὰ προβλήματα ἐν τῇ Ἱστορίᾳ* (Ἀθήνα 1925) ὑποστηρίζει ὅτι τὴν Ἱστορία τὴν ἐνδιαφέρει κυρίως ἐκεῖνο ποὺ «ἐξαλλάσσει» ἀπὸ τὸ «γενικὸ ἢ τυπικόν», δηλαδὴ «τὸ ἅπαξ γινόμενον καὶ οὐδέποτε ἐπαναλαμβανόμενον ἐν τῇ μορφῇ αὐτοῦ καὶ διὰ τοῦτο ἴδιον». Τὴ μελέτη τοῦ γενικοῦ, τὸ ὁποῖο, ὡς ἀποτέλεσμα «συνηθειῶν, τάσεων καὶ γενικῶν παραστάσεων» ποὺ ἐπικρατοῦν σὲ μιὰ ἐποχὴ, ἀποτελεῖ «τὸ κατὰ μέσον ὅρον κοινὸν καὶ ἐπαναλαμβανόμενον», τὴ θέτει σὲ δεύτερη μοῖρα καὶ τὴ θεωρεῖ ἀπαραίτητη ὡς τὸ σημεῖο ποὺ βοηθεῖ στὴν κατανόηση καὶ ἐρμηνεία τοῦ «ἰδίου».³⁸

Διαφορετικὴ εἶναι ἡ θέση τοῦ σύγχρονου Γάλλου ἱστορικοῦ Fernand Braudel. Ὁ Braudel θεωρεῖ ὅτι ὁ ἱστορικὸς μικρόκοσμος, ἡ «μικροῖστορία», ὅπου δεσπόζει τὸ συγκεκριμένο γεγονός,³⁹ ὑπολείπεται σὲ ἀξία σὲ σχέση μὲ τὸν ἱστορικὸ μακρόκοσμο. Ὁ βραχὺς χρόνος, παρατηρεῖ, δηλαδὴ ὁ χρόνος ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὴ μικροῖστορία, ὁ ἀτομικὸς χρόνος, ὅπως ἀλλιῶς τὸν ὀνομάζει, εἶναι ἡ πιὸ ἄστατη, ἡ πιὸ ἀπατηλὴ ἀπὸ τὶς διάρκειες, δηλαδὴ ἀπὸ τὸ μέσο ἢ κοινωνικὸ χρόνο καὶ ἀπὸ τὸ μακρὸ ἢ γεωγραφικὸ χρόνο.⁴⁰ Ἀξιοσημεῖωτος εἶναι ὁ δισταγμὸς τοῦ Braudel νὰ περιλάβει στὸ

36. Βλ. πιὸ πάνω, σσ. 206 - 207. Ὁ Topolski (ὁ.π., σ. 367) παρατηρεῖ ὅτι στὴν ἱστορικὴ ἔρευνα ὑπόθεση εἶναι κάθε ἀπόφανση **γιὰ τὸ** παρελθόν ἢ ὁποῖα δὲν ἔχει ἀκόμα ὑποβληθεῖ στὴ διαδικασία τῆς ἐπαλήθευσης ἢ ποὺ ἔχει ὑποβληθεῖ σ' αὐτὴ, ἀλλὰ δὲν ἔχει ἱκανοποιητικὰ τεκμηριωθεῖ.

37. Γιὰ τὶς αἰτιώδεις καὶ τὶς ὑποθετικὲς γενικεύσεις, καθὼς καὶ γιὰ ἄλλων κατηγοριῶν γενικεύσεις βλ. Topolski, ὁ.π., σσ. 366 - 370, 632 - 634.

38. Βλάχος, ὁ.π., σσ. 115 - 118.

39. Ὁ Braudel ἐξηγεῖ ὡς ἑξῆς τί ἐννοεῖ μὲ τὸν ὅρο «γεγονός»: «ce que j' ai mis à part, dans cet océan de la vie historique, sous le non d' 'événements', ce sont les événements *brefs* et pathétiques, les 'faits notables' de l'histoire traditionnelle, eux surtout» (Fernand Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l' époque de Philippe II*, ἔκδοση 2η, Παρίσι 1966, τ. 2, σ. 519).

40. Ὁ.π., τ. 1, σσ. 16 - 17· Braudel, «La longue durée», *Écrits*, σσ. 44 - 45· Braudel, «Histoire et Sociologie», *Écrits*, σ. 112· Traian Stoianovich, *French historical method: The 'Annales' paradigm*, Ἰθάκη (Η.Π.Α.)-Λονδίνο 1976, σ. 109· Barraclough, ὁ.π., σ.

βιβλίο του *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* τὸ τρίτο μέρος τοῦ ἔργου, αὐτὸ ποὺ ἀναφέρεται στὸν ἀτομικὸ χρόνο, στὰ συγκεκριμένα γεγονότα. Ὁ δισταγμός του ὀφείλεται στὴν πεποίθηση ὅτι στὸ πρῶτο καὶ στὸ δεύτερο μέρος τοῦ ἔργου του, ὅπου ἐξετάζει τὸ ἀντικείμενό του ὑπὸ μεγάλη καὶ μέση κλίμακα, δηλαδή ὑπὸ τὴν κλίμακα τοῦ γεωγραφικοῦ καὶ τοῦ κοινωνικοῦ χρόνου, ἔχουν καλυφθεῖ οἱ σημαντικότερες πλευρὲς τοῦ θεματός του.⁴¹ Τελικὰ ὁμως ὑπερνικᾷ τὸ δισταγμό του καὶ ἀποφασίζει νὰ περιλάβει στὸ ἔργο του καὶ τὸ τρίτο μέρος μὲ τὴ σκέψη ὅτι στὴν ἱστορία ὑπάρχει κάτι παραπάνω ἀπὸ τὶς δομὲς (structures) τοῦ γεωγραφικοῦ χρόνου καὶ τὶς ἀνακυκλήσεις καὶ ροπὲς (conjunctures) τοῦ κοινωνικοῦ χρόνου, πού, ἂν καὶ ἀποτελοῦν τὰ οὐσιώδη στοιχεῖα τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας, δὲ δίνουν πλήρη τὴν εἰκόνα τῆς. Γιὰ νὰ συμπληρωθεῖ ἡ εἰκόνα αὐτὴ χρειάζονται, λέγει, καὶ τὰ ἐφήμερα στοιχεῖα τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας, τὰ συγκεκριμένα γεγονότα, πού, μολονότι σὰν σύντομες λάμπεις τὴ διασχίζουν καὶ ὕστερα χάνονται στὸ σκοτάδι, ἀποτελοῦν μαρτυρίες πού φωτίζουν ἄλλοτε κάποια γωνιά καὶ ἄλλοτε κάποια εὐρύτερη περιοχὴ τοῦ τοπίου τῆς ἱστορίας. Ὁ Braudel, γράφοντας τὸ βιβλίο του σὲ τρία ἐπίπεδα, ὑπὸ τρεῖς κλίμακες, θέλησε νὰ παρουσιάσει ἓνα νέο εἶδος Ἱστορίας, τὴν «Histoire globale».⁴²

Οἱ ἀπόψεις τοῦ Braudel ἐντάσσονται στὰ γενικὰ (καὶ ἐλαστικὰ) πλαίσια τῆς γνωστῆς «σχολῆς τῶν *Annales*»⁴³, τῆς ὁποίας εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς σπουδαιότερους ἐκπροσώπους. Οἱ ὁπαδοὶ τῆς σχολῆς αὐτῆς, προσανατολισμένοι ὡς τὸ 1945 πρὸς τὴν «ποιοτικὴ δομικὴ Ἱστορία» καὶ μετὰ τὸ 1945, παράλληλα μ' αὐτὴ, ὅλο καὶ περισσότερο πρὸς τὴν «ποσοτικὴ Ἱστορία τῶν ἀνακυκλήσεων καὶ ροπῶν»⁴⁴, ἀπὸ ἀντίδραση πρὸς τὰ συγκεκριμένα «γεγονότα» τῆς παραδοσιακοῦ τύπου πολιτικῆς Ἱστορίας, στράφηκαν ἀρχικὰ κατὰ

39. Στὸ μέσο ἢ κοινωνικὸ χρόνο ἡ προσπέλαση τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας γίνεται κατὰ δεκαετίες, εἰκοσαετίες, πενηκονταετίες· στὸ μακρὸ ἢ γεωγραφικὸ χρόνο γίνεται κατὰ ἑκατονταετίες (Braudel, «La longue durée», ὁ.π.).

41. Braudel, *La Méditerranée*, τ. 2, σ. 223.

42. Ὁ.π. Βλ. καὶ Braudel, «Pour une Histoire sérielle: Séville et l'Atlantique (1504-1650)», *Écrits*, σ. 138, ὅπου ὁ Γάλλος ἱστορικὸς γράφει: «J' ai cherché dans *La Méditerranée* à exposer, bien ou mal, à imaginer une histoire globale, allant des immobilités aux mouvements les plus vifs de la vie des hommes.»

43. Τὸ περιοδικὸ *Annales*, πού ὁ τελικὸς (ἀπὸ τὸ 1946) τίτλος του εἶναι *Annales: Économies, Sociétés, Civilisations*, ἰδρύθηκε τὸ 1929 ἀπὸ τοὺς Lucien Febvre καὶ Marc Bloch.

44. Georg Iggers, *New directions in European Historiography*, Middletown (Connecticut) 1975, σ. 56. Σύντομη ἀλλ' οὐσιαστικὴ παρουσίαση τῆς «φιλοσοφίας» τῆς σχολῆς τῶν *Annales* βλ. στὸ ἄρθρο τοῦ H. R. Trevor - Roper, «Fernand Braudel, the *Annales* and the Mediterranean», *Journal of Modern History*, τ. 44 (1972), σσ. 469 - 471.

τοῦ κλάδου αὐτοῦ τῆς Ἱστοριογραφίας, τὸν ὁποῖο μὲ περιφρόνηση ἀποκάλεσαν «συμβαματική Ἱστορία» («Histoire événementielle»). Ὡστόσο, ἀπὸ τὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1960 πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς ἀναθεώρησαν τὶς ἀπόψεις τους καὶ ἄρχισαν νὰ μελετοῦν καὶ τὰ πολιτικὰ γεγονότα, ἀλλὰ πάντα μὲ τὸ πνεῦμα ποὺ προσιδιάζει στὴ σχολή τους.⁴⁵

Τὸ γενικὸ καὶ τὸ εἰδικὸ στὴν Ἱστορία

Ἀπὸ ὅσα ὡς τώρα εἶπαμε προκύπτει ὅτι οἱ ἱστορικοὶ γενικεύουν στὰ ἔργα τους, καὶ γενικεύουν εἴτε πολὺ εἴτε λίγο, εἴτε κατὰ τὸν ἓνα τρόπο εἴτε κατὰ τὸν ἄλλο, εἴτε ἀπὸ μιὰ σκοπιὰ εἴτε ἀπὸ ἄλλη.⁴⁶ Χωρὶς ἀναγωγή στὸ γενικὸ, τὸ ἔργο τους θὰ ἔμενε ἡμιτελές, χωρὶς εἶρμὸ καὶ νόημα. Προκύπτει ἐπίσης ὅτι δὲν ἐνδιαφέρονται μόνο γιὰ τὸ γενικὸ· ἐνδιαφέρονται καὶ γιὰ τὸ εἰδικό, τὸ εἰδικὸ καθ' ἑαυτό, τὸ ὁποῖο πρέπει τώρα νὰ μᾶς ἀπασχολήσει.

Τὸ εἰδικὸ στὴν Ἱστορία καὶ ἡ ἰδιαιτερότητά του

Τὸ εἰδικὸ στὸν ὑπεροργανικὸ χῶρο δὲν ἀποτελεῖ ἀπλὴ περίπτωση κάποιων οὐδέτερων σχηματισμῶν ἢ σχέσεων χωρὶς αὐτοτελὴ σημασία, ἀλλὰ φορέα τῆς ἀνθρώπινης παρουσίας, ἡ ὁποία εἶναι παράγοντας μὲ συνειδητότητα καὶ ἐνεργητικὸ χαρακτήρα. Μὲ ἄλλα λόγια τὸ ἱστορικὸ φαινόμενο, τὸ ὁποῖο, φυσικά, προϋποθέτει τὸ φυσικὸ καὶ τὸ βιολογικόν, ἔχει μιὰ «ἰδιαιτερότητα»⁴⁷ σὲ σχέση μ' αὐτά. Ἡ ἰδιαιτερότητα αὕτη, ποὺ ἐκφράζει μιὰ διάσταση βουλευτική, συναισθηματική, καὶ (στὴν περίπτωση ἰδίως τῶν καλλιτεχνικῶν ἐπιτευγμάτων, τῶν ἠθικῶν πράξεων καὶ τῆς θρησκευτικῆς συμπεριφορᾶς) ἀξιολογική, ποικίλλει κατὰ περίπτωσιν καὶ εἶναι κλιμακωμένα κατὰ βαθμὸ στὸ χῶρο τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας. Ἡ ἐκτίμηση τῆς ἰδιαιτερότητας ἑνὸς ἱστορικοῦ φαινομένου δὲν εἶναι, βέβαια, ἄσχετη μὲ τὴν κλίμακα ὑπὸ τὴν ὁποία τὸ ἐξετάζουμε καὶ μὲ τὴν ὀπτική γωνία ἀπὸ τὴν ὁποία τὸ ἀντικρίζουμε.⁴⁸

45. Γενικά γιὰ τὴ «σχολή τῶν *Annales*» βλ. Stoianovich, ὁ.π. (ὁλόκληρο τὸ ἔργο)· Iggers, ὁ.π., σσ. 43 - 79· Barraclough, ὁ.π., σσ. 34 - 42· τὸ περιοδικὸ *Journal of Modern History*, τ. 44 (1972), ὅπου τὰ ἄρθρα τῶν : Braudel, «Personal testimony», σσ. 448 - 467· Trevor-Roper, ὁ.π., σσ. 468 - 479· καὶ J. H. Hexter, «Fernand Braudel and the *Monde Braudellien*...», σσ. 480 - 539· καὶ τὸ περιοδικὸ *Annales*, ἔτος 34, τεύχος 6 (Νοέμ. - Δεκ. 1979), ὅπου μὲ ἀφορμὴ τὰ πενήντάχρονα τοῦ (1929 - 1979) δημοσιεύονται τὰ ἄρθρα τῶν André Burguière, «Histoire d'une Histoire : La naissance des *Annales*», σσ. 1344 - 1359· καὶ Jacques Revel, «Histoire et Sciences Sociales : Les paradigmes des *Annales*», σσ. 1360 - 1376.

46. Πβλ. πρὸ πάνω, σ. 211.

47. Βλ. πρὸ πάνω, σ. 208.

48. Βλ. πρὸ πάνω, σσ. 209 - 210.

Τὸ εὖρος τοῦ εἰδικοῦ στὴν Ἱστορία

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἰδιαιτερότητα, ἄλλο χαρακτηριστικὸ τοῦ εἰδικοῦ στὴν Ἱστορία εἶναι τὸ ποικίλο εὖρος του μέσα στὰ ὅρια δεδομένου κάθε φορά θεματικοῦ καὶ χωροχρονικοῦ πλαισίου. Τὸ εἰδικὸ δὲν εἶναι ἀναγκαστικὰ μιὰ πράξη ἀτομική, μικρῆς χρονικῆς διάρκειας καὶ τοπικὰ περιορισμένη. Μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ πράξη ὁμαδική ἢ μιὰ σειρὰ γεγονότων μὲ μεγάλη, ἀλλ' ὄχι ἀόριστη, χρονικὴ διάρκεια καὶ τοπικὴ ἔκταση, κάποιος θεσμός, κάποια κατάσταση, ἡ νοοτροπία ἢ ἡ συμπεριφορὰ μιᾶς κοινωνικῆς ὁμάδας, ἡ κοινωνικὴ δομὴ μιᾶς συγκεκριμένης περιοχῆς, ἢ οἱ οἰκονομικὲς σχέσεις ποὺ ἐπικρατοῦσαν σ' αὐτήν. Π.χ. ὁ ἥρωικὸς θάνατος τοῦ Παπαφλέσσα στὸ Μανιάκι, ἡ βιογραφία τοῦ Χαρίλαου Τρικούπη, ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1821, ἡ ἐλληνικὴ ἱστορία ἀπὸ τὸ 1821 ὡς σήμερα, ἡ κοινοτικὴ αὐτοδιοίκηση στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας, ἡ κοινωνικὴ δομὴ τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ἡ συμπεριφορὰ τῶν Ἑλλήνων ψηφοφόρων στὶς ἐκλογὲς τῶν ἐτῶν 1843 - 1861, κ.τ.δ. εἶναι θέματα εἰδικὰ ποὺ μποροῦν νὰ ἀποτελέσουν ἀντικείμενο τῆς Ἱστοριογραφίας. Θὰ ἦταν ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς ἐπιστήμης αὐτῆς ἡ συνεξέτασή τους μὲ ἄλλα παρόμοια θέματα μὲ σκοπὸ τὴ μελέτη θεωρητικῶν προβλημάτων τῆς Ἱστοριογραφίας ἢ τὴ διατύπωση κάποιου συστήματος, κάποιας καθολικῆς γενίκευσης γιὰ τὰ ἱστορικὰ φαινόμενα μὲ ἰσχὺ ἀνεξάρτητη ἀπὸ τίς συντεταγμένες τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου. Φυσικά, ὁ χώρος ἐδῶ νοεῖται ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς Ἱστορίας, δηλαδὴ ὄχι ὡς «ἀπλὴ γεωγραφικὴ ἔννοια» ἀλλὰ ὡς «ὁλόκληρο πλῆθος συγκεκριμένων καὶ σημαντικῶν προσδιορισμῶν». Ὁ χρόνος πάλι νοεῖται ὄχι «ὡς μαθηματικὴ ἀλλὰ ὡς ἱστορικὴ ἔννοια, δηλαδὴ ὡς μοναδικὴ κάθε στιγμή καὶ διαρκῶς μεταβαλλόμενη τάξη σχέσεων».⁴⁹ Αὐτονόητο εἶναι ὅτι τὰ παραπάνω θέματα μποροῦν νὰ μελετηθοῦν καὶ ἀπὸ τὴ σκοπιὰ ἄλλων ἐπιστημῶν, καὶ μάλιστα ἐπιστημῶν συγγενῶν μὲ τὴν Ἱστορία, τῶν ὁποίων τὰ συμπεράσματα πάντα εἶναι χρήσιμα σ' αὐτή, κυρίως ἐπειδὴ τῆς ἀνοίγουν νέες προοπτικὲς ἔρευνας.

*Ἡ πραγματικότητα τοῦ συγκεκριμένου
καὶ ἡ πραγματικότητα τοῦ μέσου ὁρου*

Τὸ εἰδικὸ στὴν Ἱστορία, ἀκόμα καὶ ὅταν ἔχει σχετικὰ περιορισμένο εὖρος, κάποια εἰδικότερα φαινόμενα περιλαμβάνει. Φυσικά, περιλαμβάνει περισσότερα ἐπιμέρους φαινόμενα, ὅταν τὸ εὖρος του εἶναι μεγάλο (παράδειγμα : ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1821 μὲ τὴν πληθώρα τῶν εἰδικότερων γεγο-

49. Παπανοῦτσος, *Γνωσιολογία*, σσ. 366, 367. Εἰδικὰ γιὰ τὸ χρόνο ὁ Braudel, υἱοθετώντας τὴν ἄποψη ὅτι ἡ ἱστορία εἶναι «fille de son temps» (Braudel, «Histoire et Sociologie», ὁ.π., σ. 115), ὑποστηρίζει ὅτι γιὰ τὸν ἱστορικὸ ὅλα ἀρχίζουν καὶ τελειώνουν μὲ τὸ χρόνο, τὸ χρόνο τὸν ἱστορικὸ, τὸ συγκεκριμένο, τὸ δημιουργικὸ (ὁ.π., σ. 117).

νότων της). Ἐπίσης μπορεῖ νὰ περιλαμβάνει φαινόμενα ποὺ παρουσιάζουν ὁρισμένες κανονικότητες.

Οἱ «ἱστορικὲς κανονικότητες», ποὺ ἔχουν χαρακτήρα ἄλλοτε συγχρονικὸ (δομικὸ) καὶ ἄλλοτε διαχρονικὸ (ροπές), ἀντιστοιχοῦν σὲ κοινωνικοὺς σχηματισμούς, πολιτικοὺς θεσμούς, πληθυσμιακὲς τάσεις, συμπεριφορὲς ομάδων, οἰκονομικὰ μεγέθη καὶ μεταβολές κ.τ.ῶ. Ἐπίσης, προσδιορίζονται, ὅπως καὶ τὸ «εἰδικό», ἀπὸ τοὺς παράγοντες τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου⁵⁰, ἐκφράζονται μὲ προτάσεις γενικὲς ἢ γενικεύουσες, ποικίλου ἀλλ' ὄχι ἀπεριόριστου εὗρους, καὶ ἀποτελοῦν, μέσα στὰ πλαίσια τοῦ «εἰδικοῦ» καὶ πλάι στὴν «πραγματικότητα τοῦ συγκεκριμένου» (τῶν ἐπιμέρους ἱστορικῶν γεγονότων), μιὰ «πραγματικότητα μέσου ὅρου». Π.χ. ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1843 ἀποτελεῖ ἓνα γεγονὸς τῆς πραγματικότητος τοῦ συγκεκριμένου· οἱ μετακινήσεις τμημάτων τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ ἀπὸ τὰ χωριὰ στὶς πόλεις σὲ ὁρισμένη περίοδο ἀποτελοῦν φαινόμενο τῆς πραγματικότητος τοῦ μέσου ὅρου.

Ἡ πραγματικότητα τοῦ μέσου ὅρου προϋποθέτει ὅμοια, ἐπαναλαμβανόμενα ἱστορικὰ φαινόμενα (κανονικότητες). Ὅπως ἐξηγήσαμε, ὅταν ἐξετάσαμε τὴν ἑτερογένεια καὶ τὴν ὁμοείδεια,⁵¹ ἀπόλυτα ὅμοια ἱστορικὰ φαινόμενα δὲν ὑπάρχουν. Ὑπάρχουν ὅμως σύνολα ἱστορικῶν φαινομένων στὰ ὁποῖα, παράλληλα μὲ τὶς διαφορὲς, παρατηροῦνται λίγες ἢ πολλὲς ὁμοιότητες, μικρὴ ἢ μεγάλη ὁμοείδεια.⁵² Τὰ φαινόμενα τῆς πραγματικότητος τοῦ μέσου ὅρου χαρακτηρίζονται ἀπὸ μεγάλη ὁμοείδεια, ἢ ὁποῖα μᾶς ἐπιτρέπει νὰ τὰ θεωροῦμε «ἐπαναλαμβανόμενα». Οὐσιαστικά, βέβαια, δὲν ἐπαναλαμβάνονται στὸ σύνολό τους, ἀφοῦ κοντὰ στὶς πολλὲς (καὶ δεσπόζουσες) ὁμοιότητές τους πάντα ὑπάρχουν ἔστω καὶ ἐλάχιστες διαφορὲς.⁵³ Πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι ἓνα ἱστορικὸ φαινόμενο ποὺ ἀπὸ μιὰ σκοπιὰ ἐντάσσεται στὴν πραγματικότητα τοῦ συγκεκριμένου δὲν εἶναι σπάνιο ἀπὸ μιὰ ἄλλη σκοπιὰ νὰ ἐντάσσεται στὴν πραγματικότητα τοῦ μέσου ὅρου λόγω τῶν ὁμοιοτήτων ποὺ ἀπὸ τὴ σκοπιὰ αὐτὴ παρουσιάζει μὲ ἄλλα φαινόμενα.

Τὰ ἱστορικὰ φαινόμενα ποὺ ἀποτελοῦν τὴν πραγματικότητα τοῦ συγκεκριμένου καὶ τὰ ἱστορικὰ φαινόμενα ποὺ ἀποτελοῦν τὴν πραγματικότητα

50. Topolski, ὁ.π., σσ. 275 - 277, 640 - 641· Joynt καὶ Rescher, ὁ.π., σσ. 156, 158. Κατὰ τὸν Topolski (ὁ.π.), ἐκτὸς ἀπὸ τὶς «ἱστορικὲς κανονικότητες», στὴν ἱστορία ὑπάρχουν καὶ ἀνεξάρτητες ἀπὸ τοὺς προσδιορισμοὺς τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου κανονικότητες, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν «ἀντικειμενικὲς ἀντιστοιχίες» τῶν νόμων.

51. Βλ. πρὶν πάντων, σσ. 207 - 209.

52. Ὑπενθυμίζεται ὅτι ἡ ὁμοείδεια δὲν εἶναι ἄσχετη μὲ τὴν ὀπτική γωνία τοῦ ἱστορικοῦ καὶ μὲ τὴν κλίμακα ὑπὸ τὴν ὁποία μελετᾶ τὸ θέμα του (βλ. πρὶν πάντων, σσ. 209 - 210).

53. Georges Lefebvre, *La naissance de l' Historiographie moderne*, Παρίσι 1971, σ. 324.

τοῦ μέσου ὅρου ἔχουν τὴν ἴδια ποιότητα μεταξύ τους καὶ διαφορετικὴ ποιότητα ἀπὸ τὰ βιολογικὰ καὶ τὰ φυσικὰ φαινόμενα, δηλαδή ἔχουν κοινὸ γνῶρισμα τὴν ὑπεροργανικὴ «ἰδιαιτερότητα», πού, ἂν καὶ ποικίλλει κατὰ περίπτωσιν ἀπὸ ἄποψη βαθμοῦ, μᾶς ἐπιβάλλει ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς Ἱστοριογνωσίας νὰ ἐξετάζουμε παράλληλα, ἰσότιμα, σύμμετρα καὶ μὲ τὴν προσφορότερη κάθε φορὰ ἱστορικὴ μέθοδος, ποιοτικὴ ἢ ποσοτικὴ, καὶ τὴν πραγματικότητα τοῦ συγκεκριμένου καὶ τὴν πραγματικότητα τοῦ μέσου ὅρου, ὡς δύο ὅψεις μιᾶς ἐνιαίας ἐιδικῆς πραγματικότητας, τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας.⁵⁴

Γιὰ τὴ μελέτη τῶν φαινομένων τῆς πραγματικότητας τοῦ συγκεκριμένου μὲ τὴν περιορισμένη ἢ ἀμελητέα ὁμοείδεια καὶ τὴν αὐξημένη ἰδιαιτερότητα περισσότερο προσφέρεται ἡ ποιοτικὴ μέθοδος, ἡ ὁποία ρίχνει τὸ βάρος τῆς στὴ διακρίβωσιν καὶ ἐρμηνεία τῶν ἐπιμέρους σημαντικῶν⁵⁵ ἱστορικῶν γεγονότων καὶ τῆς ἀλληλουχίας τους, καθὼς καὶ στοὺς προβληματισμούς, τὰ διλήμματα, τὶς προθέσεις καὶ τὶς ἀποφάσεις τῶν ἀτόμων πού πρωτοστάτησαν στὰ γεγονότα αὐτά. Ἀντίθετα, γιὰ τὴ μελέτη τῶν ἱστορικῶν φαινομένων τῆς πραγματικότητας τοῦ μέσου ὅρου καταλληλότερη εἶναι ἡ ποσοτικὴ μέθοδος, ἡ ὁποία χρησιμοποιεῖται εὐρύτατα ἀπὸ τὴ μοντέρνα Ἱστοριογραφία. Ἡ ποσοτικὴ μέθοδος⁵⁶ μὲ τὴ βοήθεια τῆς Στατιστικῆς, τῶν Μαθηματικῶν καὶ τοῦ ἡλεκτρονικοῦ ὑπολογιστῆ συνοψίζει καὶ συνδυάζει στοιχεῖα πού μὲ τὰ παραδοσιακὰ μέσα ἦταν ἀδύνατο νὰ ἀξιοποιηθοῦν, ἀποκαλύπτει ἄγνωστες σχέσεις τῶν ἱστορικῶν φαινομένων καὶ θέτει νέους προβληματισμούς.

Ἡ συνύπαρξις τοῦ γενικοῦ καὶ τοῦ ἐιδικοῦ

Ὅταν τὸ ἐιδικὸ ἔχει μεγάλον εὖρος ἀποκτᾷ μιὰ γενικότητα πού μᾶς προβληματίζει ἂν πρέπει νὰ ἐξακολουθοῦμε νὰ τὸ θεωροῦμε ἐιδικό. Παρόμοιο πρόβλημα ἀντιμετώπισαν, ὅπως εἶδαμε⁵⁷, ὅσοι ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς ἱστορικῆς γενίκευσης θέλησαν νὰ προσδιορίσουν τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα σ' αὐτὴ καὶ στὴν ἱστορικὴ ἀπόφανσιν. Ὅρισμένοι τὴ διαφορὰ αὐτὴ τὴ θεωροῦν ἀπλῶς διαφορὰ βαθμοῦ καὶ δὲν παραδέχονται ὅτι μποροῦμε νὰ ξεχωρίσουμε μὲ ἀκρίβεια τὰ γεγονότα (facts) ἀπὸ τὶς γενικεύσεις (generalizations).⁵⁸ Ὁ

54. Σχετικὰ πβλ. τὶς ἀπόψεις τοῦ Lacombe ὅπως τὶς ἐκθέτει ὁ Stoianovich, ὁ.π., σσ. 217 - 218.

55. Γιὰ τὰ κριτήρια ἐπιλογῆς τῶν «σημαντικῶν» γεγονότων βλ. Βλάχος, ὁ.π., σσ. 119 - 121, 184 - 185· Braudel, *La Méditerranée*, τ. 2, σσ. 223 - 224· Stoianovich, ὁ.π., σσ. 217, 225, 230 - 231.

56. Βλ. πρὶν πάντων, ὑποσ. 9.

57. Βλ. πρὶν πάντων, σσ. 214 - 215.

58. Aydelotte, ὁ.π., σσ. 149 - 151.

προβληματισμός αὐτὸς ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ ὅτι τὸ ἱστορικὸ φαινόμενο, ἀκόμα καὶ τὸ πιὸ εἰδικό, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἀπλῶς τὸ ἐκφράζουμε μὲ λόγια περνᾷ στὴ σφαῖρα τῆς νόησης καὶ παίρνει ἓνα, ἔστω στοιχειώδη, χαρακτήρα γενικότητας. Ἐπομένως, μέσα σὲ κάθε εἰδικὸ ὑπάρχει, ἀνάλογα μὲ τὸ εὔρος του, λίγο ἢ πολὺ τὸ γενικό. Ἐξάλλου, αὐτονόητο εἶναι ὅτι καὶ στὸ γενικό ὑπάρχει τὸ εἰδικό, ἀφοῦ τὸ περιεχόμενο τοῦ γενικοῦ τὸ ἀποτελοῦν τὰ οὐσιώδη κοινὰ γνωρίσματα τῶν ἐπιμέρους φαινομένων ἐνὸς συνόλου. Κατὰ τοὺς Lacombe καὶ Simiand, «Il n'est pas de fait où ne puisse se distinguer une part d'individuel et une part de social, une part de contingence et une part de régularité».⁵⁹ Ἡ συνύπαρξη τοῦ γενικοῦ μὲ τὸ εἰδικό καὶ ἡ δυσκολία νὰ χαράξουμε μιὰ σαφὴ διαχωριστικὴ γραμμὴ ἀνάμεσά τους δὲ μειώνουν τὴ σημασία καὶ τὴ χρησιμότητα τῶν ἀντίστοιχων ἐννοιῶν, πού, μέσα στὴ γνωστικὴ λειτουργία φανερώνουν πῶς κάθε φορὰ ὁ ἱστορικὸς ἀντικρίζει τὸ ἱστορικὸ φαινόμενο.

Ἡ ταυτότητα τῆς Ἱστοριογραφίας

Τὸ γενικό καὶ τὸ εἰδικό, τὸ γενικεύειν καὶ τὸ εἰδικεύειν εἶναι στοιχεῖα καὶ διαδικασίες τῆς νόησης ἀπαραίτητα γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς ἱστορικῆς γνώσης, στὸ βαθμὸ ποὺ κατὰ περίπτωσιν τοῦτο εἶναι ἐφικτό.⁶⁰ Τὸ εἶδος κάθε φορὰ τοῦ θέματος, τὸ μικρὸ ἢ μεγάλον εὔρος του, ὁ σκοπὸς τοῦ ἱστο-

59. Τὸ παράθεμα εἶναι ἀπὸ τὸ ἄρθρο τοῦ Braudel, «Histoire et Sociologie», ὁ.π., σ. 102. Ὁ Braudel (ὁ.π.) ἐπίσης παρατηρεῖ : «la différence, le singulier, l'inédit... n'est jamais parfaitement inédit : il cohabite avec le répété ou le régulier».

60. Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ ἀναφέρουμε τὴν ἀντίρρηση ἐκείνων πού, τονίζοντας τὰ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα συγκροτοῦν τὴν ἰδιαιτερότητα τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας, ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ προσέγγισή της πρέπει νὰ γίνεται μὲ ἓνα τρόπο ἄμεσο, χωρὶς τὴ μεσολάβηση τῶν μεθόδων τῆς λογικῆς, ἓνα τρόπο ποὺ νὰ ἐξασφαλίζει στὸν ἱστορικὸ τὸ ξαναζήσιμο (reliving) τοῦ ἱστορικοῦ φαινομένου ποὺ ἐρευνᾷ. Ἡ μέθοδος ποὺ προτείνουν στηρίζεται στὴν ἐνόραση καὶ στὴ φαντασία καὶ εἶναι γνωστὴ ὡς «Verstehen», «understanding» («subjective understanding», «imaginative understanding»), «ἐννοεῖν» (Παπανοῦτσος, *Γνωσιολογία*, σσ. 335, 354 - 368· Samuel Berr, «Political Science and History», μελέτη στὸ βιβλίο τοῦ Melvin Richter (ἐκδ.), *Essays in theory and History: An approach to Social Sciences*, Cambridge (Massachusetts) 1970, σσ. 46-57). Ἡ μέθοδος αὕτη χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἔντονον ὑποκειμενισμό, πράγμα ποὺ δὲ συνηγορεῖ γιὰ τὴ χρησιμοποίησή της. Ὡστόσο, ἡ φαντασία καὶ ἡ ἐνόραση βοηθοῦν ὡς συμπληρωματικὰ μέσα γιὰ τὴν προσέγγιση πτυχῶν τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας ποὺ δὲ μπόρεσε νὰ φωτίσει ἡ λογικὴ μέθοδος (πβλ. Παπανοῦτσος, ὁ.π., σ. 366· Berr, ὁ.π., σ. 55· G.W.H. (Foreword) σ. VI· Ἱ. Θεοδωρακόπουλος, *Εἰσαγωγή στὴ Φιλοσοφία*, τ. 4, Ἀθήνα 1975, σσ. 406, 418). Ἀλλωστε ἡ φαντασία καὶ ἡ διαίσθηση δὲν εἶναι παράγοντες ἄσχετοι μὲ τὴ νοητικὴ λειτουργία ἢ συμβολὴ τους εἶναι πολλὰς φορὰς ἀποφασιστικὴ, ἰδίως στὴ φάση ποὺ ὁ ἱστορικὸς, συνδυάζοντας καὶ ὑπερβαίνοντας τὰ δεδομένα του, ἐπιχειρεῖ τὸ ἄλμα ποὺ τὸν μεταφέρει στὴν εὐρύτερη περιοχὴ μιᾶς ὑπόθεσης.

ρικοῦ πού τὸ μελετᾷ, ἡ ὀπτική γωνία καὶ ἡ κλίμακα πού ἐπέλεξε γιὰ τὴ μελέτη του εἶναι παράγοντες πού ἐνισχύουν ἄλλοτε τὸ γενικὸ καὶ ἄλλοτε τὸ εἰδικό. Ἡ ποικιλία αὐτὴ στὴ σχέση τοῦ γενικοῦ μὲ τὸ εἰδικὸ δὲν ὀδηγεῖ ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς Ἱστοριογραφίας. Γιὰ νὰ μὴ χάσει ὅμως ἡ Ἱστοριογραφία τὴν ταυτότητά της⁶¹, πρέπει ὡς τελικὸ στόχο της νὰ ἔχει τὸ εἰδικὸ μὲ τὸ περικύκλω εὖρος του, καθὼς καὶ τὶς κανονικότητες πού μπορεῖ νὰ περιλαμβάνει, καὶ ὄχι τὴ γενίκευση, ἡ ὁποία, ἀντίθετα, ἀποτελεῖ τὸν τελικὸ στόχο τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καὶ ἐκείνων ἀπὸ τὶς ἄλλες ἐπιστῆμες πού ἔχουν εὐθυγραμμιστεῖ μ' αὐτές. Τὸν τελικὸ προσανατολισμὸ τῆς Ἱστοριογραφίας πρὸς τὸ εἰδικὸ ὑπαγορεύει ἡ ἰδιαιτερότητα τοῦ εἰδικοῦ.

Ἡ διαφορὰ, ὡστόσο, ὡς πρὸς τὸν τελικὸ προσανατολισμὸ ἀνάμεσα στὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες καὶ τὴν Ἱστοριογραφία δὲ σημαίνει ὅτι ὁ φυσικὸς καὶ ὁ ἱστορικὸς χρησιμοποιοῦν ριζικὰ διαφορετικὲς μεθόδους. Καὶ οἱ δύο «ὠψώνονται ἕως τὴ γενικότητα, γιὰ νὰ θεωρήσουν σὲ μεγαλύτερη ἔκταση τὸ ἀντικείμενό τους καὶ νὰ τὸ συντάξουν συστηματικότερα».⁶² Ἐνῶ ὅμως, ὅπως παρατηροῦν οἱ Joynt καὶ Rescher, ὁ φυσικὸς χρησιμοποιεῖ τὰ συγκεκριμένα *εἰδικὰ δεδομένα* του ὡς *μέσα*, ὡς ἀπλὲς περιπτώσεις, πού κατόπιν τὶς ἀγνοεῖ, γιὰ νὰ φτάσει στὸ σκοπὸ του, δηλαδὴ σὲ καθολικοῦ κύρους γενικεύσεις (νόμους), ὁ ἱστορικὸς χρησιμοποιεῖ τὸ *γενικὸ* ὡς *μέσο* γιὰ νὰ ἐννοιολογήσει τὸ εἰδικό, στὸ ὁποῖο πάντα καταλήγει, ἀφοῦ αὐτό, λόγω τῆς ἰδιαιτερότητάς του, ἀποτελεῖ τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐρευνᾶς του.⁶³

Ἐνα ἄλλο στοιχεῖο πού προσδιορίζει τὴν ταυτότητα τῆς Ἱστοριογραφίας ἀφορᾷ στὸν τύπο τῶν γενικεύσεων πού πρέπει νὰ χρησιμοποιεῖ ὁ ἱστορικὸς γιὰ τὴν κατανόηση καὶ τὴν ἐρμηνεῖα τῶν ἱστορικῶν φαινόμενων. Ὁ λόγος δὲν εἶναι γιὰ τὶς γενικεύσεις πού ἀναπόφευκτα δανεῖζεται (σιωπηρὰ ἢ ρητὰ) ἀπὸ τὶς φυσικὲς καὶ τὶς κοινωνικὲς ἐπιστῆμες, ἀλλὰ γιὰ τὶς γενικεύσεις στὶς ὁποῖες ὁ ἴδιος ἀνάγεται. Ἡ ἰδιαιτερότητα τῶν ἱστορικῶν φαινομένων καὶ ὁ βαθμὸς τῆς ὁμοειδείας τους ὑπαγορεύουν τὴν ἀναγωγή σὲ γενικεύσεις χωροχρονικὰ προσδιορισμένες, περιορισμένου βαθμοῦ⁶⁴ καὶ μὲ ἐλαστικὰ ὅρια. Μὲ ἄλλα λόγια ἡ ἱστορικὴ γενίκευση ἀντιδιαστέλλεται ἀπὸ τὸ κλειστὸ σύστημα, δηλαδὴ τὴν ἐνιαία θεωρία, καὶ ἀπὸ τὸ νόμο, ὡς γενίκευση ἀπόλυτου καὶ καθολικοῦ κύρους. Ἡ ἱστορικὴ γενίκευση μπορεῖ, ἀνάλογα μὲ τὴν κλίμακα πού κάθε φορὰ χρησιμοποιεῖ ὁ ἱστορικὸς, νὰ ἔχει

61. Πβλ. πρὸ πάνω, σ. 220.

62. Παπανοῦτσος, *Γνωσιολογία*, σ. 340· βλ. καὶ Παπανοῦτσος, «Ἀλήθεια καὶ προοπτικὴ στὶς φυσικὲς καὶ τὶς ἱστορικὲς ἐπιστῆμες», ἐφημ. *Τὸ Βῆμα*, 24 Ἰουνίου 1979· Joynt καὶ Rescher, ὁ.π., σ. 152.

63. Joynt καὶ Rescher, ὁ.π., σ. 153· βλ. καὶ Παπανοῦτσος, *Γνωσιολογία*, σ. 340.

64. Joynt καὶ Rescher, ὁ.π., σσ. 154-158· Topolski, ὁ.π., σ. 631· Barraclough, ὁ.π., σ. 60· Aydelotte, ὁ.π., σσ. 161-162. Πβλ. καὶ Θεοδωρακόπουλος, ὁ.π., τ. 4, σσ. 377-378.

μικρὸ ἢ μεγάλου εὗρος, δὲ μπορεῖ ὅμως νὰ ὑπερβεῖ κάποιο ὄριο καὶ νὰ φτάσει σὲ εὐρύτητα ποὺ νὰ τῆς ἐξασφαλίζει ἀπόλυτο καὶ καθολικὸ κύρος. Ἐπίσης ἡ ἱστορικὴ γενίκευση, «ἐνῶ μᾶς περιορίζει», ὅπως τὸ κλειστὸ σύστημα, «μέσα σὲ ὁρισμένες μορφές, μᾶς ἐπιτρέπει, ὡστόσο, νὰ τὶς μεταπλάθουμε».⁶⁵ Εἶναι μὲ ἄλλα λόγια ἓνα εὐκαμπτο σχῆμα, ἓνα ἐλαστικὸ πρότυπο (μοντέλο), ποὺ χωρὶς νὰ ἔχει ἀπεριόριστες δυνατότητες ἐννοιολόγησης τῶν ἱστορικῶν φαινομένων, ἔχει πρωταρχικὴ σημασία γιὰ τὴν κατανόηση καὶ τὴν ἐρμηνεία τους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ βιβλία καὶ τὰ ἄρθρα ποὺ ἀναφέρονται στὶς ὑποσημειώσεις, βλ. καὶ : J. Barzun καὶ H. Graff, *The modern researcher*, ἔκδοση 3η, Νέα Ὑόρκη 1977. D. Bebbington, *Patterns in History*, Leicester 1979. E.H. Carr, *What is History*, Λονδίνο 1961. P. Gardiner, *The nature of historical explanation*, Ὁξφόρδη 1961. P. Gardiner (ἐκδ.), *The Philosophy of History*, Ὁξφόρδη 1974. (Περιέχει δέκα μελέτες, τῶν R. Collingwood, P. Winch, M. Mandelbaum, W. Dray, C. Hempel, Q. Skinner, W. Walsh, J. Passmore, I. Berlin, καὶ E. Nagel.) Jacques Le Goff καὶ Pierre Nora (ἐκδ.), *Faire de l' Histoire*, τ. 1 (Nouveaux problèmes), τ. 2 (Nouvelles approches), τ. 3 (Nouveaux objets), Παρίσι 1974. (Περιέχει 31 μελέτες, τῶν M. Certeau, F. Furet, P. Weyne, P. Vilar, P. Chaunu, καὶ ἄλλων, οἱ ὁποῖες μὲ διαφορετικὴ κατάταξη ἄρχισαν νὰ δημοσιεύονται σὲ ἐλληνικὴ μετάφραση τῆς Κ. Μιτσοτάκη ὑπὸ τὸν τίτλο *Τὸ ἔργο τῆς Ἱστορίας*. Τῆς τρίτομης μετάφρασης ἔχει κυκλοφορήσει ὁ πρῶτος τόμος, Ἀθήνα 1981). G. Kitson Clark, *The critical historian*, Λονδίνο 1967. P. MacClelland, *Causal explanation and model building in History, Economics, and the New Economic History*, Ἰθάκη (H.P.A.) - Λονδίνο 1975.

65. Ἀπὸ τὸν ὁρισμὸ τοῦ μοντέλου ποὺ ὁ Γ. Μουρέλος δίνει στὴ μελέτη του «Ἡ ἐννοια τοῦ προτύπου στὴ Φιλοσοφία καὶ στὴν Ἐπιστήμη», ἡ ὁποία ἀναδημοσιεύτηκε στὸ βιβλίο του *Θεμελιώδεις ἐννοιες τῆς σύγχρονης Φιλοσοφίας καὶ Ἐπιστημολογίας*, σσ. 17-46 (τὸ παράθεμα ἀπὸ τὴ σ. 23).

Annales, Past and Present, Review: τρία μαχητικά περιοδικά ιστογραφίας

– από τή σκοπιά τῆς ἀνθρωπολογίας –

τῆς Νόρας Σκουτέρη – Διδασκάλου

Εισαγωγικά

"Αν δέν σταθεῖ κανεῖς στὶς πληροφορίες πού δίνει ἄμεσα ὁ τίτλος αὐτῆς τῆς εἰσήγησης* (ὅτι δηλαδὴ τὸ θέμα σχετίζεται μέ τρία περιοδικὰ τῶν ὁποίων δηλώνεται ὁ τίτλος καὶ ὑποδηλώνεται ἡ «ἐθνικότητα»: γαλλικὸ τὸ πρῶτο, ἀγγλοσαξονικὰ τὰ ἄλλα δύο), σίγουρα θά σταθεῖ στό χαρακτηρισμὸ *μαχητικά*. Ἄλλωστε στό ἐνδεχόμενο ἐρώτημα γιατί ἐπιλέχθηκαν αὐτὰ τὰ τρία καὶ ὄχι ἄλλα (ἢ καὶ ἄλλα) δέν ἔχω νά δώσω συγκεκριμένη ἀπάντηση. Μπορῶ ἴσως μόνο νά ὑποστηρίξω ὅτι ἀπὸ τῆ σκοπιά τῆς (κοινωνικῆς) ἀνθρωπολογίας τὰ συγκεκριμένα περιοδικὰ – καὶ σίγουρα καὶ ἄρκετὰ ἄλλα¹ – φαίνεται νά δημιουργοῦν, μέ τὴν ἀρθρογραφία πού φιλοξενοῦν καὶ τὴν ἐρευνὰ πού ὑποστηρίζουν, προϋποθέσεις γιὰ μιὰ ριζικὴ τομὴ, μιὰ ρήξη στό χώρο τῆς θεωρίας καὶ τῆς πρακτικῆς τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν. Ἄς ποῦμε λοιπὸν ὅτι ἐπιλέχθηκαν ἐπειδὴ εἶναι *μαχητικά*. Γι' αὐτὸ καὶ θά σταθῶ μόνο σ' αὐτὸ τὸ χαρακτηρισμὸ καὶ θά προσπαθῶ νά προσεγγίσω τὸ πολὺμορφο ἐρώτημα: «εἶναι, τελικὰ, *μαχητικά*;», «πόσο *μαχητικά*;», «ἐναντὶ τίνος *μαχητικά*;» «πῶς, μέ ποιὸν τρόπο *μαχητικά*;»

Ἡ μέθοδος πού υἱοθετήθηκε γιὰ νά δοθεῖ μιὰ πρώτη ἀπάντηση σ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα εἶναι πολὺ ἀπλή – σχεδὸν ἀπλοϊκή. Μέ δύο λόγια: πρῶτα ἀπομονώνονται ὀρισμένα – βασικά, κατὰ τὴ γνώμη μου – σημεῖα τῶν προγραμματικῶν δηλώσεων μέ τίς ὁποῖες θεμελιώθηκε θεωρητικὰ μέσα ἀπὸ αὐτὰ τὰ περιοδικὰ μιὰ διαφορετικὴ, μιὰ «ἀλ-

λη» ἀντίληψη γιὰ τὴν ἱστορία. Καὶ μετὰ εἰσάγεται μιὰ ἀντίστιξη, κατὰ κάποιον τρόπο, τοῦ λόγου *περὶ ἱστορίας* μέ τὴν *πρακτικὴ τῆς ἱστορίας*, γιὰ νά ἐλεγχθοῦν οἱ διακηρύξεις γιὰ ἀντίσταση καὶ *μαχητικότητα* μέσα ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ τους στὴν πράξη. Πάντα ὅμως ἀπὸ τὴ σκοπιά τῆς ἀνθρωπολογίας.

Ἀπὸ τὴν «*ιστορικὴ ἀντίδραση*» στὴν «*ιστορία-ἀντίσταση*»

«Ὁ 19ος αἰώνας, ὁ αἰώνας τοῦ ἀστικοῦ πολιτισμοῦ, εἶχε πολλές καὶ σπουδαῖες πνευματικὲς ἐπιτυχίες, ἀλλὰ ἡ πανεπιστημιακὴ ἱστορικὴ ἐπιστήμη, πού τότε ἀκριβῶς ἀναπτύχθηκε, δέν συμπεριλαμβάνεται σ' αὐτές. Πραγματικά, σημειώνεται μιὰ ὀπισθοχώρηση σ' ὅλους τοὺς τομείς – ἐκτός ἀπὸ τίς τεχνικὲς τῆς ἐρευνας [...] Ἡ πανεπιστημιακὴ ἱστορία, ἐκείνη πού πηγάζει ἀπὸ τὴ διδασκαλία καὶ τὸ παράδειγμα τοῦ Λεοπόλδου φὸν Ράνκε καὶ πού ἐμφανίστηκε στὰ εἰδικευμένα περιοδικὰ πού πῆραν ἀνάπτυξη στό δεῦτερο μισὸ τοῦ περασμένου αἰώνα, ἀντέδρασε δικαιολογημένα σέ

* Ἡ εἰσήγηση αὐτὴ παρουσιάστηκε καὶ συζητήθηκε στό σεμινάριο πού ὀργάνωσε τὸν Μάρτιο τοῦ 1981 ἡ ἔδρα τῆς λαογραφίας σὲ συνεργασία μέ τὸ ἱστορικὸ τμήμα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Α.Π.Θ., μέ ἀφορμὴ μιὰ σειρά 4 μαθημάτων-διαλέξεων πού ἔδωσε στό Α.Π.Θ. καὶ τὸ Γαλλικὸ Ἰνστιτοῦτο Θεσσαλονίκης ὁ Ε. Le Roy Ladurie.

1. Περιοδικὰ γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἱστορία, ὅπως π.χ. τὰ *History Workshop Journal*, *Oral History*, *Bulletin of the Society for the Study of Labour History*, *Journal of Social History*, *The Local Historian*, *Le Mouvement Social*, *Radical History Review*, *American Historical Review*, *Movimento operaio e socialista*, *Quaderni Storici*, *Studi Storici*, *Daedalus*, *Feminist Review* καὶ, βέβαια, περιοδικὰ ὅπως π.χ. τὰ *New Left Review*, *Ideology and Consciousness*, *Economy and Society*, *L'Homme*, *La Pensée*, *Dialectiques* καὶ ἄλλα.

μιά γενίκευση ελάχιστα στηριγμένη στα γεγονότα ή βασισμένη σε γεγονότα άναξιόπιστα. Καθώς όμως συγκέντρωσε τις προσπάθειές της στην κατοχύρωση 'τών γεγονότων', ελάχιστα συνέβαλε στην ιστορία, εκτός από μία σειρά εμπειρικών κριτηρίων για την αξιολόγηση όρισμένων τεκμηρίων [...] και τις ανάλογες τεχνικές που ήταν απαραίτητες.

Σπάνια παρατήρησε πώς αυτά τα τεκμήρια και οι διαδικασίες εφαρμόζαν σε μία περιορισμένη όμοταξία ιστορικών φαινομένων, γιατί άδικοιολόγητα θεώρησε πώς για μερικά φαινόμενα χρειάζεται ειδική μελέτη, ενώ για άλλα όχι. Έτσι δέν φρόντισε για μία 'περιστατικολογική ιστορία'³ [...], αλλά ή μεθοδολογία της την όδήγησε πιά εύκολα στη χρονολογική αφήγηση. Δέν περιορίστηκε βέβαια μονάχα στην έξιστόρηση των πολέμων, της πολιτικής και της διπλωματίας (ή στην άπλοποιημένη, κι ώστόσο χαρακτηριστική, μορφή μέ την όποία διδασκόταν στα σχολεία, δηλαδή βασιλιάδες, μάχες και συνθήκες), έτεινε όμως να καταλήξει ότι αυτά άποτελούν τόν κορμό των γεγονότων που άφορούν τόν ιστορικό. Αυτή ήταν ή καθαυτό ιστορία [...]. (Hobsbawm <1968> 1981: 7-8)

Νομίζω ότι τό κείμενο αυτό του Χόμπσμπανουμ (Hobsbawm) περιγράφει μέ σαφήνεια την κατάσταση στό χώρο της ιστοριογραφίας κατά τόν 19ο αί. Σ' αυτή την περιγραφή έπισημαίνονται τρία (τουλάχιστον) χαρακτηριστικά. **Πρώτο**: ή αντίδραση αυτής της ιστορίας - άς την χαρακτηρίσουμε πρόχειρα 'θετικιστική ιστορία' - στις

2. Δέν θά θαρύνω τό κείμενο μέ περισσότερη βιβλιογραφία. ('Υπενθυμίζω ότι πρόκειται στην ουσία για ένα μάθημα). Θά πρέπει να σημειωθεί ότι έγινε συστηματική χρησιμοποίηση κυρίως των ειδικών τευχών που τά περιοδικά αυτά άφιέρωσαν στην άποτίμηση του έργου τους και της προσφοράς τους. Για μία πρώτη προσέγγιση στη βιβλιογραφία σχετικά μέ τή γαλλική και την άγγλοσαξονική κοινωνική ιστορία, ό άναγνώστης μπορεί να συμβουλευτεί (α) την πλούσια βιβλιογραφία στις ύποσημειώσεις της ειδικής μελέτης του T. Stojanovich, 1976 και (β) τή βιβλιογραφία στό *People's History and Socialist History*, R. Samuel (ed) (Routledge & Kegan Paul) 1981, και ιδίως σελ. XXXIII-XXXIX και LII-LVI. Άκόμη θά πρέπει να τονιστεί ξεχωριστά ή σημαντική προσφορά Έλλήνων κοινωνικών ιστορικών, κυρίως της μεταπολεμικής γενιάς, τόσο στην προώθηση του προβληματισμού για τή θεωρία της ιστορίας όσο και στην έρευνα και την άνάλυση της ελληνικής ιστορίας.

3. «Περιστατικολογική ιστορία»: a history of events. Είναι ή *histoire événementielle* (ή Κλαίρη Μητσούτáκη άποδίδει αυτό τόν όρο: «συμβαντολογική ιστορία»)

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ

Για να διευκολυνθεί ο άναγνώστης, καταχωρίζονται εδώ όρισμένες μελέτες, άρθρα και βιβλία, που σχετίζονται άμεσα με τά τρία περιοδικά και γενικότερα με την εκδοτική-έρευνητική δραστηριότητα που σημειώνεται τόσο στον πυρήνα τους όσο και τόν περίγυρο τους, γιατί στο κείμενο που ακολουθεί χρησιμοποιούνται συστηματικά. Όμως ή αναφορά στις μελέτες αυτές δέν άποτελεί συστηματική βιβλιογραφία, απλάς θέλει να δώσει ένα είδος ταυτότητας των περιοδικών αυτών.

ANNALES

(έτος ίδρυσης: 1929, έδρα: Στρασβούργο-Παρίσι)

1947: VIe Section, École Pratique des Hautes Etudes (École des Hautes Etudes en Sciences Sociales)

1929-1938 *Annales d'histoire économique et sociale*

1939-1941 *Annales d'histoire sociale*

1942-1944 *Mélanges d'histoire sociale*

Lucien Febvre + Marc Bloch

1945: *Annales d'histoire sociale*

1946-1957 *Annales. Economies, Sociétés, Civilisation (E.S.C.)*

Lucien Febvre

1957-1968 *Annales...*

Fernand Braudel

1969-1975 *Annales...*

1975: *Annales...*

André Burguière, Jacques Revel

(F. Braudel, E. Le Roy Ladurie, J. Le Goff)

a. Annales: ιστορία=άντισταση

(1903 François Simiand "Méthode historique et science sociale" *Revue de synthèse historique* (άναδημοσιεύθηκε τό 1960 στα *Annales E.S.C.*)

1929 Marc Bloch-Lucien Febvre "A nos lecteurs"

1946 Lucien Febvre "Face au vent"

1957 *Fernand Braudel* "Les *Annales* continuent..."

1958 *Fernand Braudel* "La longue durée" (άναδημ. στό F. Braudel *Écrits sur l'histoire*, 1969 <Flammarion>).

1969 *Fernand Braudel* "Les 'nouvelles *Annales*'"

1978 Immanuel Wallerstein "Annales as Resistance" *Review* 1:3/4

1979 André Burguière "Histoire d'une Histoire: la naissance des *Annales*"

1979 Jacques Revel "Histoire et sciences sociales: les paradigmes des *Annales*"

b. ιστορία=άντισταση=πρακτική

1933 Lucien Febvre "De 1892 à 1933: Examen de conscience d'une histoire et d'un historien"

άτεκμηρίωτες γενικεύσεις τών – ἄς τίς ὀνομάσουμε πρόχειρα – 'κοινωνικῶν ἐπιστημῶν'. Δεύτερο· ἡ ἄρνηση, μέσα ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἀντίδραση, τῆς θεωρίας. Καί τρίτο· ἡ ταύτιση τοῦ περιστατικοῦ (event) μέ τὸ ἱστορικό γεγονός (historical fact) καί, κατὰ συνέπεια, ἡ, συνειδητὴ σέ κάποια φάση καί μετὰ «φυσική», ἐπιλογή καί προβολή τῶν «ἐπίσημων», κατὰ κάποιο τρόπο, καί μοναδικῶν περιστατικῶν στήν ἱστορία. Βέβαια μπορεῖ νά παρατηρήσει κανεῖς ἀμέσως ὅτι αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἡ ἀντιμετώπιση τῆς ἱστορίας πού ἐμφανίζεται γενικά ὡς ἀντίδραση ἀπέναντι στίς κοινωνικές ἐπιστήμες καί τῇ φιλοσοφίᾳ ἔχει μεγάλη ἱστορία· ὡστόσο ὅμως ἐμφανίζεται συστηματικά καί μέ ὀργανωμένη μορφή μόνο στά μέσα πρὸς τὸ τέλος τοῦ 19ου αἰῶνα καί, ἀπὸ τότε τουλάχιστον, παραμένει κυρίαρχη.

Ἡ Σχολή τῶν *Annales*⁴ ἀντέταξε τὴν πρώτη μεθοδευμένη ἀντίσταση τοῦ 20οῦ αἰῶνα σ' αὐτὴ τὴν ἀρνητικὴ στάση ἀπέναντι στίς κοινωνικές ἐπιστήμες. Ἀντίσταση στήν ἐπίσημη ἱστορία τῶν μεγάλων καί τῶν ἰσχυρῶν, αὐτὴ τὴν ἱστορία πού ἀρνεῖται τὸ καθημερινό, τὸ λαϊκό, τὸ κοινό, πού ἀρνεῖται ὅλα ὅσα φαίνονται σιωπηλά μέσα στήν ἱστορία, πού ἀρνεῖται, μέ δυό λόγια, τὸ «ἄλλο». Γιατί ἡ ἀπάντηση στὴ συνολικὴ ἀρνητικὴ στάση τῆς θετικιστικῆς ἱστορίας εἶναι ἀκριβῶς ἡ *ἱστορία-ἀντίσταση* μέ τὴν ὁποία τὰ *Annales* ἀνοίγονται πρὸς τίς κοινωνικές ἐπιστήμες.

Ἄς σταθοῦμε λίγο σ' αὐτό. Δηλαδή στὸ τί σημαίνει (ἢ καλύπτεται: τί μπορεῖ νά σημαίνει) ἱστορία-ἀντίσταση. Θά πρέπει, βέβαια, ἀμέσως νά πούμε πῶς τελικά τὸ πρόγραμμα τῶν *Annales* δέν ἦταν καί τόσο καινούριο ἢ πρωτότυπο (Aymard, *Review* 1:3/4, 60). Λογουχάρη θά μπορούσε κανεῖς πολὺ εὐκόλα νά ἰσχυριστεῖ ὅτι τὸ πρόγραμμά τους, διατυπωμένο γενικευτικά, μοιάζει μέ τὸ πρόγραμμα τοῦ Βολταίρου πού ἀρνήθηκε κατηγορηματικά τὴν *histoire-bataille* (πολεμικὴ ἱστορία) καί πρότεινε τὴν ἱστορία πού περιγράφει τὴν κοινωνία τῶν ἀνθρώπων, τίς ἰδέες τους, τίς συνήθειές τους.⁵ Ὁ Μιγκουέλ ντέ Οὐναμούνο ἄλλωστε διατυπώνει πολὺ ἐρεθιστικά αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἀντίληψη, ὅταν γράφει:

«Κάτω ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἐπιφανειακὸ ἐπίπεδο τῶν ρευστῶν ἐπεισοδίων, τὸ ἐπίπεδο αὐτῆς τῆς σαραταζήδικης ἱστορίας, ὑπάρχει μιὰ ἄλλη βαθιὰ ἱστορία μόνιμων γεγονότων – μιὰ σιωπηλὴ ἱστορία, ἡ ἱστορία τῶν φτωχῶν ἀγροτῶν πού μέρα μέ τῇ μέρα σηκώνονται μέ τὸν ἥλιο καί πάνε νά δουλέψουν στά χωράφια τους.»

(*La crisis del patriotismo*, Μαδρίτη 1942, ὅπως παρατίθ. ἀπὸ τὸν Aymard, ὅπ. παραπ. 64).

Ἀλλὰ ἀκόμη καί τὸ «ἀνοιγμα» πού προτείνουν τὰ *Annales* πρὸς τίς κοινωνικές ἐπιστήμες, μπορούμε καί αὐτὸ νά τὸ βροῦμε (ἂν ὄχι καί κάπου ἄλλου) στὸν Αὐγουστο Κόντ στὸ πρῶτο μισό τοῦ 19ου αἰῶνα, ἴσως στήν *Kulturgeschichte* στά τέλη τοῦ 19ου, στὸν Μάξ Βέμπερ στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Πού ἔγκειται λοιπόν ἡ καινοτομία τῶν *Annales*; Σέ τί συνίσταται ἡ ἀλλαγὴ στὸ πεδίο τῶν ἱστορικῶν ἐρευνῶν; Πιστεύω ὅτι, ἂν καί κάποιος προσεκτικὸς ἱστορικὸς τῆς ἱστορίας μπορεῖ νά βρεῖ μεμονωμένες ἀντιδράσεις, φωνές διαμαρτυρίας ἄς πούμε, στὸ εἶδος τῆς ἀντίληψης τῆς ἱστορίας πού μέ συνοπτικὴ ἀκρί-

βεια περιγράφει ὁ Χόμπσμπουμ, ἡ «σχολὴ τῶν *Annales*» ἀποτελεῖ, ὡστόσο, μιὰ ἀντίσταση σ' αὐτὴ τὴν ἐπίσημη ἀντίληψη τῆς ἱστορίας· πού σημαίνει ὅτι εἶναι μιὰ διαμαρτυρία πού δέν μένει μόνο στὸ ἐπίπεδο τῶν διακηρύξεων καί τῆς θεωρίας, ἀλλὰ γίνεται πράξη. Πρόκειται γιὰ μιὰ διαμαρτυρία πού διοχετεύεται σέ κανάλια ἐμπρακτοῦς ἀπόδειξης καί δημιουργεῖ ἓνα μεγάλο ἀντιστασιακὸ ρεύμα. Μέ αὐτὴ τὴν ἐννοία θά μπορούσε κανεῖς νά υποστηρίξει ὅτι ἡ σχολὴ τῶν *Annales* εἶναι μιὰ ἀντιστασιακὴ σχολὴ καί τὸ βῆμα τους, τὸ περιοδικὸ *Annales*, εἶναι ἓνα μαχητικὸ περιοδικό.

Μέ δεδομένη, οὕτως ἢ ἄλλως, τὴν ἀδυναμία νά προχωρήσω σέ μιὰ κοινωνικὴ ἱστορία τῶν *Annales* (καί, στὴ συνέχεια, τῶν ἄλλων περιοδικῶν), θά ἐπιχειρήσω μόνο νά παρουσιάσω ὀρισμένα στοιχεῖα πού ὑποστηρίζουν τοὺς χαρακτηρισμοὺς πού προηγήθηκαν. (Πρέπει, ἄλλωστε, νά σημειωθεῖ ὅτι ἡ διάκριση ἀνάμεσα σέ ἀντιστασιακές διακηρύξεις καί σέ ἀντιστασιακές πράξεις, διάκριση πού γίνεται μόνο γιὰ νά ὀργανωθεῖ ἡ περιγραφή τοῦ θέματος, εἶναι προσωρινή.)

Ἀντιστασιακές διακηρύξεις λοιπόν καί ἀντιστασιακές πράξεις. Πρὶν ξεκινήσουμε ὅμως ἀπὸ τίς πρῶτες, δηλαδή ἀπὸ τίς πολεμικές ἰαχές καί τὰ μανιφέστα, ἄς δοῦμε μέ τὰ δικά τους μάτια αὐτὴ τὴν φορὰ τὸν ἐχθρό. Ὁ ἐχθρὸς εἶναι ἓνας: ἡ *histoire historisante*, ἡ ἱστορίζουσα ἱστορία – μιὰ «ἐτικέτα» πού δέν εἶναι καί πολὺ ἱκανοποιητικὴ, γιατί, ὅπως ὅλες οἱ ἐτικέτες, ἐξαφανίζει τὴν ποικιλία. Γενικά, βέβαια, μπορούμε νά πούμε ὅτι ὁ ἐχθρὸς τους εἶναι ἐκεῖνο τὸ εἶδος τῆς ἱστορίας πού θεωρεῖ ὅτι οὐσιαστικὸ καθήκον της εἶναι νά καθορίσει τὰ γεγονότα (*les faits*) μέ ὅσο γίνεται μεγαλύτερη σιγουριά καί ἀσφάλεια. Τὰ γεγονότα θεωροῦνται ὡς δεδομένα, ἢ σημασία τους θεωρεῖται ἐπίσης δεδομένη καί τὸ μόνο πού χρειάζεται νά κάνει ἡ ἱστοριογραφία εἶναι νά τὰ ἀποκαταστήσει στὴν ἀρχικὴ τους πραγματικότητα (*wie es eigentlich gewesen*: ἔτσι ὅπως πράγματι ἦταν). Κάθε τέτοιο γεγονός (ἐπεισόδιο ἢ

4. Ὁ ὅρος «σχολὴ τῶν *Annales*» εἶναι μιὰ χαλαρὴ καί ρευστὴ ἔκφραση πού καλύπτει ἓνα εὐρὺ φάσμα ἐνδιαφερόντων καί τάσεων, βλ. σχετικὰ A. Burguière, *Review* 1, 3/4.

5. «Φαίνεται ὅτι τὰ τελευταῖα 1600 χρόνια οἱ μόνοι Γάλλοι ὑπῆρξαν βασιλιάδες, ὑπουργοὶ καί στρατηγοί», γράφει ὁ Βολταίρος στὸ *Essai sur les mœurs et l'esprit des nations* τὸ 1756 (ὅπως παρατίθ. ἀπὸ τὸν M. Bloch, <1952>² 1961, σελ. 90).

περιστατικό) αποτελεί μία αὐτάρκη μονάδα-ἐνότητα καὶ τὰ γεγονότα μποροῦν ἀπὸ μόνα τους νὰ διευθετηθοῦν σ' ἓνα εἶδος ἀντικειμενικῆς ἀφήγησης, ἓνα εἶδος πλοκῆς, μίαν χρονολογικὴ-περιστατικολογικὴ ἀφήγηση τῆς ἱστορίας. Ἔργο τοῦ ἱστορικοῦ, σ' αὐτὴ τὴ λογικὴ, εἶναι μόνον νὰ θεμελιώνει μὲ ἀποδείξεις αὐτὴ τὴν ἀφήγηση (Revel, *Review* 1:3/4, 11-12). Αὐτὸς εἶναι ὁ ἔχθρος, ὁ κατακτητὴς. Καὶ ὁ ἱστορικός εἶναι ἓνας ἀφηγητὴς.

Ὁ ἀντιστασιακὸς ἱστορικὸς λόγος

Τὸ πρῶτο κείμενο ποὺ θεμελιώνει τὴ λογικὴ τῆς ἀντίστασης τῶν *Annales* προηγείται ἀρκετὰ ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τοῦ πρῶτου τεύχους τοῦ περιοδικοῦ, τὸ 1929. Εἶναι ἓνα κείμενο τοῦ κοινωνιολόγου καὶ οἰκονομολόγου François Simiand, τὸ ὁποῖο δημοσιεύτηκε μὲ τὸν τίτλο «Méthode historique et science sociale» (Ἱστορικὴ μέθοδος καὶ κοινωνικὴ ἐπιστήμη) τὸ 1903 στὸ περιοδικό *Revue de synthèse* ποὺ εἶχε ἱδρύσει τὸ 1900 ὁ ἱστορικός Henri Berr. Πρόκειται γιὰ ἓνα προγραμματικὸ κείμενο ποὺ θέτει τὴν ἱστορία στὴν καρδιά τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν. Ὁ Σιμιάν διατυπώνει τὴν εὐχὴ νὰ πέσουν «τὰ τρία εἰδῶλα τῆς φυλῆς τῶν ἱστορικῶν: τὸ πολιτικὸ, τὸ ἀτομικὸ καὶ τὸ χρονολογικόν». Ἡ ἐπίθεση ποὺ κάνει στὸ καθένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ εἰδῶλα θεμελιώνεται στὸ ἀξίωμα ὅτι ἡ ἱστορία, γιὰ νὰ κατορθώσει νὰ ἀνταποκριθεῖ σὲ κριτήρια ἐπιστημονικότητας, πρέπει νὰ ἀντικαταστήσει «τὴ μελέτη τῶν μοναδικῶν συμβάντων μὲ τὴ μελέτη τῶν ἐπαναλαμβανόμενων φαινομένων». Στὴν ἱστορία, λέει ὁ Σιμιάν, ὅπως καὶ στὶς ἄλλες ἐπιστῆμες, μποροῦμε νὰ μιλοῦμε γιὰ αἰτιότητα μόνον ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχει κάποια σταθερὴ σχέση, κάποια κανονικότητα, κάποιος νόμος (Pomian, *Review* 1:3/4, 107).

«Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀποψη βλέπει κανεὶς ἀμέσως ὅτι ἓνα ἀτομικὸ φαινόμενο, μοναδικὸ στὸ εἶδος του, δὲν ἔχει αἰτία, ἀφοῦ δὲν μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ ἀπὸ κάποια σταθερὴ σχέση μὲ ἓνα ἄλλο φαινόμενο καὶ ἀφοῦ, γιὰ τὴν κάθε μοναδικὴ περίπτωσι, δὲν μπορεῖ νὰ βρεθεῖ ἓνα σταθερὸ προηγούμενο. Ἄν, λοιπόν, ἡ μελέτη τῶν ἀνθρώπινων γεγονότων πρόκειται νὰ γίνῃ θετικὴ ἐπιστήμη, πρέπει νὰ ἐγκαταλείψει τὰ μοναδικὰ φαινόμενα καὶ νὰ συλλάβῃ τὰ ἐπαναλαμβανόμενα γεγονότα, δηλαδὴ πρέπει νὰ ἀφήσῃ καταμέρος τὸ τυχαῖο καὶ νὰ στραφῇ στὸ ρυθμικὰ ἐπαναλαμβανόμενο, νὰ παραμερίσει τὸ ἀτομικὸ γιὰ νὰ μελετήσῃ τὸ κοινωνικόν». (Simiand, <1903> 1960, 17, ὅπως παρατίθ. ἀπὸ τὸν Pomian, ὅπ. παραπ.)

Αὐτὸ τὸ κείμενο διακήρυξης θὰ ἀποτελοῦσε, μετὰ ἀπὸ 26 χρόνια, τὴ σπονδυλικὴ στήλη τῶν *Annales* καί, μετὰ ἀπὸ 57 (τὸ 1960), θὰ ξαναδημοσιευόταν αὐτοῦσιο στὸ περιοδικό, στὸ τμήμα *Combats et Debats* (Ἀγῶνες καὶ Διάλογοι). Ἡ συνολικὴ ἀποψη τῶν *Annales* φαίνεται νὰ συμπυκνώνεται στὸ κείμενο τοῦ Σιμιάν: ἡ ἱστορία ὡς πρόβλημα, ἡ ἐργαστηριακὴ μέθοδος, ἡ μακρὰ διάρκεια, ἡ ἀναζήτησις τῶν δομῶν. Καί, βέβαια, ἡ σχέση τῆς ἱστορίας μὲ τὶς κοινωνικὲς ἐπιστῆμες (Pomian, ὅπ. παραπ. 107-8).

Τὸ 1929 κυκλοφορεῖ τὸ πρῶτο τεῦχος τῶν *Annales*. Στὸ εἰσαγωγικὸ τους σημείωμα μὲ τὸν τίτλο «A nos lecteurs» (Πρὸς τοὺς ἀναγνώστες μας), οἱ δύο ἐκδότες του, ὁ Lucien Febvre καὶ ὁ Marc Bloch, χρησιμοποιοῦν σχεδόν πανομοιότυπα τοὺς ὅρους τοῦ Σιμιάν. Καταγγέλλουν τὴν ἐπιστημονικὴ κατάρτιση καὶ ἐξειδίκευση, «ποὺ ἀκόμη χωρίζε τoὺς ἱστορικοὺς ἀπὸ ἐκείνους ποὺ ἀφιερώνονται στὴ μελέτη τῶν (σύγχρονων) κοινωνιῶν καὶ οἰκονομιῶν», καὶ διακηρύσσουν ὅτι τὸ περιοδικό τους θὰ ἐνοποιήσει

- 1943 Lucien Febvre *Vivre l'histoire. Propos d'initiation*
- 1949 Lucien Febvre *Vers une autre histoire* (*Revue de métaphysique et de morale*)
- 1949 (= 1961) Marc Bloch *Apologie pour l'histoire ou métier d'historien*
- 1953 (= 1965) L. Febvre *Combats pour l'histoire*
- 1953 (Hommage à Lucien Febvre) *Eventail de l'histoire vivante* (Gallimard)
- 1962 L. Febvre *Pour une histoire à part entière* (Sevren)
- 1971 P. Veyne *Comment on écrit l'histoire. Essai d'épistémologie* (Seuil)
- 1973 (= 1978) E. Le Roy Ladurie *Le territoire de l'historien* (Gallimard)
- 1973 (Mélanges en l'honneur de Fernand Braudel) *Histoire et ethnologie* (E. Privat)
- 1974 (Editions Sociales) *Aujourd'hui l'histoire*
- 1975 M. de Certeau *L'écriture de l'histoire* (Gallimard)
- 1974 (= 1978) J. Le Goff-P. Nora *Faire de l'histoire* (Gallimard) 3 τόμοι (ἑλλ. μεταφρ. τῆς Κλαίρης Μητοτσάκη, *Τὸ ἔργο τῆς ἱστορίας* <1 τόμος: ἐπιλογή>, 1981 <Ράππας>)
- 1976 T. Stoianovich *French Historical Method. The Annales Paradigm* (Ithaca)
- (βλ. καὶ ἀφιερῶματα, ὅπως: *Annales E.S.C.* <Μάιος-Αὐγ. 1971>: *Histoire et Structure*, *Annales E.S.C.* 1979, *Review* 1:3/4, 1978: *The Impact of the Annales School on the Social Sciences*, *Dialectiques* 10-11 <φθ. 1975>: *Histoire et Société* κ.ά.)

γ. ἱστορία=πρακτικὴ

- 1910 Lucien Febvre *Philippe II et la Franche-Comté. Etude d'histoire politique, religieuse et sociale*
- 1922 Lucien Febvre *La Terre et l'évolution humaine. Introduction géographique à l'histoire*
- 1924 Marc Bloch *Les Rois thaumaturges. Etude sur le caractère surnaturel attribué à la puissance royale* (1960)
- 1931 Marc Bloch *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*
- 1932 Georges Lefebvre *La Grande Peur de 1789*
- 1933 Ernest Labrousse *L'Esquisse du mouvement des prix et des revenus en France au XVIIIe siècle* (Dullos)
- 1939 Marc Bloch *La Société féodale*
- 1942 Lucien Febvre *Le problème de l'incroyance du XVIe siècle: La Religion de Rabelais* (A. Michel)
- 1949 Fernand Braudel *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* (1966, βελτ. καὶ συμπληρ., Collin)
- 1964 J. Le Goff *La Civilisation de l'occident médiéval* (Arthaud)
- 1965 E. Le Roy Ladurie *Les Paysans de Languedoc* (Sevren)
- 1967 E. Le Roy Ladurie *Histoire du climat depuis l'an mil* (Flammarion)

μέ εμπειρικό τρόπο, «μέ τό παράδειγμα καί τήν πράξη», τό χώρο τών κοινωνικών επιστημών (Revel, *οπ. παραπ.*, 13).

«Είναι», γράφουν, «έναντια σ' αὐτά τά τρομακτικά σχίσματα πού σκοπεύουμε νά ἀντισταθοῦμε. Ὅχι ὁμως μέσω μεθοδολογικῶν ἄρθρων καί θεωρητικῶν πραγματειῶν, ἀλλά μέ τό παράδειγμα καί μέ τήν πράξη». (Febvre καί Bloch, *Annales...* 1929, 1, 2, ὅπως παρατίθ. ἀπό τόν Wallerstein, *Review* 1:1 <1977>, 6)

Ἀργότερα ὁ Φέβρ περιγράφοντας, σέ πιό προσωπικό ὕφος, αὐτή τήν ἀντίσταση-διαμαρτυρία θά γράψει:

«Ποτέ δέν δέχτηκα μέ ἡρεμία τήν ἱστορία ὅπως τήν ἔγραψαν αὐτοί πού ἡττήθηκαν στά 1870· τά σωφρονιστικά της τιτιθίσματα, τήν παραίτηση ἀπὸ ὁποιασδήποτε μορφῆς σύνθεση (*synthèse*), τήν κοπιώδη, ἀλλά ἀπὸ πνευματική ἀποψη φυγό-πονη, λατρεία τοῦ 'γεγονότος' καί τή σχεδόν ἀποκλειστική ἀγάπη γιά τή διπλωματική ἱστορία ('Α, ἂν τήν εἶχαμε μελετήσει πιό προσεκτικά, δέν θά θρῆσκοντο ἐδῶ πού εἴμαστε σήμερα!'). Μιά ἱστορία πού ἀπὸ τόν Albert Sorel, αὐτόν τόν κατά τό ἡμῖς θεό, ὡς τόν Etienne Bourgeois, αὐτόν τόν κατά τό ἕνα δέκατο θεό, εἶχε γίνει ἐμμονή ἰδέα καί εἶχε κατακυριεύσει αὐτοῦς πού μᾶς δίδαξαν ἀπὸ τό 1895 ὡς τό 1902...» (Febvre <1953>² 1965, σελ. VII)

(Τό 1903 ἔρχεται ὁ Σιμιάν).

Ὅταν, μετά τό Β' Παγκόσμιο Πόλεμο καί τόν (τραγικό) θάνατο τοῦ Μπλόκ, ξανακυκλοφοροῦν τά *Annales* (1946) μέ καινούριο τίτλο, ὁ Φέβρ βάζει στό ἐκδοτικό σημεῖωμα τόν τίτλο «Face au vent» ('Ἐνάντια στόν ἄνεμο):

«Τά *Annales* ἀλλάξαν», γράφει, «γιατί ὅλα γύρω μας ἀλλάζουν: οἱ ἄνθρωποι καί τά πράγματα. Μέ μιά λέξη: ὁ κόσμος(...) Κι ἂν μέ ρωτήσουν», συνεχίζει, «ἔχω ἐγώ, ὁ ἱστορικός, τό δικαίωμα νά συνεχίσω νά γράφω ἱστορία, τότε δέν θά διστάσω καθόλου νά πῶ ναί, ἐφόσον ἡ ἱστορία (καί μόνο ἡ ἱστορία μπορεῖ νά τό κάνει) μπορεῖ, σ' ἕνα κόσμο συνεχοῦς ἀσταθείας, νά καταστήσει δυνατή τή ζωή μας μέ σκέψεις ἄλλες ἀπὸ τό φόβο...» (Febvre, *Annales* E.S.C. 1/1, 2, 6-7, ὅπως παρατίθ. ἀπὸ τόν Wallerstein, *οπ. παραπ.*, 6.)

Τό 1957, ὅταν θά ἀναλάβει τή διεύθυνση τών *Annales* ὁ Fernand Braudel, θά μᾶς θυμίσει στό δικό του ἐκδοτικό σημεῖωμα, μέ τόν τίτλο «*Les Annales continuent*» (Τά Α. συνεχίζονται), ὅτι

«Οὔτε ὁ Μ. Μπλόκ οὔτε ὁ Α. Φέβρ εἶχαν τήν ἐπιθυμία οὔτε τήν αὐταπάτη ὅτι δημιουργοῦσαν σχολή... Μᾶλλον», γράφει, «ἔψαχναν καί ἀναζητοῦσαν σ' ὅλη τους τή ζωή.» (Braudel, *Annales* E.S.C., XII, 3, 1, ὅπως παρατίθ. ἀπὸ τόν Wallerstein, *οπ. παραπ.*.)

Τά *Annales* θά συνεχίσουν, κατά τόν Μπροντέλ, νά ἀντιπροσωπεύουν

«τήν ἱστορία, τήν ἐξωθημένη στά ἀκράια της ὅρια, δηλαδή στήν καρδιά ὅλων τών επιστημών πού μελετοῦν τόν ἄνθρωπο. Καί, ὡς τά σήμερα, τήν ἱστορία τήν περιτριγυρισμένη ἀπὸ τίς ἐπικίνδυνες φλόγες τοῦ περιστατικοῦ» (*οπ. παραπ.*)

Τό 1969 (μετά τά γεγονότα τοῦ Μάη τοῦ '68) ὁ Μπρον-

τέλ παραδίνει τό περιοδικό σέ χέρια νεοτέρων ἐκφράζοντας τήν ἐπιθυμία νά παραμείνει τό περιοδικό

«στήν πρώτη γραμμὴ τοῦ νεωτερισμοῦ, ἀποδεχόμενο τό ἀναπόφευκτο ρίσκο» (Braudel, *Annales* E.S.C. XXIV, 3, 1),

ἀλλά μαζί καί τήν ἐλπίδα ὅτι

«ἂν παραστῇ ἀνάγκη, αὔριο κιόλας [οἱ ἐκδότες] δέν θά διστάσουν νά φτιάξουν καινούρια 'νέα *Annales*'.» (*οπ. παραπ.*)

(Τό εἰσαγωγικό τοῦ ἄρθρου ἔχει τόν χαρακτηριστικό τίτλο 'Les Nouvelles Annales'.)

«Ἄλλη μιά φορά», γράφει, «τά *Annales* γύρισαν καινούρια σελίδα, παραμένοντας πιστά στό πνεῦμα τοῦ Φέβρ καί τοῦ Μπλόκ πού ἱδρυσαν τό περιοδικό κάπου 40 χρόνια πρίν. Ὁ στόχος τους ἦταν νά υιοθετήσουν νέες μεθόδους, ὅσο αὐτό ἦταν δυνατό, καί νά ἀποδεχτοῦν τοὺς κινδύνους πού αὐτό συνεπάγεται. Ὑπάρχουν ἄλλα περιοδικά πού ὑπηρετοῦν τό ἐπαγγέλμα μας καί πού κεντρικά κατέχουν τό ἥδη κατακτημένο πεδίο. Ὁ ρόλος τους εἶναι σπουδαῖος, ἀποφασιστικός, ἀναντικατάστατος. Ἀκριβῶς αὐτό ὁμως ἐπιτρέπει σέ μᾶς νά παίζουμε διαφορετικό ρόλο στήν πνευματική συγκυρία τῆς ἐποχῆς μας.» (*οπ. παραπ.*, 571)

Στό κείμενο αὐτό ἐμπεριέχεται – ἴσως – ὅλη ἡ οὐσία τών *Annales*: ἡ διακήρυξη τῆς πίστες στό νεωτερισμό, ἡ υιοθέτηση τοῦ α' πληθυντικοῦ ἡ τοῦ, ἀκόμη πιό δηλωτικοῦ, ἀπρόσωπου συλλογικοῦ ὑποκειμένου: τά *Annales*. Στήν ἱστορία τών *Annales*, κάτω ἀπὸ αὐτό τό «ὑποκείμενο» συχνά κρύβονται σημαντικές διαφοροποιήσεις καί διαφορές· ὡστόσο, ἡ ὑπαρξὴ του καταδηλώνει τήν ὑπόσταση τῆς σχολῆς καί τήν τρομερά ἀφομοιωτική της δύναμη. Τό κείμενο αὐτό τοῦ Μπροντέλ θέλει νά βεβαιώσει ὅτι ὑπάρχει κάτι κοινό ἀνάμεσα στή μικρὴ περιθωριακὴ ὁμάδα τών καθηγητῶν τοῦ πανεπιστημίου τοῦ Στρασβούργου, πού στά 1929 πῆρε τά ὅπλα καί κήρυξε τόν πόλεμο ἐναντίον τοῦ πανεπιστημιακοῦ κατεστημένου τοῦ Παρισιοῦ, καί στό πανίσχυρο δίκτυο τών μελετητῶν πού σχετίζονται μέ τό περιοδικό καί, ἀπὸ τό 1946 καί μετὰ, μέ τό Ἐκτο Τμήμα (*Sixième Section*) τῆς Πρακτικῆς Σχολῆς Ἀνωτάτων Σπουδῶν (E.P.H.E.).⁶

Ἐδῶ ὑπόκειται μιά διμέτωπη ἀντίσταση: μιά ἀντίσταση στόν καινούριο ἐχθρό πρὸς τά μέσα· τό κατεστημένο τών *Annales*, αὐτό πού βολεῦεται μέ τή μίμηση, αὐτό πού θά ἔκανε νά ξεχαστεῖ ὁ νεωτερισμός.⁷ Καί μιά ἀντίσταση πρὸς τά ἔξω· ἡ παλιά ἀντίσταση στή θετικιστική

6. «Σάν ἕνα ἱσλάμ τῆς ἐπιστήμης, τό "πνεῦμα" τών *Annales* βάλθηκε νά κατακτήσει τόν κόσμο. Τό περιοδικό *Annales* ἔχει γίνεϊ τώρα τό χαλιφότο τό ὁποῖο ἐμπνέει καί ἀνανεώνει τήν ἐρευνα...» (Burguière, *οπ. παραπ.*, 196)

7. «Τά πρῶτα *Annales* [...] εἶχαν κάπου 300-400 ἀναγνώστες [...] Ἦταν μιά μικρὴ ὁμάδα μέ ἐπαναστατικές διαθέσεις, μιά ὁμάδα αἰρετικῶν καί εἶχαν ἐναντίον τους τό σύνολο σχεδόν τών γαλλικῶν πανεπιστημίων [...] Τά *Annales* σήμερα δέν ἔχουν πιὰ ἐχθρούς. Τά αἰρετικά *Annales* εἶχαν ἐχθρούς κι αὐτό ἦταν θαυμάσιο γιατί οἱ ἐχθροὶ σέ βοηθοῦν. Ἀπὸ τό 1965-70 συνέβη κάτι τρομερό: χάσαμε τοὺς ἐχθρούς μας! [...] Εἶναι δύσκολο νά εἶναι κανεῖς νεωτεριστής, νά εἶναι κανεῖς αἰρετικός ὅταν, ἀπότομα, ἔχει γίνεϊ κάποιο εἶδος ὀρθόδοξου [...] Τά *Annales* θρῆσκοντο πάντοτε σέ κρίση (εὐτυχῶς!). Ἡ ζωντανὴ ἱστορία θρῆσκεται πάντοτε σέ κρίση γιατί εἶναι ἡ ἀπάντηση πού δίνουν οἱ ἱστορικοὶ σέ προβλήματα πού θέτει ἡ σύγχρονη ἐποχὴ». (Braudel, *Review* 1:3/4, 247, 251, 260)

άντιληψη της ιστορίας, ή αντίσταση πού σηµαδεύεται από διάφορες έµμονές: τήν έµµονή ότι κάτω από τό συµβάν κρύβεται µιά πολυδιάστατη πραγµατικότητα· ότι κάτω από τά ένσταντανέ τής πολιτικής ζωής βρίσκονται οίκοονοµικές καί πολιτικές δοµές· ότι πίσω από τίς µειοψηφίες τών πόλεων κρύβονται οί πλειοψηφίες τής περιφέρειας· ότι πίσω από τόν δυτικό κόσµο κρύβεται ό άλλος κόσµος. Καί, κυρίως, τήν έµµονή ότι δέν υπάρχει τέτοιο πράγµα όπως ή οίκοονοµία, ή κοινωνία, ή πολιτισµός, αλλά υπάρχουν κοινωνίες, οίκοονοµίες, πολιτισµοί. Τά *Annales* ανάγκασαν τήν ιστορία καί τίς άλλες κοινωνικές επιστήµες – όσες τουλάχιστον από αυτές εξακολουθούσαν νά μένουν ανυποψίαστες – νά πάρουν σοβαρά υπόψη τους αυτές τίς έµμονές (Wallerstein, *Review* 1:3/4, 6-7). Έµμονές πού έχουν συγκεκριμένο στόχο· τούτον: νά δείξουν ότι ή ιστορία είναι κοινωνικά υπεύθυνη επιστήµη. «*Άς εξηγήσουµε τόν κόσµο στόν κόσµο µέσω τής ιστορίας*», γράφει ό Φέβρ (<1953>²1965, σελ. 40). «*Άς καταλάβουµε τό παρόν µέσω του παρελθόντος*», υποστηρίζει ό Μπλόκ (<1949>²1961, σελ. 11). Αν συσχετίσουµε αυτές τίς εύκτικές διατυπώσεις µέ τό είδος τής ιστορίας πού θέλουν νά κάνουν, τότε αυτή ή υπευθυνότητα αποκτά πολιτικές αποχρώσεις καί µεταθέτει τήν αντίσταση από τόν ακαδηµαϊκό-πανεπιστηµιακό χώρο στό πολιτικό πεδίο τής πάλης τών ιδεών.

*Άς περάσουµε τώρα στο άλλο µαχητικό περιοδικό: τό *Past and Present*, πού κυκλοφορεί στην Άγγλία τό 1952, στην περίοδο δηλαδή όπου τά *Annales* ξεκινούν τή δεύτερη φάση τής ιστορίας τους εδραιωµένα πιά σ' ένα ίδρυµα.

Φαίνεται ότι ως τότε στην Άγγλία ήταν εύρύτατα γνωστά µόνο µεμονωµένα όνόµατα καί έργα πού σχετίζονταν µέ τά *Annales* (κυρίως ό Μπλόκ καί ό Φέβρ, καί µάλιστα συγκεκριµένες µελέτες τους) (Burke, *Review* 1:3/4, 147-9). Τά *Annales* ως νέα προοπτική στην ιστοριογραφία τά γνώριζαν όρισµένοι ιστορικοί καί κοινωνικοί επιστήµονες, όι περισσότεροι από τούς όποιους είχαν ή καί έχουν σαφώς µαρξιστική κατεύθυνση. (Νά θυµίσω άπλως έδώ ότι ή κοινωνική αρχαιολογία του Gordon Childe υπήρξε ίσως ή πιό δηµοφιλής αρχαιολογική παραλλαγή του ιστορικού υλισµού στην Άγγλία του '30 καί του '40.) Αυτό, όστόσο, πού γνώριζαν δέν ήταν τά *Annales* ως σχολή, αλλά τό νέο κύµα στην ιστορία, πού στη

- 1967 F. Braudel *Civilisation materielle et capitalisme* (Collin)
- 1969 P. Vilar *A History of Gold and Money* (γαλ. 1961 αγγλ. 1969 N.L.B.)
- 1973 Georges Duby *Le Dimanche de Bouvines*
- 1975 E. Le Roy Ladurie *Montaillou, village occitan de 1294 a 1324* (Gallimard)
- 1977 F. Braudel *Afterthoughts on Material Civilization and Capitalism* (Johns Hopkins Univ. Press)
- 1979 F. Braudel *Civilisation materielle, economie et capitalisme XV-XVIII siecles* (Collin)
- 1979 E. Le Roy Ladurie *Le Carnaval de Romans* (Gallimard)
- (1976-) E. Labrousse-F. Braudel (eds) *Histoire Economique et sociale de la France* (PUF)
- (1976-) G. Duby *Histoire rurale de la France* (Seuil)
- 1980 E. Le Roy Ladurie *L'argent, l'amour et la mort en pays d'oc* (Seuil)

PAST AND PRESENT

A Journal of scientific history
(έτος ίδρυσης: 1952, έδρα: Λονδίνο)

1959: Past and Present Society

- 1952 Past and Present, *A Journal of scientific history*
- 1959 Past and Present, *A Journal of historical studies*
(έκδοτική επιτροπή: M. Dobb, G. Childe, C. Hill, E. Hobsbawm, P. Worsley, E. P. Thompson, G. Barraclough, John Morris κ.α.)

- 1952 (οι εκδότες) "Introduction"
- 1961 (οι εκδότες) (Απολογισµός)
- 1968 E. Hobsbawm "Karl Marx's Contribution to Historiography" *Diogenes* (έλλην. µετάφρ. του Άλέξη Πολίτη "Η συνβολή του Καρόλου Μάρξ στην επιστήµη τής ιστορίας 1981 (εκδ. Μνήµων)
- 1971 E. Hobsbawm "From Social History to the History of Society" *Daedalus (Historical Studies Today)*
- 1978 E. P. Thompson *The Poverty of Theory and Other Essays* (Merlin)
- 1959 E. Hobsbawm *Primitive Rebels* (Manchester Univ. Press)
- 1962 E. Hobsbawm *The Age of Revolution* (Cardinal)
- 1963 E. P. Thompson *The Making of the English Working-Class* (Penguin)
- 1964 E. Hobsbawm *Labouring Men*
- 1969 E. Hobsbawm *Bandits* (Penguin)
- 1977 E. Hobsbawm *Revolutionaries*

REVIEW

A Journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems and Civilizations

(έτος ίδρυσης: 1977, έδρα: Νέα Υόρκη)

1977: Fernand Braudel Center

Γαλλία εκφράστηκε τόσο έντονα και μαχητικά από τα *Annales*, ώστε όσοι έβλεπαν τα πράγματα απέξω να ταυτίζουν με αυτό το περιοδικό και μία σειρά άλλων ιστορικών, όπως ο Georges Lefebvre και ο Ernest Labrousse, και να τους θεωρούν όλους ως τη γαλλική ιστορική σχολή.

Αυτοί λοιπόν που παρακολουθούσαν με ενδιαφέρον την «επανάσταση» των *Annales* (ή, καλύτερα, της γαλλικής σχολής) αποτελούσαν μία περιθωριακή ομάδα κοινωνικών επιστημόνων – παρά το γεγονός ότι μερικών τα έργα υπήρξαν και εξακολουθούν να είναι εκδοτικές επιτυχίες, και μάλιστα με εύρηματο αναγνωστικό κοινό, ή το γεγονός ότι ορισμένοι κατείχαν ή και κατέχουν κάποιες ακαδημαϊκές θέσεις κύρους. Οι επιστήμονες αυτοί είχαν ήδη καθιερώσει αυτόνομο στη χώρα τους τις προϋποθέσεις και είχαν θέσει τις βάσεις για μία άλλη ιστορία,⁸ όταν αποφασίζουν να οργανώσουν τη δράση τους συντονίζοντας το έργο τους, προσδιορίζοντας με σαφήνεια τους στόχους τους, ακολουθώντας, με δυό λόγια, το παράδειγμα των *Annales*. Τό 1952 λοιπόν ιδρύουν το περιοδικό *Past and Present*, από τη μία μεριά για να αντισταθούν στην καθιερωμένη, την επίσημη ιστορία (την ιστορία αυτών που ο Childe αποκαλούσε ειρωνικά: αντιεπιστήμονες μανδρινούς της 'Οξφόρδης) και, από την άλλη, «για να διευρύνουν τον κάπως στενό όριζοντα της παραδοσιακής ιστορίας» (Οι εκδότες, *Past and Present*, 1). "Ένα περιοδικό που, όπως και τα *Annales*, θα υιοθετήσει κάθε νεωτερισμό και θα προσπαθήσει να προσεταιριστεί κάθε αντιστασιακή κίνηση. Είναι χαρακτηριστικό, λογουχάρη, ότι ένας από τους εκδότες του περιοδικού, ο Χόμπσμπωουμ, χαιρετίζει τό 1961 τό γνωστό best-seller του E. H. Carr *What is history?* με τά παρακάτω λόγια:

«Τό βιβλίο του κ. Κάρ είναι μία ισχυρή όμοβροντία έναντίον του ιστορικού σκοταδισμού [...] Είναι βιβλίο πολεμικό. Οί αντιδραστικοί ιστορικοί, όπως ο Πόπερ και ο Τούνμπυ, είναι οί στόχοι του. "Όμως ή δύναμη της κριτικής του έγκειται όχι μόνο στην επιχειρηματολογία του, αλλά και στην αναγνώριση ότι τά διάφορα είδη της ιστορικής αντίδρασης αντιπροσωπεύουν μία είδική ιστορική άποψη – την άποψη μιάς τάξης, μιάς αυτοκρατορίας, μιάς κοσμοκρατορίας που πεθαίνει.» (Hobsbawm, όπως παρατίθ. από τόν R. Samuel, 1980, 93, βλ. παραπ., σημ. 7)

Δύο πράγματα φαίνεται ότι προσέλκυσαν τούς "Άγγλους ιστορικούς πρós τή γαλλική «σχολή». Τό πρώτο είναι ότι θεώρησαν τά *Annales* ως πρόδρομό τους σ' αυτό που θά μπορούσε νά όνομαστέι αντιστασιακή ιστορία ή αντιπολιτευτική ιστορία (opposition history).⁹ Τό δεύτερο ήταν ότι, άμέσως μετά τόν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ή Γαλλία ήταν ή μόνη χώρα στόν κόσμο όπου υπήρχε μία συστηματική, συνεχής και συνεπής προσπάθεια νά διερευνηθεί αυτή που και οί ίδιοι θεωρούσαν ότι είναι μία κρίσιμη περίοδος στην ανάπτυξη του σύγχρονου κόσμου: δηλαδή ή κοινωνία και ή οικονομία του 16ου και του 17ου αιώνα. Τό γιατί έμφανίζεται αυτό τό ιδιαίτερο, αυτό τό καυτό ενδιαφέρον γιά τή συγκεκριμένη περίοδο της ιστορίας άξίζει νά γίνει αντικείμενο ιδιαίτερης μελέτης. (Τό έρώτημα, λογουχάρη, θέτει ο Χόμπσμπωουμ σέ σχέση μάλιστα, γιά τά άγγλικά πράγματα, με τό διάλογο άνάμεσα στόν Μώρις Ντόμπι και τόν Πάωλ Σουήζυ σχετικά με τό πρόβλημα της μετάβασης από τή φεουδαρχία στόν καπιταλισμό (<Hobsbawm, *Review* 1:3/4, 238>.)

"Άς δούμε όμως από πιο κοντά την ιδρυτική διακήρυξη στο πρώτο τεύχος του *Past and Present*. Θα σταθούμε σε σημεία της.

«Αυτό τό περιοδικό δημιουργήθηκε όχι γιατί οί ιδρυτές του πιστεύουν ότι δέν υπάρχουν αρκετά περιοδικά στό χώρο της ιστοριογραφίας, αλλά γιατί πιστεύουν ότι πρós τό παρόν υπάρχει χώρος γιά νά ασχοληθούν με την κατάσταση της ιστορικής έρευνας και της ιστορικής πραγματείας.»

Ακολουθώντας τό παράδειγμα των Φέβρ και Μπλόκ διακηρύσσουν ότι αυτό που προσπαθούν νά κάνουν θά τό δείξουν με τό παράδειγμα και την πράξη και όχι με μεθοδολογικά άρθρα και θεωρητικά δοκίμια (Οί εκδότες, όπ. παραπ.).

Ποιό είναι λοιπόν τό είδος της ιστοριογραφίας που θέλει νά ενθαρρύνει τό νέο περιοδικό; Είναι εκείνο τό είδος, μās λένε, που περιέγραψε ο μεγάλος "Αραβας ιστορικός Ιμπν Καλντούν τόν 14ο αιώνα, όταν παρατηρούσε ότι

«Η ιστορία είναι ή καταγραφή [τών μνημείων] της ανθρώπινης κοινωνίας ή του παγκόσμιου πολιτισμού· των αλλαγών που γίνονται στην φύση αυτής της κοινωνίας [...], των επαναστάσεων και των εξέγερσεων μιάς μερίδας ανθρώπων έναντίον μιάς άλλης, με την επακόλουθη ίδρυση βασιλείων και κρατών, με τίς διάφορες κοινωνικές και πολιτικές ομάδες τους· είναι ή καταγραφή των διαφόρων δραστηριοτήτων και ασχολιών των ανθρώπων είτε γιά τόν προσπορισμό των αναγκών πρós τό ζήν είτε στόν τομέα των επιστημών και των πρακτικών τεχνών. Κάι, γενικά, είναι ή καταγραφή όλων των μετασχηματισμών στούς όποιους υπόκειται μία κοινωνία εξαιτίας της ίδιας της της φύσης.»¹⁰

Στόχος λοιπόν είναι, γράφουν οί ιστορικοί του *Past and Present*,

«νά περιγράψουμε και νά εξηγήσουμε αυτούς τούς μετασχηματισμούς που υφίσταται ή κοινωνία από την ίδια της τή φύση. Θεωρούμε ότι οί άνθρωποι είναι ένεργητικοί και συνειδητοί δημιουργοί της ιστορίας, και όχι παθητικά θύματα της ή δέικτες γιά τίς στατιστικές. Κάθε μορφή ανθρώπινης κοινωνίας και κάθε άτομική δράση μέσα σ' αυτήν έχει, λοιπόν, τούς δικούς της νόμους κίνησης και ανάπτυξης, και αυτούς ακριβώς ψάχνουμε νά βρούμε.

Αρά πιστεύουμε ότι οί σύγχρονες προσπάθειες νά εκφραστεί ή ιστορία με βάση κάποιες μεταβολές που προέρχονται από τίς φυσικές επιστήμες (όπως, λογουχάρη, σέ σχέση με τή βιολογική εξέλιξη), υπεραπλοποιούν και διαστρεβλώνουν την ιστορία. Ούτε μπορεί ή ιστορία νά εξηγηθεί σε

8. Γιά έκτενή ανάλυση της βρετανικής ιστοριογραφίας σέ σχέση με τά *Annales* και τό *Past and Present* βλ. Burke και Hobsbawm, *Review* 1:3/4. Γιά μία κριτική ανάλυση της βρετανικής μαρξιστικής ιστορίας βλ. τό άρθρο του Raphael Samuel «British Marxist Historians» (μέρος Α') *New Left Review* 120 (Άπρ. 1980), 21-96 καθώς και τό R. Samuel (ed) *People's History and Social History* 1981 (βλ. σημ. 2 παραπ.), όπου δημοσιεύονται οί ανακοινώσεις και οί συζητήσεις που έγιναν στό σεμινάριο του History Workshop στην 'Οξφόρδη (1979).

9. 'Ο όρος μεταφράζεται και «ιστορία της αντίστασης», πράγμα που συμφωνεί – όπως θά φανεί και παρακάτω – με τά συγκεκριμένα θέματα που επιλέγουν γιά νά μελετήσουν οί περισσότεροι από τούς ιστορικούς του κύκλου: τελετουργίες ανταρσίας, "πρωτόγονη επανάσταση", εξέγερσεις, στάσεις, λιηστεία, φτώχεια, παράνομες ή παρακρατικές οργανώσεις κλπ.

10. Χρησιμοποιώ – με ελάχιστες αλλαγές – την ελληνική μετάφραση του Δημοσθένη Κουρτόβικ, Ibh Khalidun, *Προλεγόμενα* (Κάλβος) 1980, σελ. 46.

- 1977 I. Wallerstein "The Tasks of Historical Social Science: An Editorial" (1-1)
- 1978 Αφιέρωμα "The Impact of the Annales 'School' on the Social Sciences" (1-3/4) (ανακοινώσεις-συζητήσεις των I. Wallerstein, J. Revel, T. Stolanovich, M. Aymard, H. Inalck, K. Pomian, A. Duboc, G. Tilly, G. Huppert, N. Birnbaum, E. Hobsbawm και Fernand Braudel)
- 1974 I. Wallerstein *The Modern World-System. I. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century* (Academic Press)
- 1980 I. Wallerstein *The Modern World-System. II. Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy 1600-1750* (Academic Press)

σχέση απλώς με το εξωτερικό της περιβάλλον (π.χ. το κλίμα, τη γεωγραφία, τις πολιτιστικές επαφές). Δυσπιστούμε όμως και απέναντι στις προσπάθειες να εξηγηθεί ή μία φάση της Ιστορίας με όρους που εκφράζουν μιά άλλη (π.χ. ή ρωμαϊκή οικονομία με όρους του σύγχρονου καπιταλισμού ή ιμπεριαλισμού). Στη γενιά μας είδαμε να ξαναανατέλουν όρισμένες σχολές σκέψης που κατ'άγονται άμεσα ή έμμεσα από την αντι-ορθολογική κοσμοθεωρία (Weltanschauung) του ρομαντισμού των αρχών του 19ου αιώνα, κοσμοθεωρίες που άρνούνται τη δυνατότητα μιάς επιστημονικής προσέγγισης στην Ιστορία. Δεν συμπεριζόμαστε αυτές τις απόψεις. Αυτό όμως δεν σημαίνει καθόλου ότι άρνούμαστε την ύπαρξη ή την επίδραση που είχαν οι παράλογες δυνάμεις στη δόμηση του παρελθόντος, ούτε θέτουμε ότι υποθέτουμε πως το παρελθόν μπορεί να ερμηνευτεί στη βάση μιάς απλής άλυσίδας αιτιοτήτων. Είμαστε έτοιμοι να θεωρήσουμε τη διαδικασία της ιστορικής αλλαγής όχι σαν το σημάδι μιάς μοναδικής άκέραιας γραμμής ανάπτυξης, αλλά μάλλον ως μιά σύνθετη ανάπτυξη, όπου σε κάθε στάδιο δημιουργούνται νέες συνθήκες δημιουργικής δραστηριότητας και εξαπολύονται νέα στοιχεία και καταστάσεις από τα οποία εκτυλίσσονται νέες εξελίξεις.

Αντιστεκόμαστε στην άποψη που λέει ότι ο ιστορικός μπορεί με την υπομονετική συσσώρευση «γεγονότων» να φτιάξει μιά φωτογραφικά πανομοιότυπη αναπαράσταση (wie es eigentlich gewesen) του ενός "αντικειμενικού" παρελθόντος. Δεν δεχόμαστε ότι Ιστορία είναι μόνο το ξεχωριστό και τό περίεργο.

Δεν δεχόμαστε ότι η Ιστορία είναι "τό ένα καταραμένο πράγμα μετά τό άλλο!"

Διαχωρίζουμε τη θέση μας από τη θέση του Μπενέττο Κρότσε και των μαθητών του που είναι μιά περίτεχνα καλυμμένη μορφή φιλοσοφικού ιδεαλισμού. (Τό να πιστεύει κανείς ότι τό σχήμα που βρίσκουμε στο παρελθόν είναι απλώς τό υποκειμενικό σχήμα που προβάλλουμε από τό παρόν στο παρελθόν, σημαίνει στην πραγματικότητα πως αρνείται ότι αυτό τό σχήμα μπορεί να είναι έπιστημονικό.)»

Στή διακήρυξη επισημαίνεται ακόμη ο κίνδυνος που δημιουργείται όταν η Ιστορία συνδιαλέγεται με μη-προ-

βληματισμένες - και, άρα, προβληματικές - κοινωνικές έπιστήμες. Δηλαδή τονίζεται ότι

«Ο κύριος κίνδυνος από την υπεραπλοποίηση δεν προέρχεται πιά, όπως στον 19ο αιώνα, από την κατάχρηση μηχανιστικών απόψεων από τις φυσικές έπιστήμες και τη βιολογία. Προέρχεται, αντίθετα, από τη μόδα όρισμένων ιδεών που έρχονται από την ανθρωπολογία, την κοινωνιολογία, την ψυχολογία και την οικονομική έπιστήμη: έπιστήμες φορτισμένες άμεσα από την πολιτική (λογουχάρη, ο δομικός φονξιοναλισμός χρησιμοποιήθηκε για να εξηγήσει τη γαλλική Ιστορία από τό 1789 και έξης, ενώ ή [θεωρία] της ψυχολογικής δυσπροσαρμοστίας χρησιμοποιήθηκε για να εξηγήσει την Ιστορία εθνών κ. ά.).

Μας ενδιαφέρει να καταλάβουμε πως συμβαίνει ή αλλαγή στο παρελθόν και όχι να ανακαλύψουμε στο παρελθόν φαινόμενα παράλληλα με τό παρόν.

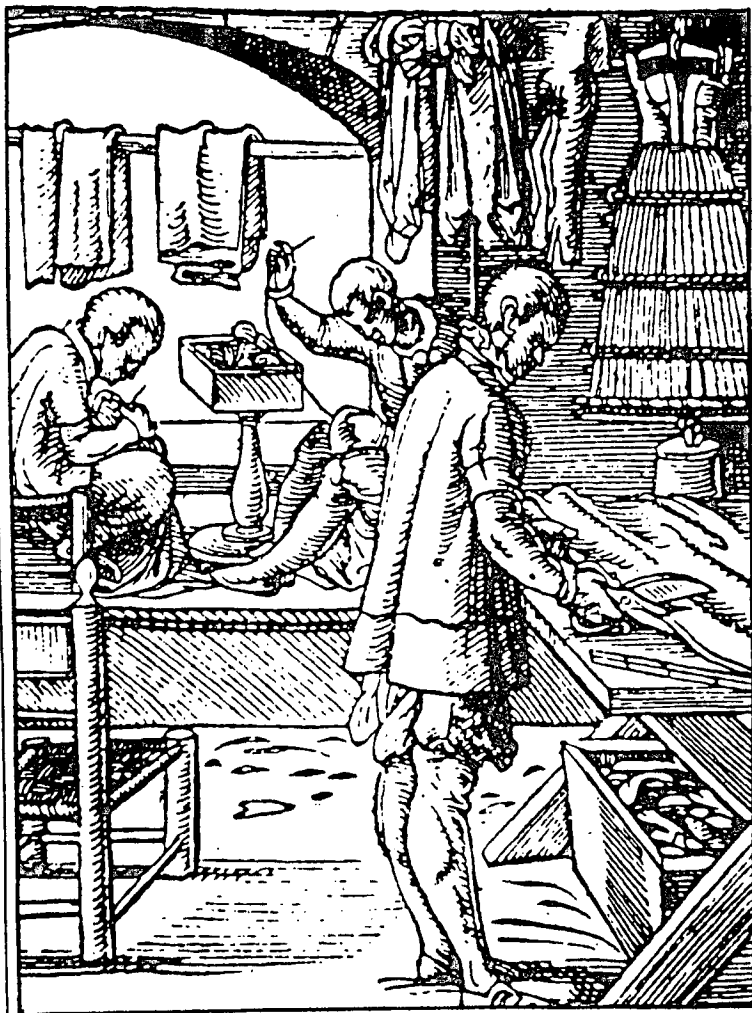
Μέσα σ' αυτά τά γενικά όρια υπάρχει άφθονος χώρος για διαφορές και διαφωνίες.»

Και στον πρώτο άπολογισμό τους, μετά 10 χρόνια, γράφουν:

«Πιστεύουμε ότι αυτοί που έχουν παρόμοια άποψη για την πρακτική μπορούν - και πρέπει - να εργάζονται μαζί ξεπερνώντας τις άλλες πολυάριθμες διαφωνίες τους. Τό 1952 αυτό ήταν πολύ λιγότερο φανερό από ό,τι είναι σήμερα. Στή διάρκεια αυτής της δεκαετίας πετύχαμε μερικούς - αλλά όπωσδήποτε όχι όλους - από τους στόχους μας. Πιστεύουμε ότι συμβάλλουμε με ξεχωριστό τρόπο στις Ιστορικές σπουδές. Δώσαμε ερεθίσματα για συζητήσεις. Καταστρέψαμε τούς φραγμούς. Ενθαρρύνσαμε και προσελκύσαμε όλο και περισσότερα άρθρα από Ιστορικούς που έχουν να πουν πολύτιμα και πρωτότυπα πράγματα.» (Past and Present, 20 <1961>, 3)

Στήν Ιστορία της Review, του τρίτου μαχητικού περιοδικού, προϋπάρχουν τά Annales (και τό Past and Present) και έχει ήδη δημιουργηθεί μιά κατάσταση στο χώρο των Ιστορικών έρευνών. Ωστόσο, στή δεκαετία του '70, ο κοινωνιολόγος Immanuel Wallerstein με μιά ομάδα κοι-

ωνικών επιστημόνων – πού οι περισσότεροί τους προέρχονται από τον κύκλο των *Annales* – αποφασίζουν να φτιάξουν ένα καινούριο περιοδικό στην άλλη άκτῃ του Ἀτλαντικού. Μιά απόφαση πού υλοποιείται τό 1977 μέ τήν έκδοση τῆς *Review*. Ἡ ἐκτίμησή τους εἶναι ὅτι

«Πάλι σημειώνεται μιά καινούρια κρίση στὶς κοινωνικές ἐπιστῆμες, μιά κρίση στὴν ὁποία ἡ ἀπάντηση δίνεται μέ μιά ἀναπτυξιακή ἀντίληψη τῆς ἱστορίας, ὅπου τὸ μοντέλο εἶναι ἡ πορεία ἀπὸ τὴν ὑπανάπτυξη στὴν ἀνάπτυξη. Ἡ ἀπάντηση δίνεται σ' ἀνατολή καὶ δύση μέ τὸν ἴδιο τρόπο. Καί, βέβαια, ὑπάρχουν πολλές παραλλαγές αὐτοῦ τοῦ ἀναπτυξιακοῦ μοντέλου πού ἐμφανίζεται μέ ἐξαιρετικά μοντέρνες ἀμφιέσεις καὶ πού βοηθεῖται ἀπὸ τὴν τεράστια ἐξειδίκευση “πού ξαπλώνεται σάν καρκίνος”. Οἱ ἀναπτυξιακές κλίμακες ξαναθυμίζουν τὶς ἐξελικτικές κλίμακες καὶ ὁδηγοῦν, μέσα πιά ἀπὸ τὴν πλαστή ἐτερογένεια τῶν κοινωνιῶν, σὲ καταπιεστικές ἱεραρχήσεις.» (Wallerstein, *Review* 1:1, 3-7. Βλ. καὶ διακήρυξη τοῦ Fernand Braudel Center (New York), ὅπ. παραπ., σελ. 89).

Ἐναντίον αὐτῆς τῆς ἀναπτυξιακῆς ἀντίληψης τῆς ἱστορίας γιὰ τὴν ἱστορία ξεσηκώνεται λοιπὸν ἡ νέα ἀντίσταση. Ὑψώνονται τὰ πολεμικά λάβαρα, γίνεται ἐπὶ κλησὶ τῶν προγόνων (τὰ *Annales* καὶ τὸ *Past and Present*) καὶ δημιουργεῖται ἡ *Review* πού περνᾷ στὸ ἴδιο στρατόπεδο μέ τ' ἄλλα δύο περιοδικὰ τὰ ὁποῖα συνεχίζουν τὴν ἐπιστημονική – καὶ πολιτική – τους ζωὴ (καθὼς καὶ μερικὰ ἀκόμη περιοδικὰ πού κυκλοφόρησαν σὺν μεταξῇ).

Ἡ ἐκδοτικὴ πολιτικὴ τοῦ περιοδικοῦ μᾶς φέρνει σίγουρα κοντὰ στὰ *Annales* καὶ στὸ *Past and Present*. Κοντὰ, ἀλλὰ μαζί καὶ ἀνεξάρτητα·

«Ἡ *Review* ἔχει στρατευτεῖ στὴν ἀναζήτηση μιᾶς προοπτικῆς ἡ ὁποία ἀναγνωρίζει τὴν προτεραιό-

τητα τῶν ἀναλύσεων τῶν οἰκονομικῶν συστημάτων γιὰ μεγάλα χρονικά διαστήματα καὶ γιὰ διευρυμένο χώρο· ἀναγνωρίζει, ὡστόσο, καὶ τὴ συνολικότητα τῆς κοινωνικο-ιστορικῆς διαδικασίας καὶ τὸν παροδικό (δηλαδὴ εὐριστικό) χαρακτήρα τῶν θεωριῶν.» (Wallerstein, ὅπ. παραπ., 7).

Ἡ ἱστορία-ἀντίσταση «Μέσα ἀπὸ τὸ παράδειγμα καὶ τὴν πράξη»

Τί εἶναι ὅμως τὸ «ἄλλο» πού προαναγγέλλουν τὰ μανιφέστα στὰ τρία περιοδικὰ; Ποιὰ εἶναι καὶ πῶς διαμορφώνονται τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτῆς τῆς ἱστορίας ἡ ὁποία διακηρύσσει τὴ διαφορετικότητα καὶ τὴ νευτερικότητά της μέ μαχητικό καὶ ἐπιθετικό τόνο ἀπὸ τὶς ἀρχές ἤδη τοῦ αἰῶνα; Αὐτὸ εἶναι τὸ ἐρώτημα τὸ ὁποῖο θὰ μᾶς ἀπασχολήσει στὴ συνέχεια. Γιατί αὐτὸ πού κάνει τὴν ἀντίθεση νὰ γίνεται ἀντίσταση εἶναι ἡ (μέ τὸν ἓνα ἢ μέ τὸν ἄλλο τρόπο) πραγματοποίηση τῆς ὑπόσχεσης πού ἔλεγε «μέσα ἀπὸ τὸ παράδειγμα καὶ τὴν πράξη». Ὁ Μποντέλ κάποτε εἶπε ὅτι δὲν γνωρίζει τί εἶναι ἡ ἱστορία, γνωρίζει μόνο ἱστορικούς (Revel, ὅπ. παραπ., 18). Σ' αὐτῶν τὴν πρακτικὴ θὰ στραφοῦμε.

Ἄν λοιπὸν ὁ θεμέλιος λίθος τῆς θεωρίας (ἢ: τῆς ἰδεολογίας) τῶν *Annales* εἶναι τὸ ἄρθρο τοῦ Σιμιάν, τότε τὸ κλασικὸ ὑπόδειγμα-μοντέλο αὐτῆς τῆς ἀλλιώτικης ἱστορίας εἶναι ἡ διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ Φέβρ γιὰ τὴν ἐπαρχία Franche-Comté, γραμμένη στὰ 1910. Κι ἂν ἀναρωτηθοῦμε, πῶς συγκεκριμένα, τί εἶναι τὸ καινούριο, θὰ διαπιστώσουμε ὅτι δὲν ὑπάρχουν οὔτε μυστικά ὄπλα, οὔτε νέες τεχνικές, οὔτε τεχνοκρατικός ἐξοπλισμός. Γιατί οἱ μέθοδοι πού ἐφάρμοσε ὁ Φέβρ στὴν ἀνάλυσή του εἶναι ἀναμφίβολα ὀρθόδοξες καὶ καθιερωμένες: εἶναι μιὰ ἐνδελεχὴς ἐρευνα τῶν ἀρχείων τῆς Μπεζανσόν, σύμφωνα μέ τοὺς κανόνες τῆς πρὶν τυπικῆς (γερμανικῆς) ἱστορικῆς μεθόδου. Ὑπάρχει ὅμως διάχυτῃ μιὰ ἄλλη λογικὴ. Μποροῦμε, βέβαια, νὰ δοῦμε πῶς τὸ καινούριο εἶναι ὁ τρόπος γραφῆς· γιατί αὐτὸς εἶναι αἰσθητὰ, θριαμβευτικὰ καινούριος: ὁ ἱστορικός ἀπευθύνεται στὸν ἀναγνώστη δίχως τίποτε τὸ ἀκαδημαϊκὸ καὶ ὁ ἀναγνώστης καλεῖται νὰ μοιραστεῖ τὸν ἐνθουσιασμό τοῦ συγγραφέα γιὰ τὸ θέμα του. Ἡ σημαντικὴ ὅμως καινοτομία εἶναι στὴν ἐπιλογή τοῦ θέματος καὶ στὸν τρόπο μέ τὸν ὁποῖο προσεγγίζεται αὐτό.¹¹

Στὴ Franche-Comté στὸν καιρὸ τοῦ Φιλίππου τοῦ Δεύτερου, τὸ ἀντικείμενο εἶναι ἡ ἐπαρχία, ὄχι ὁ Φίλιππος. Τὸ βιβλίο ἀρχίζει μέ τὴν περιγραφή τῆς ἀνθρωπογεωγραφίας τῆς περιοχῆς· ὁ ἀναγνώστης μεταφέρεται στὴν περιοχὴ τῶν Γιουρά. Ταξιδεύει στὶς στενὲς στριφογυριστὲς κοιλάδες μέ τὰ ἄγνωστα ὄρεϊνὰ ποταμᾶκια. Τὸ μέγεθος τῶν οἰκισμῶν, ὁ ἀριθμὸς τῶν κατοίκων, ἡ πίεση αὐτῶν τῶν ἀριθμῶν πάνω στὶς περιορισμένους πηγὲς διαβίωσης, ἡ ξύλευση, ὁ χάρτης τῆς ἀμπελοκαλλιέργειας, οἱ ὑπόγειες πηγές, ἡ ἐξόρυξη ἀλατιοῦ, τὸ ἐμπόριο δημητριακῶν, ὅλα περιγράφονται μέ μαεστρία. (Αὐτοῦ τοῦ εἶδους οἱ περιγραφές – δηλαδὴ, κατὰ κάποιον τρόπο, οἱ γεωγραφικὲς-οἰκολογικὲς εἰσαγωγές – θὰ γίνουν στὰ ἐπόμενα χρόνια ὡς σήμερα τὸ ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ τῶν μελετῶν τῶν λεγόμενων *Annalistes*).¹²

Ἀπὸ τὴ γεωγραφία στὴν οἰκονομία, ἀπὸ τὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία στὸ χάρτη τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς, στὴ διαμόρφωση τοῦ ἀστικοῦ οἰκο-

11. Βλ. ἀναλυτικὴ παρουσίαση ἀπὸ τὸν Huppert, *Review* 1:3/4, 215-9.

12. Πρέπει νὰ θυμίσουμε ἐδῶ ὅτι ὁ Φέβρ καὶ οἱ πρῶτοι *Annalistes* ἦταν μαθητὲς καὶ θερμοὶ ὑποστηρικτὲς τοῦ Vidal de la Blache, τοῦ θεωρητικοῦ τῆς γαλλικῆς σχολῆς τῆς ἀνθρωπογεωγραφίας (*géographie humaine*) καὶ ἰδρυτῇ τοῦ περιοδικοῦ *Annales de géographie*.

περιβάλλοντος. Για εκατοντάδες σελίδων ο αναγνώστης ξεναγείται σε μίαν ανασυνθεμένη ερμηνεία του 16ου αιώνα, δίχως να συναντά ούτε ένα περιστατικό (*événement*). Έχει όμως ήδη μπροστά του τα χαρακτηριστικά της συνολικής ιστορίας που είναι κοινωνική-οικονομική ιστορία και που, σε τελευταία ανάλυση, είναι πολιτική ιστορία.

Στή Franche-Comté ο Φέβρ δείχνει πώς η πολιτική και η διπλωματία βαθμιαία στραγγάλισαν αυτή την επαρχία. Δεν τὰ βλέπει όμως ως απομονωμένα αλυσιδωτά επεισόδια, αλλά τὰ βλέπει μέσα σε όλες τις άλλες πλευρές της ζωής, όπως τή ζούσαν οι άνθρωποι στη συγκεκριμένη επαρχία. Ο υλικός πολιτισμός, η χωρίδα και η πανίδα, οι τεχνικές στις αγροτικές εργασίες, η λειτουργία των κοινοτικών και των περιφερειακών θεσμών, ο μηχανισμός των πιστώσεων, η κινητικότητα των κοινωνικών ομάδων, η θρησκευτική ευλάβεια του πληθυσμού, οι εντάσεις που περιβάλλουν τις καταγγελίες για αίρεση ή για μαγεία, ο πολιτισμός των πόλεων, ο τοπικός πατριωτισμός, όλα αυτά είναι τμήματα ενός αδιαίρετου συνόλου.

Ο ιστορικός δεν φτιάχνει πιά φωτογραφικά άλμπουμ. Γίνεται σκηνοθέτης: ζουμάρει, δίνει γκρό-πλάν, απομακρύνεται και ξαναγυρνά μόλις τὸ αντικείμενο αλλάξει στάση, ὥσπου νὰ καταφέρει νὰ διακρίνει

«μιά νέα τάξη, ταυτόχρονα δυναμική και δομική, στην οποία τίποτε από ὅσα πρέπει νὰ εἶναι μαζί δεν εἶναι χωριστά». (Huppert, *Review* 1:3/4, 219)

Εἶναι πρόβλημα ἂν ταυριάζει στὸ 1910 νὰ τὸ ὀνομάσει κανείς αὐτὸ συνολική ἢ σφαιρική ιστορία. Πάντως σίγουρα ἔχει νὰ δεχτεί ὅτι εἶναι ζωντανή ιστορία.

Ἡ σφαιρικότητα ἀκριβῶς εἶναι μιά ἔννοια πού καλύπτει αὐτὸ πού ἐπιχειροῦσε νὰ δείξει ὁ Φέβρ μετὰ τὸ παράδειγμα. Καὶ αὐτὴ ἡ ἔννοια μπορεῖ νὰ δομηθεῖ μόνο μέσα ἀπὸ τὴν πράξη. Αὐτὸ, τουλάχιστον, δηλώνει ξεκάθαρα ὁ Μπροντέλ τὸ 1977, ὅταν δηλώνει ὅτι τόσο ἡ σφαιρικότητα ὅσο καὶ ἡ χρονικότητα καὶ ἡ μακρὰ διάρκεια (*la longue durée*) τοῦ ἐπιβλήθηκαν μέσα ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ πράγματα.

«Ἀφοῦ συγκεντρώσεις τὶς μαρτυρίες, τὰ δεδομένα, πρέπει νὰ τὰ ὀργανώσεις. Ἡ ἱστορία εἶναι μιά κατασκευή. Τὴ στιγμή τῆς κατασκευῆς τοῦ σπιτιοῦ χρειάζεται κάποιον σχεδίου τοῦ συνόλου, κάποιες ἔννοιες, κάποιες ὑποθέσεις. Ἔτσι δουλεύοντας τὴ Μεσόγειο ὁδηγήθηκα νὰ διαιρέσω τὸν χρόνο τῆς ἱστορίας ἀνάλογα μετὰ τὶς διαφορές χρονικότητας [...] Ἡ σφαιρικότητα δὲν εἶναι ἡ πρόθεση νὰ γράφει κανείς μιά συνολική ἱστορία τοῦ κόσμου. Εἶναι ἀπλῶς ἡ ἐπιθυμία, ὅταν προσεγγίζει ἕνα πρόβλημα, νὰ ξεπερνᾷ συστηματικὰ τὰ ὅριά του. Δὲν ὑπάρχει κανένα πρόβλημα στὴν ἱστορία, κατὰ τὴ γνώμη μου, πού εἶναι περιτειχισμένο, πού εἶναι ἀνεξάρτητο.» (Braudel, *Review* 1:3/4, 244-5)

Στὴ «Μεσόγειο», ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλες μελέτες του¹³ ὁ Μπροντέλ ἀφήνει νὰ ἀναδυθοῦν μέσα ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ πράγματα τρεῖς – τουλάχιστον – χρονικότητες:

– **μακρὰ διάρκεια** (*la longue durée*): δηλαδή ἡ διάρκεια σ' ἕνα σχεδόν ἀκίνητο ἐπίπεδο, τὸ ἐπίπεδο τῶν δομῶν καὶ τῶν «παραδόσεων». Εἶναι ἡ ἀργοκίνητη δράση τοῦ κόσμου (*cosmos*), τῆς γεωγραφίας, τῆς βιολογίας, τῆς συλλογικῆς ψυχολογίας καὶ τῆς κοινωνιολογίας.

13. Βλ. *Civilisation matérielle et Capitalism*, «La longue durée», *Afterthoughts...* καθώς καὶ τὸ τρίτομο *Civilisation matérielle, économie et capitalisme...*

– **συγκυρία**

(*la conjoncture*): ἕνα ἐπίπεδο μέσης διάρκειας τῶν συγκυριῶν ἢ τῶν περιοδικῶν κύκλων πού διαρκοῦν περισσότερο ἢ λιγότερο, ἀλλὰ πού σπάνια ξεπερνοῦν τὴ διάρκεια μερικῶν γενεῶν.

– **περιστατικά**

(*les événements*): ἕνα ἐπίπεδο μικρῆς διάρκειας, στὸ ὁποῖο κάθε δράση εἶναι σύντομη.

Στὴ «Μεσόγειο» λοιπὸν ἔχουμε μιά ἱστορία σὲ τρία ἐπίπεδα, στὴ βάση ἀκριβῶς τῶν διαφορετικῶν χρονικοτήτων. Ὁ Μπροντέλ, ὡστόσο, θεωρεῖ ὅτι ἡ πραγματικότητα ἐμπεριέχει ὄχι μόνο τρία χρονικά σχήματα, ἀλλὰ «πολλὰ (δέκα, ἑκατὸ, πολλές δωδεκάδες), πού καθένα τους ἔχει τὴ δική του ἱστορία».¹⁴ Ἡ σφαιρική ἱστορία προσπαθεῖ, ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀποψη, νὰ συλλάβει ὅλες τὶς (συγκεκριμένες, κάθε φορά) μορφές διάρκειας.

Ἐδῶ ἔχει τὴ θέση της, νομίζω, μιά καίρια παρατήρηση τοῦ Βάλερσταιν (*Review* 1:3/4, 239). «Ὅτι δηλαδή, στὸν Μπροντέλ, δὲν ὑπάρχουν μόνον τρεῖς (βασικές) διάρκειες, ἀλλὰ ὑπόκειται καὶ μιά τέταρτη, πού εἶναι ἡ αἰωνιότητα. Ἡ μακρὰ διάρκεια, λοιπὸν, ὀρίζεται, μετὰ αὐτὴ τὴ λογική, «ὄχι μόνον σὲ σχέση μετὰ τὴν συγκυρία καὶ τὸ ἐπεισοδιακὸ, ἀλλὰ – καὶ κυρίως – σὲ σχέση μετὰ τὴν αἰωνιότητα» (τὴν κατεξοχὴν διάρκεια). Γιατί ἡ ἔμφαση τοῦ Μπροντέλ στὶς συνέχειες τῆς μακρᾶς διάρκειας δὲν ὀρίζει μόνο τὸ στίγμα μίας ἀντίστασης ἐναντὶα στὰ ἐφήμερα συμβάντα-φαινόμενα τῆς ιστορίζουσας ἱστορίας. Ταυτόχρονα προσδιορίζει καὶ τὴ σθεναρὴ στάση της ἐναντὶα στὶς «οἰκουμενικές καὶ αἰώνιες ἀλήθειες» τῶν γενικευτικῶν ιδεαλιστικῶν ἢ χυδαιομαρξιστικῶν ιστορικῶν μοντέλων. Οἱ συνέχειες τοῦ χρόνου στὸν Μπροντέλ δὲν εἶναι

14. Βλ. ἀναλυτικὰ στὸν Stoianovich, 1976 (κυρίως κεφ. 3) καθώς καὶ τὴ συζήτηση ἀνάμεσα στὸν Hobsbawm καὶ τὸν Wallerstein (*Review* 1:3/4, 238-240)μ

λοιπόν αμετάβλητες «διάρκειες». Απλώς μπορεί να μετασχηματίζονται με αργό (σχεδόν ανεπαίσθητο) ρυθμό.¹⁵

Ο προβληματισμός του Μπροντέλ για τις χρονικότητες φαίνεται να ικανοποιεί – καταρχήν, τουλάχιστον – πολλούς ιστορικούς και κοινωνικούς επιστήμονες σήμερα. Άλλωστε για τους ιστορικούς η χρονικότητα είναι, κατά κάποιο τρόπο, συστατικό στοιχείο του «αντικειμένου τους», αφού ο χρόνος θεωρείται ως το πλαίσιο μέσα στο οποίο εκτυλίσσονται σέ διάφορους ρυθμούς τὰ υπό μελέτη φαινόμενα. Η άπελευθέρωση, ωστόσο, των διάφορων ρυθμών δεν οδηγεί άμεσα στο «μιά για πάντα ξεκαθάρισμα των λογαριασμών» με τη γραμμική αντίληψη του χρόνου, με τη γραμμική «περιστατικολογική» ιστορία. Όμως είναι πολύ προβληματικό αν άρκει να δώσει κανείς μιά (όσοδήποτε διαφοροποιημένη) διαχρονική διάσταση στα κοινωνικά φαινόμενα για να σκεφτεί τήν ιδιαιτερότητα της ιστορίας.¹⁶ Ίσως έπειδή

«Η ιδιαιτερότητα της ιστορίας σέ σχέση με τις άλλες κοινωνικές επιστήμες είναι ότι δεν έχει καμιά ιδιαιτερότητα και έχει τήν αξίωση να μελετήσει τόν χρόνο σέ όλες του τις διαστάσεις.» (F. Furet «Ποσοτική ιστορία» στο J. Le Goff και P. Nora <1975, τόμ. 1>, έλλην. μετάφρ. 1981, σελ. 86).

Ακριβώς η έπισήμανση αυτής της ιδιαιτερότητας της ιστορίας μάς οδηγεί στο πρόβλημα της συνολικής σφαιρικής μελέτης των κοινωνικών φαινομένων. Μπορούμε, ωστόσο, γενικά να δεχτούμε τήν άποψη ότι η σφαιρικότητα και η χρονικότητα συναρθρώνονται και δομούν τό σύστημα αναφοράς για τήν πρακτική (και, βέβαια, και τή θεωρία μέσα από τήν πρακτική) της «νέας ιστορίας» που έπροωθούν τὰ *Annales*.

Από αυτή τήν άποψη ο όρισμός που δίνει τό 1958 ο Μπροντέλ για τή δομή (τήν κοινωνική δομή)¹⁷ δίνει ένδεχομένως τό κλειδί για τή στάση των *Annales* άπέναντι στή μελέτη των κοινωνιών (των οίκονομιών και των πολιτισμών):

«Γιά τούς κοινωνικούς έπιστήμονες δομή σημαίνει οργάνωση, συνοχή και σχετικά σταθερές σχέσεις άνάμεσα σέ κοινωνικές μάζες και πραγματικότητα. Για μάς τούς ιστορικούς, αναμφίβολα μιά δομή είναι μιά συγκέντρωση, μιά άρχιτεκτονική. Πολύ περισσότερο όμως είναι μιά πραγματικότητα: ότι δηλαδή ο χρόνος αλλάζει δύσκολα και κινείται άργά. Όρισμένες δομές έπιζώντας για πολύ γίνονται τὰ σταθερά στοιχεία για άμέτρητες γενιές: έμπνδίζουν τήν ιστορία μπλοκάροντας (και άρα διευθύνοντας) τή ροή της. Άλλες δομές διαλύονται, κονιορτοποιούνται πίο γρήγορα. Άλλά όλες τους είναι ταυτόχρονα ύποστηρίγματα και έμπόδια. Ός έμπόδια σχηματίζουν όρια από τὰ όποια ο άνθρωπος και οι έμπειρίες του δεν μπορούν να άπελευθερωθούν. Σκεφτείτε μόνο τί δύσκολο είναι να συντριθούν όρισμένα γεωγραφικά πλαίσια, όρισμένες βιολογικές πραγματικότητες, όρισμένα όρια στήν παραγωγικότητα. Δείτε άκόμη και τὰ νοητικά έμπόδια: τὰ πλαίσια της διανόησης είναι κι αυτά φυλακές της μακράς διάρκειας.» (Braudel «La longue durée» *Ecrits...* 1969 σελ. 50-1)

Έτσι θα μπορούσε κανείς να διαπιστώσει ότι υπάρχει γενικά μιά σαφής και κυρίαρχη τάση στους ιστορικούς των *Annales* να ψάχνουν να βρουν κάποιο σταθερό σύστημα ή να οργανώνουν τήν έρευνά τους γύρω από δομές.¹⁸

Π.χ. ο Μπλόκ προχωρεί «στήν άνάλυση και τήν έρμηνεία μιάς επιμέρους κοινωνικής δομής: της φεουδαλικής δομής» στο γνωστό βιβλίο του *La société féodale* με κεντρική έννοια τό κοινωνικό σύστημα ή τήν κοινωνική δομή. Άκόμη, εμφανίζονται όροι όπως: δομή, μακρά διάρκεια, κοινωνιο-

οικονομίες (socio-économies) (Μπροντέλ) ή: σχεδόν άκίνητη ιστορία (histoire presque immobile) (Λέ Ρουά Λαντυρί) ή, άκόμη: κοινωνίες-οικονομίες (sociétés-économies), κ.ά.

«Αν, λοιπόν, η ταύτιση των (κοινωνικών) δομών βρίσκεται στήν καρδιά του έγχειρήματος, ή σχεδόν άκίνητη ιστορία, ή μακρά διάρκεια, φαίνεται ότι είναι κομμένη καραμμένη στα μέτρα της λεγόμενης προ-βιομηχανικής κοινωνίας. Είναι χαρακτηριστικό, λογουάρα, ότι οι ιστορικοί των *Annales* άποφεύγουν να βγαίνουν από τὰ όρια αυτής της (μακρόχρονης, βέβαια) περιόδου. Η ιστορία των *Annales* δεν άσχολείται – καταρχήν, τουλάχιστον¹⁹ – με τό πρόβλημα της αλλαγής ή με τό πέρασμα (τόν μετασχηματισμό) από μιά ιστορική δομή σ' αυτήν που τήν διαδέχεται.²⁰ Όσοι ιστορικοί (της περιφέρειας) των *An*

15. Πρβλ. άκόμη, τις παρατηρήσεις του Burguière, όπ. παρπ., σελ. 16 «Η στατιστική άνάλυση άνάμεσα σέ άλλα έχει φέρει σέ φώς τήν άσυνέχεια και τόν έτερογενή χαρακτήρα του ιστορικού χρόνου: ένα βραχύς χρόνος για τις πολιτικές αποφάσεις, τούς κοινωνικούς άγώνες και τήν πάλη, τις κρίσεις στή διατροφή: κι ένας μακρύς χρόνος για τή διακύμανση των τιμών, τις δημογραφικές κινήσεις. Υπάρχει, έπιπλέον, ή μακρά διάρκεια τὰ τρόπων παραγωγής, του άγροτικού τοπίου, των αντίληψεων νοοτροπιών (θέματα τὰ όποια φώτισε ο Φ. Μπροντέλ). Και, τέλος, ύπάρχει ο κυκλικός και μή-γραμμικός χρόνος που δίνει σι Ancien Régime ένα ρυθμό κίνησης (σάν τό ρολόγι) και, ταυτόχρονα, μακροπρόθεσμη σταθερότητα. Από αυτές τις διαπιστώσεις πηγάζει και ή άνάγκη να δείχτει ο τρόπος με τόν όποιο συνταρίζουν αυτές οι διαφορετικές χρονικότητες [...] Αυτή είναι ή σι μασία της πολυσυζητημένης συνολικής ιστορίας».

16. Michel Crenon και Régis Robin «Pour une déconstruction d'une pratique historique» *Dialectiques* 10-11 (1973), 12.

17. Νά έπισημάνουμε έδώ ότι ο όρος κοινωνικός έχει μάλλε περιέργη παρουσία στα *Annales* (ιδίως στις πρώτες φάσεις). Το ρόλο λογουάρα που ο Μπλόκ άσχολήθηκε με τήν άνάλυση κοινωνικών δομών (π.χ. *La Société féodale*), ο Φέβρ – που ούτως ή άλλως μοιάζει να είναι άλλεργικός στόν όρο δομή – έξηγοσε τί παρουσία του όρου κοινωνικός στους κατά καιρούς τίτλους το περιοδικού με τόν άκόλουθο τρόπο: «Η λέξη είναι άχρηστη έπισον σημαίνει πάρα πολλά πράγματα. Αφού όλη ή ιστορία είναι κοινωνική, δεν ύπάρχει τέτοιο πράγμα όπως ή κοινωνική ιστορία. Όστόσο ο όρος είναι χρήσιμος έξαιτίας άκριβώς τί άσάφειας στή σημασία» (Febvre 1943, όπως παρατίθ. από τί Stoinovich 1976, σελ. 95-6).

18. Για τις σχέσεις *Annales* και Braudel με τή γαλλική δομική άνθρωπολογία του Claude Lévi-Strauss βλ. ένδεικτικά Α. Burguière όπ. παρπ., καθώς και τό άρθρο του «Histoire d'une Histoire...» 1979. Βλ. άκόμη, E. Hobsbawm (1968) 1981 για τις σχέσεις δομική άνθρωπολογίας και μαρξισμού.

19. Χαρακτηριστικά είναι τὰ θέματα στα όποια άφιερώνον όρισμένα τεύχη τους τὰ *Annales*. Λογουάρα στήν περίοδο 1967-76 συναντούμε θέματα όπως: βιολογική (και δημογραφική) ιστορία και κοινωνία – Ιστορία και άστικοποίηση – Ιστορία και δομή – Προσωπογραφία – Οικόγένεια και κοινωνία – Μή γραπτή ιστορία (άρχαιολογική, προφορική, συμβολική, κινηματογραφική) – Άκίνητη ή βραδέως μεταβαλλόμενη ιστορία και περιβαλλοντική ιστορία – Ιστορία και σεξουαλικότητα – Αίρεση και «θρησκευτικό πεδίο» – Περι θανάτου – Η άνθρωπολογία της Γαλλίας – Τό Ancien Régime και ή Γαλλική Έπανάσταση – Η οίκονομική κρίση τού 1974 – Οι συγγραφείς και ή υπόθεση Ντρεύφους – Κίνα (1974) – Κρατική μηχανή και κοινωνία στή Σοβιετική Ένωση (1978) – Ιστορική άνθρωπολογία των κοινωνιών των Άνδεων – Έρευνες για τό Ισλάμ: ιστορία και άνθρωπολογία – Άρχαία προφορική παράδοση: μιά άλλη ιστορία; Ένδεικτικά σημειώνω δύο κεντρικά θέματα συμποσίων που διοργάνωσε ή Έταιρεία Pa and Present: Σχετικά με τις έπανάστάσεις τού 17ου αιώνα και ή καταγωγή της βιομηχανικής έπανάστασης και τό θέμα του συνδρίου τού Fernand Braudel Center τό 1977: *The Impact of the Annales School on the Social Sciences* (Οι έπιπτώσεις (ή δύναμη κροισης) της σχολής των *Annales* στις κοινωνικές επιστήμες).

nales ενδιαφέρθηκαν για αυτά τα ζητήματα έψαξαν αλλού να βρουν υποδείγματα, π.χ. στον Μάρξ (Revel, *οπ. παραπ.*, 16). Έδώ μπορούμε να ξεχωρίσουμε ένα μεγάλο πρόβλημα με το οποίο ασχολήθηκαν όρισμένοι ιστορικοί που κινήθηκαν ή κινούνται στα όρια της σχολής, όπως π.χ. ο Georges Lefebvre, ο Pierre Vilar, ο Ernest Labrousse, ο Albert Soboul. Πρόκειται για τη μελέτη του προβλήματος της λαϊκής διαμαρτυρίας και εξέγερσης· το πρόβλημα, γενικότερα, της συλλογικής δράσης σε περιόδους κρίσης. Στη Γαλλία, στις αρχές του 20ού αιώνα, οι σοσιαλιστές ιστορικοί και πολιτικοί, όπως ο Ζωρές, μελέτησαν με ιδιαίτερη προσοχή τα λαϊκά κινήματα. Όσοσο μπορεί κανείς να πει ότι η θεώρησή τους ήταν από πάνω προς τα κάτω: έβλεπαν, με άλλα λόγια, τα λαϊκά κινήματα όπως αυτά διαθλώνται μέσα από το πρίσμα της επίσημης ιστορίας των μεγάλων γεγονότων. Η από κάτω προς τα πάνω, ή καλύτερα: από μέσα προς τα έξω, ιστορία έγινε το πρότυπο για τη μελέτη της λαϊκής διαμαρτυρίας και της συλλογικής δράσης από τη δεκαετία του '20 και μετά, κυρίως με το έργο του Λεφέβρ για τον έντοπισμό άσυνχειών μέσα στη συνέχεια της κοινωνικής δομής.

Ο Λεφέβρ στη μελέτη του *Les Paysans du Nord* (Οι αγρότες του Βορρά) έδειξε ότι υπάρχει το υλικό για μία πλούσια απεικόνιση της ρουτίνας της κοινωνικής ζωής των κοινών, των συνηθισμένων καθημερινών ανθρώπων και για τη διασύνδεση αυτής της απεικόνισης με τις αναλύσεις της Γαλλικής Έπανάστασης και τις άλλες μεγάλες πολιτικές αλλαγές (Tilly, *Review* 1:3/4, 209).

Στο έργο του Σομπούλ, από την άλλη μεριά, αναπαριστάνεται η ζωή και η σύνθεση των εργατικών συνδικιών του Παρισιού στη διάρκεια της Έπανάστασης.²¹

Όμως ακριβώς το πρόβλημα της μελέτης των άσυνχειών μέσα στην ιστορική συνέχεια ή διάρκεια απασχολεί συνολικά τους ιστορικούς του κύκλου του *Past and Present*. Γι' αυτούς, σέ κάθε κοινωνική δομή, όπως γράφει χαρακτηριστικά ο Χόμπσβαουμ,

«[υπάρχουν ταυτόχρονα στοιχεία] που σταθεροποιούν και στοιχεία που διαλύουν [...] Είναι [...] σημαντικό πώς οι έσωτερικές τάσεις μπορούν μερικές φορές να επανενταχθούν σ' ένα αυτόσταθεροποιούμενο μοντέλο και να τό επανατροφοδοτήσουν ως λειτουργικοί σταθεροποιητές, ενώ άλλες φορές πάλι δέν μπορούν. Η πάλι των τάξεων μπορεί να ρυθμιστεί με μία ασφαλιστική θαλθίδα, όπως σέ τόσες στάσεις των πληθείων στίς προβιομηχανικές πόλεις, ή να θεσμοποιηθεί με τίς τελετουργίες της ανταρσίας» (για να χρησιμοποιήσω την εύστοχη έκφραση του Max Gluckman) ή και με άλλους τρόπους: μερικές όμως φορές δέν μπορεί να γίνει κάτι τέτοιο.» (Hobsbawm <1968> 1981, 26)

Είναι σαφές ότι οι άσυνέχειες δέν ταυτίζονται κατά κανένα τρόπο με τά μεγάλα περιστατικά (great events). Λογυιάρη, για τόν Χόμπσβαουμ, οι άσυνέχειες είναι τά

διαμορφωτικά περιστατικά (formative events) για την ιστορία των κοινωνιών.

«Υπάρχει», μάς λέει χαρακτηριστικά, «μιά σαφής διαφορά ανάμεσα στους δύο τύπους περιστατικών. Τά διαμορφωτικά περιστατικά μπορούν βέβαια να αναλυθούν και να έρμηνευτούν όσον αφορά τη γένεσή τους, τη σχέση τους με τη μακρά διάρκεια και τη δομική αλλαγή, ώστόσο όμως ή σημασία που έχουν, άφότου συμβούν και μετά, στην εθνική και την κοινωνική ζωή είναι αυτόνομη (και συχνά άσχετη) από τη γένεσή τους. Φυσικά τίποτε δέν μάς έμποδίζει να μελετήσουμε τη γένεση και τά αίτια της Γαλλικής, λογουιάρη, Έπανάστασης. Η δυσκολία όμως είναι να πούμε τί είδους διαφοροποιήσεις επέφερε, τί δομές δημιούργησε [...] Έδώ ακριβώς άνοιγει ένα μεγάλο θέμα: πολλοί ιστορικοί (άκόμη και από τά σύγχρονα Άνναles) έχουν αρχίσει να άναγνωρίζουν και πάλι την άνάγκη να άσχοληθούμε με τό κρίσιμο περιστατικό και να τό δούμε ως κάτι που συμβαίνει και μετά άκτινοβολεί προς τά έξω.» (Hobsbawm, *Review* 1:3/4, 97)

Έτσι, μολοντί ο Μπροντέλ έχει καταδικάσει τά περιστατικά που τά θεωρεί ότι είναι

«ένα επίπεδο μικρής διάρκειας στο όποιο σχεδόν κάθε δράση είναι βοή, κρότος, άστραπή, τρίξιμο, νέα και θόρυβος» (άπό τόν Stoianovich 1976, σελ. 109)

και, στη θ' έκδοση της «Μεσογείου», συμπληρώνει

«τά έπεισόδια είναι σκόνη. Διασχιίζουν την ιστορία σάν άναλαμπές φωτός. Προτού καλά καλά γεννηθούν, γυρνούν στο σκοτάδι ή στη λήθη» (Braudel, 1966, τομ. II, σελ. 223, όπως παρατίθ. άπό τόν Stoianovich, 1976, σελ. 230),

20. Πρβλ. ώστόσο τη διαφοροποιημένη άποψη του Stoianovich, *Review* 1: 3/4, 52, όπου γράφει, «Υπάρχει ή μάλλον υπάρχουν θεωρίες για την αλλαγή στη Méditerranée... του Μπροντέλ. Υπάρχουν και στο Capitalisme... του, αλλά πρέπει να τίς άναγνώσεις για να τίς άνακαλύψει». Και ο ίδιος ο Μπροντέλ όμως παρατηρεί: «Η συνέχεια θέτει αυτόματα τό πρόβλημα της άσυνέχειας» (*Review*, 1: 3/4, 257).

21. A. Soboul *La Civilisation et la Révolution française* (Arthaud) 1970.

22. Πρβλ. και όρους όπως: gros événement (Febvre), événement moteur (M. Crubellier), matrix event (Le Roy Ladurie). Για τό θέμα αυτό βλ. γενικότερα Stoianovich 1976 (passim).

οι ιστορικοί του *Past and Present* έχουν άλλη άποψη. Ου μίζω τη διακήρυξή τους:

«Στόχος μας είναι να περιγράψουμε και να εξηγήσουμε αυτούς τους μετασχηματισμούς που υφίσταται μία κοινωνία από την ίδια της τη φύση [...]
Να καταλάβουμε την αλλαγή στο παρελθόν.»

Όστόσο ο όρος που χρησιμοποιεί ο Χόμπσμπαουμ: διαμορφωτικά περιστατικά,²² εύκολα μπορεί να γίνει αντικείμενο παρεξήγησης. Ο E. P. Thompson χρησιμοποιεί τον όρο *διαμορφωτική περίοδος* (formative period ή formative years). Λογουχάρη, στο βιβλίο του *The Making of the English Working-Class* (Η διαμόρφωση της αγγλικής εργατικής τάξης) αναλύει την ιστορία της αγγλικής εργατικής τάξης στην περίοδο 1780-1832, περίοδο που την θεωρεί διαμορφωτική γιατί ισχυρίζεται ότι τότε μορφοποιήθηκε η συνείδηση της τάξης αυτής.

Με τον ίδιο τρόπο, όμως, και ο Χόμπσμπαουμ, στο βιβλίο του *The Age of Revolution* (Η εποχή της επανάστασης) μιλά για την περίοδο της διπλής, όπως την χαρακτηρίζει, επανάστασης: της γαλλικής και της βιομηχανικής, δηλαδή για την περίοδο 1789-1848, όπου διαμορφώθηκαν οι βάσεις για τις κατοπινές εξελίξεις. Ο χώρος περιγράφεται σε συνάρτηση με το χρόνο και ο χρόνος είναι το «περιστατικό» της διπλής επανάστασης, που είναι κάτι

«που δεν ανήκει τόσο πολύ στην ιστορία των δύο χωρών οι οποίες είναι οι κύριοι φορείς και τα σύμβολά της, αλλά είναι ο διδυμος κρατήρας μιάς ιδιαίτερα διευρυμένης ή φαισιόγενοους περιοχής. Τό γεγονός ότι οι ταυτόχρονες ρήξεις έπρεπε να συμβούν στη Γαλλία και στην Αγγλία και τό ότι έχουν ελαφρά διαφοροποιημένο χαρακτήρα δεν είναι ούτε τυχαίο ούτε αδιάφορο» (σελ. 14).

Η «διπλή επανάσταση» για τον Χόμπσμπαουμ είναι τό κατεξοχήν διαμορφωτικό περιστατικό, ο μεγαλύτερος μετασχηματισμός από την εποχή που οι άνθρωποι ανάκαλυσαν τη γεωργία και τη μεταλλουργία, τη γραφή, την πόλη και τό κράτος. Είναι μία επανάσταση που, όπως και οι άλλες, μετασχημάτισε και εξακολουθεί να μετασχηματίζει τον κόσμο. (Ώξίζει να παρεμβαλούμε εδώ μία καίρια παρατήρηση του Χόμπσμπαουμ. Συγκεκριμένα, ότι ακριβώς σ' αυτή την περίοδο εμφανίζονται όροι γύρω από τους οποίους άρθρώνεται ο σημερινός πολιτισμός και κοινωνία: όροι όπως: βιομηχανία, εργοστάσιο, μεσαία τάξη, εργατική τάξη, κεφαλαιοκρατία, σοσιαλισμός, άριστοκρατία, συντηρητισμός, προλεταριάτο, οικονομική κρίση, εθνικότητα, στατιστική, κοινωνιολογία, ιδεολογία, ανεργία, φτωχολογία.)

Παράλληλα όμως ο Χόμπσμπαουμ έπισημαίνει ότι:

«Η μελέτη που επικεντρώνεται σέ σύντομες περιόδους κρίσης, όσοδήποτε δραματικές και σημαντικές κι αν είναι αυτές [...] και, ακόμη και αν μελετηθούν μέ τις πιό πρωτότυπες και πιό εξελιγμένες τεχνικές, δεν μπορεί να παραγάγει μία ικανοποιητική απάντηση για τό πώς συμβαίνει ή δομική αλλαγή.» (Hobsbawm, 1971, 40 και 44)

Η πιό πρόσφατη όμως, απ' όσο γνωρίζω, συστηματική έρευνα στο χώρο της ασυνέχειας είναι ή μελέτη του Βάλερσταϊν *The Modern World-System* (Τό Σύγχρονο Παγκόσμιο Σύστημα) που κυκλοφόρησε στη σειρά μελετών μέ τό γενικό τίτλο Μελέτες στην Κοινωνική Άσυνχρονία. Ο Βάλερσταϊν έξ όρισμού εντάσσεται στο τμήμα του στρατοπέδου της άγγλοσαξονικής παραλλαγής του μοντέλου κοινωνικής ιστορίας, αφού ψάχνει να βρεί και διερευνά και αναλύει τις ασυνέχειες στην ιστορία, τις τομές.

Γιά τον Βάλερσταϊν, από αυτή την άποψη, ή διαμορφωτική περίοδος είναι πιό μακρόχρονη. Θεω-

ρεί τό μεσαίωνα ως τό πρελούδιο της νέας εποχής. Ο 16ος αιώνας είναι ή περίοδος-τομή, ή εποχή όπου δημιουργούνται οι προϋποθέσεις ταυτόχρονα και οι βάσεις για τό εύρωπαϊκό παγκόσμιο οικονομικό σύστημα. Τότε τό κέντρο του συστήματος αυτού μεταφέρεται από τη Σεβίλη στο Άμστερνταμ και τότε δημιουργείται μία οικονομία μέ κέντρο, περιφέρεια και έξωτερική άρένα. (Όπου, ή περιφέρεια είναι εκείνη ή γεωγραφική έκταση στην όποια ή παραγωγή είναι παραγωγή άγαθών που έχουν πολύ χαμηλές τιμές, αλλά ανήκει στον παγκόσμιο καταμερισμό της εργασίας έπειδή τά άγαθά που κυκλοφορούν μέ τό εμπόριο είναι βασικά άγαθά για καθημερινή χρήση και επιβίωση· ενώ ή έξωτερική άρένα είναι τά άλλα οικονομικά συστήματα μέ τά όποια ή συγκεκριμένη παγκόσμια οικονομία έχει έμπορευματικές σχέσεις που όμως περιορίζονται στην άνταλλαγή πολυτίμων ή έξωτικών άγαθών.)

Τό στρατόπεδο λοιπόν φαίνεται να χωρίζεται στην πράξη – όπως και στις διακηρύξεις – στα δύο. Από τη μία μεριά, ή έμφαση στη σταθερότητα και, από την άλλη, ή έμφαση στις τομές. Η *ισορροπία* και οι *άντιφάσεις*. Οι *συνέχειες* και οι *ασυνέχειες* σ' ένα παιγνίδι προτεραιοτήτων. Η σταθερότητα και ή αλλαγή γίνονται αντιστικτικά τό κεντρικό χαρακτηριστικό της δομής.²³

Αυτή βέβαια ή διαφοροποίηση σχετίζεται μέ τη στάση των ιστορικών άπέναντι στις μεγάλες, τις διαρθρωτικές αλλαγές – αυτές που διαμορφώνουν. Υπάρχει όμως και ένας άλλος τύπος αλλαγών που είναι ένσωματωμένες και λειτουργούν μέσα σέ συγκεκριμένες συνέχειες και συμβάλλουν στην άναπαραγωγή τους. Είναι τό είδος εκείνο των αλλαγών στις όποιες στρέφονται για να τις μελετήσουν Άγγλοι, κυρίως, ιστορικοί μέ σαφώς ανθρωπολογικά ένδιαφέροντα. Και πραγματικά, τό περισσότερο δανείζονται τά μοντέλα τους για την άνάλυση των θεσμοθετημένων αλλαγών – των συστημάτων μέσα από τά όποια έκτονώνονται οι άντιφάσεις των δομών – από την (κοινωνική) ανθρωπολογία, και πιό συγκεκριμένα από τη λέγόμενη σχολή του Μάντσεστερ (Max Gluckman, Ian Cunlison, Victor Turner, James C. Mitchell) από τις άρχές της δεκαετίας του '50 και μετά. Μελετούν, λογουχάρη, (όπως και οι ανθρωπολόγοι) τις *τελετουργίες της άνταρσίας*: εκείνους δηλαδή τους προσωρινά άποσταθεροποιητικούς μηχανισμούς στην κοινωνία, μέσω των όποιων, αφού άνατρέπεται προσωρινά ή τάξη ως έχει, στη συνέχεια άποκαθίσταται ένισχυμένη. Έτσι συμπεραίνουν ότι πρόκειται για μηχανισμούς σέ τελευταία άνάλυση σταθεροποιητικούς, αφού λειτουργούν ως κανάλια για να παροχετεύεται ή διαμαρτυρία, τό άγχος, οι έχθρότητες, οι άντιφάσεις μέ δυό λόγια, που άπειλούν να διαλύσουν την κοινωνία. Αυτές οι θεσμοθετημένες «αλλαγές» είναι οι άσφαλιστικές δικλίδες των κοινωνιών (βλ. Hobsbawm <1969> 1981, ίδιως σελ. 26-28).

23. «Όστόσο [σήμερα] υπάρχει μία σημαντική τομή στα Άnnales. Διαβλέπει κανείς την έντονη τάση να άσχολούνται μέ τις μακρόχρονες συνέχειες οι όποιες, κατά κάποιον τρόπο, διατηρήθηκαν μέσα στην αλλαγή στη Γαλλία από τό Ancien Régime στον 19ο και 20ο αιώνα. Υπάρχει ο φόβος ότι ή τάση για άναζήτηση συνεχειών μόνο δεν δίνει απάντηση στα προβλήματα της ιστορίας» (Hobsbawm, *Review* 1: 3/4, 239). Ο Χόμπσμπαουμ θεωρεί ότι αυτή ή σύγχρονη τάση στα Άnnales όφείλεται στο ότι πολλοί μελέτες που σχετίζονται μέ τό περιοδικό θέλουν να άποποιηθούν τό μαρξισμό της νεότητάς τους. Θεωρεί μάλιστα ότι αυτό άδυνατίζει τά Άnnales ως σχολή. Γιατί, από μία άποψη – όπου δεν ένδιαφέρει τελικά αν ήταν μαρξιστές ή όχι –, άναγνώριζαν ιστορικά προβλήματα και προσπαθούσαν να τά λύσουν ως ιστορικά προβλήματα. Έτσι ήταν «ελεύθεροι» από αυτό τό στοιχείο της ιδεολογικής διαμάχης, του ιδεολογικού διακανονισμού των πολιτικών λογαριασμών ή της άπόρριψης του πολιτικο-ιδεολογικού παρελθόντος τους.

Π.χ. ο Τόμσον, σέ μία θαυμάσια μελέτη του πού πολύ λίγο απέχει από την ανθρωπολογία, δείχνει τη λειτουργία ενός τέτοιου έθιμου στην προβιομηχανική Αγγλία. Η μελέτη αυτή, με τον τίτλο «Rough Music: le "charivari" anglais» (Σκληρή μουσική: τό άγγλικό "σαριβαρί")²⁴, δημοσιεύθηκε στό *Annales* τό 1972 καί στοχεύει, όπως γράφει ό ίδιος, πρώτα στην τυπολογική εξέταση των συγκεκριμένων έθιμικών μοντέλων συμπεριφοράς σέ διάφορες τους παραλλαγές καί, μετά, στην εξέταση του έθιμου έν λειτουργία, δηλαδή στην ή στις συγκεκριμένες του έμπλοκές σέ συγκεκριμένο κοινωνικο-ιστορικό πλαίσιο.

Ένα άλλο παράλληλο παράδειγμα είναι τό βιβλίο του Ε. Λέ Ρουά Λαντυρί *Le Carnaval de Roman* (Τό καρναβάλι του Ρομάν), όπου ό ιστορικός μελετά τη συγκεκριμένη δραματοποίηση, μέσα από τό μοντέλο του καρναβαλιού, μιάς λαϊκής εξέγερσης, δηλαδή μιά περίπτωση όπου σπάζει ή ασφαλιστική βαλβίδα. Ωστόσο, μολονότι καί ή επιλογή μόνο του θέματος είναι ένδεικτική, εύκολα διαπιστώνει κανείς ότι ό συγγραφέας δέν αναλύει την περίπτωση θεωρώντας την ως διαμορφωτικό έπεισόδιο. Ας δούμε από πού κοντά την προσέγγιση αυτή (βλ. καί Tilly, *Review* 1:3/4, 211). Στό Ρομάν, μιά πολιτειούλα κοντά στό Ροδανό, νότια από την Λυών, τό έτος 1580, στή διάρκεια ενός λιμού πού μάστιζε γιά πολύ καιρό την περιοχή, οι τεχνίτες καί οι αγρότες «χόρεψαν την εξέγερσή τους στους δρόμους της πόλης, προτού εξεγερθούν στην πραγματικότητα». Ο Ζάν Πομιέ, ένας τοπικός λαϊκός ήγέτης, ντυμένος τράγος κάθισε στον έπιτροπικό θρόνο, άνήγγειλε τίς νέες τιμές καί έκανε μιά σειρά τελετουργικές αποκηρύξεις των πλούσιων άστών του Ρομάν. Όμως δέν ήταν πιά μιά άπλή παροδική τελετουργική αντίστροφή των ρόλων (ή άντιδομή της συνήθους κοινωνικής δομής, όπως θά 'λεγε ό V. Turner), πού συνηθίζεται σέ καρναβάλια καί άλλες τελετουργίες. Οι πλούσιοι μέ έπικεφαλής τόν άστό Γκερέν άντέδρασαν βίαια δολοφονώντας τόν Πομιέ καί όπαδούς του. Τά έπεισόδια έμειναν γνωστά ως τό καρναβάλι του Ρομάν.

«Έτσι τέλειωσε τό καρναβάλι του Ρομάν, μιά άποτυχημένη άπόπειρα νά άντιστραφεί ή κοινωνική τάξη· όλα μπήκαν στή θέση τους καί οι κυρίαρχες τάξεις, πού είχαν παραγκωνιστεί γιά λίγο, ξαναοστήθηκαν στό πόδια τους. Γιά νά σφραγίσουν αυτή την έπιστροφή της τάξης, οι δικαστές διέταξαν νά κρεμαστεί άνάποδα μέ τά πόδια πάνω καί τό κεφάλι πρós τη γή τό πτώμα του Ζάν Πομιέ, του έπαναστάτη ήρωα.»

Στό Ρομάν, ό Λέ Ρουά Λαντυρί καταπιάνεται μέ την περιγραφή ενός έπεισοδίου: μιάς κοινωνικής άναταραχής· καί, μετά, χρησιμοποιεί αυτή την περιγραφή γιά νά άνταμάει τη νοοτροπία (mentalité) μιάς εποχής καί τόν πολιτισμό, την καθημερινή ζωή των ανθρώπων αυτής της εποχής στή συγκεκριμένη περιοχή. Πιστεύω ότι ακριβώς ό τρόπος μέ τόν όποιο μελετούνται οι νοοτροπίες (ή, όπως θά 'λεγαν οι Άγγλοι: ή κυρίαρχη ιδεολογία)²⁵ από τους ιστορικούς αυτής της νέας άντίληψης γιά την ιστορία μπορεί νά μäs βοηθήσει νά δούμε καλύτερα τους δρόμους (άλλοτε παράλληλους, άλλοτε συγκλίνοντες καί άλλοτε άποκλίνοντες) πού χαράζονται σέ σχέση μέ τόν τρόπο μέ τόν όποιο οι συνένοχοι καί οι άσυνέχειες (ριζικές ή θεσμοθετημένες καί ένσωματωμένες στην κοινωνική δομή) προβάλλουν άντιστικτικά ως έπίκεντρο των ένδιαφερόντων τους.

Ας πούμε πρώτα πώς φαίνεται ότι ή προσπάθεια νά διεισδύσει ή έρευνα (ή ιστορική έρευνα) στή συνείδηση των ανθρώπων του παρελθόντος είναι μιά από τίς πιο ισχυρές τάσεις στό *Annales* καί μπορεί νά δείξει την άντί-

ληψη πού έχουν γιά τη σταθερότητα της δομής. Στά *Annales* του μεσοπολέμου νοοτροπία σήμαινε βασικά τό σφαιρικό, άκαθόριστο, άπροσδιόριστο σύνολο ιδεών πού υπάρχουν σέ μιά έξίσου σφαιρική, άκαθόριστη, άπροσδιόριστη, αλλά καί δίχως έσωτερική διαστρωμάτωση κοινωνία. – Καί ίσως αυτό νά σχετίζεται μέ την «ιδεολογία της όμοθυμίας», ιδιαίτερα στό έργο του Φέβρ (βλ. Revel, *οπ. παραπ.*, 163)

Λογουχάρη, ή νοοτροπία (mentalité) πού περιγράφει γιά τόν γαλλικό 16ο αιώνα στή μελέτη του *Le problème de l'incroyance du XVIe siècle* (Τό πρόβλημα της άπιστίας στον 16ο αιώνα) τό 1942, υποδηλώνει μιά κοινωνία όπου προτεστάντες καί καθολικοί έχουν την ίδια νοοτροπία, όπου δηλαδή τό πολιτιστικό επίπεδο ένοποιεί πολύ περισσότερο άπ' ό,τι χωρίζουν οι κοινωνικές-πολιτικές διαφοροποιήσεις. Αποδεικνύει βέβαια μέ όξύνοια ότι ό Γάλλος του 16ου αιώνα σκεφτόταν μέ διαφορετικό τρόπο²⁶ (π.χ. ότι ή άντίληψη πού είχε γιά τόν χώρο καί τόν χρόνο ήταν μή-άκριβής, άσαφής, ότι του έλειπε κάθε έννοια του άδύνατου, κ.λπ). Όμως δέν έπιχειρεί νά διασυνδέσει τό σύστημα των ιδεών, τη νοοτροπία, μέ την κοινωνία. Ο Φέβρ γράφει τό 1942 γιά τόν Γάλλο του 16ου αιώνα, δίχως νά ξεχωρίζει κοινωνικά στρώματα, φύλα, ηλικίες, θρησκείες. Έδώ πιά ή νοοτροπία δέν διαφέρει καί πολύ από την κοσμοθεωρία, (την Weltanschauung (βλ. αναλυτική περιγραφή από τόν Burke, *οπ. παραπ.*, 153). Μέ παρόμοιο τρόπο ό Philippe Ariès, γράφοντας γιά τίς άντίληψεις του 17ου καί του 18ου αιώνα στή Γαλλία σχετικά μέ την παιδική ηλικία,²⁷ δέν φαίνεται νά προβληματίζεται γιά τίνος τίς άντίληψεις πρόκειται. Καί, βέβαια, δέν έχει πολλά νά μäs πεί γιά την παιδική εργασία, μολονότι είναι γνωστό ότι ή εύρωπαϊκή

24. *Charivari*: έθιμο στή γαλλική έπαρχία κατά τό όποιο συνήθιζαν νά προκαλούν μεγάλο θόρυβο χτυπώντας διάφορα άντικείμενα κατά τους γάμους. Σέ μεταγενέστερη έποχή τό έθιμο αυτό γινόταν μόνον όταν παντρεύονταν δύο πρόσωπα περιθωριακά ή σέ γάμους κοινωνικά άπαράδεκτους (ταξική διαφορά, χήρες, ηλικιωμένοι). Τό έθιμο άπαγορεύτηκε έπίσημα κατά τόν 17ο αιώνα.

25. Χρειάζεται ιδιαίτερη προσοχή στή χρήση των όρων νοοτροπίες, ιδεολογία – αλλά καί άλλων όρων πού έχουν κατά καιρούς χρησιμοποιηθεί έναλλακτικά, όπως π.χ. *Weltanschauung*, *vision du monde* (αυτός ό τελευταίος χρησιμοποιείται από τόν Lucien Goldman πού τόν δανείζεται από τόν Λούκατς). Βλ. πρόχειρα τό άρθρο του J. Le Goff «Οι νοοτροπίες. Μιά διφορούμενη ιστορία» (όπου καί πλούσια βιβλιογραφία γιά τό θέμα) στό *Τό έργο της ιστορίας* (Le Goff καί Nora (1974) 1981, σελ. 316-338).

26. Όμως, όπως παρατηρεί χαρακτηριστικά ό Wallerstein (*Review*, 1: 3/4, 240) «ό καθηγητής Στογιάνοθιτς μäs είπε νά παρατηρήσουμε τη διάκριση άνάμεσα σέ προ-μοντέρνες καί μοντέρνες κοινωνίες, γιατί ίσως είχαν διαφορετικούς τρόπους σκέπτεσθαι. Δέν είμαι καθόλου σίγουρος ότι πραγματικά είχαν διαφορετικούς τρόπους νά σκέφτονται ή διαφορετικούς τρόπους νά αλλάζουν. Αλλά νομίζω ότι υπάρχει μιά πολύ μεγάλη διαφορά πού πρέπει νά την υπογραμμίσουμε: Σέ μιά προ-μοντέρνα κοινωνία, άσχετα μέ τό πόσο πολύ άλλαζαν τά πράγματα, οι άνθρωποι ύποστήριζαν ότι παρέμειναν τά ίδια. Στή δική μäs κοινωνία, άσχετα μέ τό πόσο πολύ τά πράγματα παραμένουν τά ίδια, ύποστηρίζουμε ότι πάντοτε αλλάζουν. Οι χρονικότητες έχουν τεράστια σημασία. Η μακρά διάρκεια είναι καίρια γιά νά καταλάβουμε, άν βέβαια θέλουμε νά δούμε τί πράγματι αλλάζει καί τί δέν αλλάζει – ιδίως άν θέλουμε νά αλλάξουμε τά πράγματα.» Βλ. λογουχάρη, δύο χαρακτηριστικές μελέτες γιά τό πρόβλημα της άντίληψης του (κοινωνικού) χρόνου: J. Le Goff «Temps de l'église et temps du marchand», *Annales E.S.C.* XV (1960) καί E.P. Thompson «Time, work-discipline and industrial capitalism», *Past and Present*, 1960, τεύχ. 38 (1967).

27. *L'Enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime* (Plon) 1960.

οικονομία του 17ου και 18ου αιώνα στηρίχτηκε και στην παιδική και τη γυναικεία εργασία (Burke, *οπ. παραπ.*, 154). 'Ακόμη και ο Μπλόκ στην έξοχη μελέτη του για τους θαυματουργούς βασιλιάδες (*Les rois thaumaturges*: 1923), όπου ξεκινά με το ερώτημα πώς μπορούσαν να υφίστανται αυτές οι «συλλογικές πλάνες» (*les erreurs collectives*) για τόσο πολλούς αιώνες, δεν διασυνδέει το πρόβλημα αυτό με το πρόβλημα των σχέσεων εξουσίας και δύναμης.

[Όστόσο] πρόσφατα έχει αρχίσει να μελετιέται το θέμα των νοοτροπιών σε σχέση με το πρόβλημα των σχέσεων εξουσίας.²⁸

Ο Michel Vovelle, για παράδειγμα, μελετά τους διαφορετικούς ρυθμούς μεταβολής της εύσεβειας σε διάφορες κοινωνικές ομάδες στην Προβηγγία του 18ου αιώνα. Από την άλλη, ο Nathan Wachtel μελετά τη σύγκρουση ανάμεσα σε διαφορετικά συστήματα νοοτροπιών στο έσωτερικό μιας κατακτημένης κοινωνίας, το αποικιοκρατούμενο Περού και ανιχνεύει τις ιδεολογικές και πολιτικές συγκρούσεις που κρύβονται πίσω από τον όρο εκπολιτισμός (*acculturation*).²⁹

Και στο επίπεδο λοιπόν της μελέτης των νοοτροπιών οι ιστορικοί των *Annales* μένουν γενικά πιστοί στην υπόθεσή τους να ξεφύγουν από τα περιστατικά και οδηγούνται στη μακρά διάρκεια, τη δομή, στην έμφαση στη συνέχεια. Γι' αυτούς η μελέτη των νοοτροπιών φαίνεται ότι συνεπάγεται μία στατική (όσοδήποτε πλήρη και όξυδερκή) περιγραφή και έρμηνεία. Ο χρόνος της μακράς (ή της μέσης) διάρκειας εξαφανίζει την ποικιλομορφία, αλλά και τη δυναμικότητα των νοοτροπιών. Όστόσο και πάλι μπορούμε να συναντήσουμε μία διαφοροποιημένη στάση στην περιφέρεια των *Annales*: η γαλλική ιστορική σχολή αφήνει πάντα ανοικτά τα όριά της και παραδέχεται και άλλου είδους έρμηνειες ή προσεγγίσεις. Σχολιάζοντας, λογουχάρη, το βιβλίο του Λεφέβρ *La Grande Peur de 1789* ('Ο Μεγάλος Φόβος του 1789), όταν κυκλοφόρησε το 1932, ο Φέβρ παρατηρεί:

«Παράξενη γεωγραφία των όδων. Δείχνουν ένα *Massif Centrale* άδρανές, στόν παραδοσιακό του ρόλο ως πόλου απώθησης κάθε καινοτομίας [...] πού αντίθετα όμως άνοιξε στόν πανικό του 1789, ενώ οι μεγάλες οδοί επικοινωνίας από τις κοιλάδες του Λουάρ και του Γκαρόν έμειναν κλειστές...» (παρατίθεται από τον Stoianovich, 1976, σελ. 78).

28. M. Vovelle *Piété baroque et déchristianisation au XVIIIe siècle* (Plon) 1973. N. Wachtel *La Vision des vaincus: les Indiens de Peru devant la conquête espagnole* (Callimard) 1972 και του ίδιου «L'Acculturation» στο *Faire de l'histoire*, Le Goff και P. Nora (ed) τόμ. 1, *οπ. παραπ.*

29. *Acculturation*: όρος της αγγλοσαξονικής ανθρωπολογίας που χρησιμοποιείται από τα τέλη του 19ου αιώνα για να δηλώσει τά φαινόμενα που είναι αποτέλεσμα των άμεσων και παρατεταμένων επαφών ανάμεσα σε δύο διαφορετικούς πολιτισμούς. Άρα ο εκπολιτισμός είναι τύπος πολιτισμικής διάδοσης. Σήμερα ο όρος χρησιμοποιείται (συχνά πολύ εξειδικευμένα) για να δηλώσει έναν ιδιαίτερο τύπο «επαφής» ανάμεσα σε δύο άνισης ισχύος κοινωνίες: μία κυρίαρχη κοινωνία (π.χ. πιο πολυάριθμη ή εξοπλισμένη με πολεμική και έπιστημονική τεχνολογία κ.λπ.) επιβάλλεται *βίαια* σε μία υπό κυριαρχία κοινωνία. (Σχετικά με τις έπιστημολογικές και πολιτικές διαστάσεις του προβλήματος βλέπε Ν. Σκουτέρη-Διδασκάλου, «Η ανθρωπολογία σε κρίση: σημεία καμπίης και θεωρητικά αδιέξοδα» *Ο Πολίτης* 30 και 31 (Δεκ. 1979 και Ιαν. 1980).

Το βιβλίο έχει θέμα του τη διάδοση του πανικού και του φόβου στο Πρώτο Έτος της Έπανάστασης. Ο Λεφέβρ παρατηρεί τη γένεση και τη δυναμική μίας νοοτροπίας. Άσχολεϊται βέβαια συστηματικά με τη λεπτομερειακή μελέτη των δρόμων και των μονοπατιών απ' όπου διαδόθηκε ο πανικός και μάς δείχνει καταρχήν τί δεν ήταν ο Μεγάλος Φόβος: δεν ήταν «μιά σειρά από όμόκεντρα κύματα που άρχιζαν από τό Παρίσι και ξαπλώνονταν στις έπαρχίες». Δεν ταξίδεψε ο Φόβος «από τό Παρίσι στο Μπορντώ μέσω της κοιλάδας του Λουάρ[...] ή από τό Παρίσι στη Μασαλία μέσω του Σηκουάνα και του Ροδανού». Τα κύματα του Φόβου «δεν άκολουθήσαν τις βασιλικές άρτηρίες ή τά παραδοσιακά μονοπάτια του περιφερειακού έμπορίου ή του έμπορίου μεγάλων άποστάσεων. Τό Παρίσι ήταν έκκεντρο. Τά μονοπάτια του άγροτικού πανικού μπορεί», μάς λέει, «νά συνέπεσαν με τά από αιώνες μυθικά ή παραδοσιακά μονοπάτια, αυτά που υπήρχαν πολύ πριν από την έδραϊωση της συγκεντρωτικής διακυβέρνησης. Ήταν ένας Φόβος που δεν μπόρεσε νά έλεγχθεί και έξεσπασε» (*οπ. παρατίθ.* από τον Stoianovich, 1976, σελ. 79).

Κατά κάποιο τρόπο, είναι φυσικό αυτή ή μελέτη να στέκεται ανάμεσα στα *Annales* και τους Άγγλους ιστορικούς του *Past and Present*, οι όποιοι εξαρχής ενδιαφέρονται για τη δομή της κοινωνίας με τις αντιφάσεις της, για τό σύστημα εξουσίας με τά διαφοροποιημένα συμφέροντα εξουσιαστών και εξουσιαζόμενων και, φυσικά, για τις σχέσεις αυτών των δύο στο επίπεδο της ιδεολογίας, δηλαδή στο πεδίο της πάλης των ιδεών.

Θά πρέπει νά σημειωθεί εδώ ότι ήταν οι ιστορικοί αυτής της κατεύθυνσης που πρώτοι, απ' όσο μπορώ νά γνωρίζω, επέμειναν νά μήν έξηγηθεί ντετερμινιστικά με καθαρά οικονομικά αίτια ή επανάσταση του 17ου αιώνα στην Άγγλία και μίλησαν για τό ρόλο του πουριτανισμού που δεν ήταν απλώς «ο άφρός στην κορυφή της κοινωνικής δομής» (π.χ. ο Christopher Hill).

Στήν Άγγλία ή ιδιορρυθμία στη μελέτη των αντιφάσεων στο επίπεδο των ιδεών είναι διττή: γιατί, παράλληλα με την παραπάνω διαφορετική αντίληψη στην προσέγγιση του συστήματος των ιδεών, υπάρχει και παράδοση στη μελέτη του πολιτισμού, που – όπως είδαμε ήδη – επηρεάζεται από την κοινωνική ανθρωπολογία (π.χ., εκτός από τη σχολή του Μάντσεστερ και τη συμβολική ανθρωπολογία του E. R. Leach και της Mary Douglas, άλλα – και κυρίως – από τό έργο του E. E. Evans-Pritchard), στο χώρο της όποιας διαμορφώθηκαν εργαλεία και θεωρίες για την ανάλυση των συστημάτων αξιών και της ιδεολογίας. Στη μελέτη του πολιτισμού τονίζεται άκριβώς ή «δυναμική του πολιτισμού (και της κοινωνίας): πρώτα διαλύεται αυτός ο (παραπειστικός) όρος στα συστατικά του μέρη: κανόνες συμπεριφοράς, αξίες, τελετουργίες, έκφραση της ταυτότητας και της διαφοράς – με δύο λόγια, *ιδεολογία*: και, μετά, δείχνεται ή σχέση αυτών των «συστημάτων αξιών» με τό *κοινωνικό σύστημα*. Έτσι στο χώρο της ιστοριογραφίας έχουμε μελέτες όπου οι ιστορικοί επιχειρούν νά ανασυνθέσουν τις ιδεολογίες διαφόρων εποχών.

Π.χ. ο E. Τόμσον στη *Διαμόρφωση της άγγλικής εργατικής τάξης* ή ο Χόμπσμπανουμ στις διάφορες μελέτες του για τους ληστές, τους στασιαστές και τους επαναστάτες, όιγου διερευνά τό πώς δημιουργείται ή νοοτροπία (ή, εδώ: ή ιδεολογία) της αλλαγής και πώς και από ποιά κανάλια διοχετεύεται. Από αυτή την άποψη, ο μεσαιωνισμός, ή πίστη στους άόρατους ληστές, οι λαϊκοί άτρωτοι ήρωες κ.λπ. θεωρούνται ως κομμάτια ενός συνεκτικού συστήματος ιδεών, τό όποιο χαρακτηρίζεται από αντιφάσεις.

Η ιστορία-πρόβλημα

Προσπάθησα με τὰ λίγα παραδείγματα που προηγήθηκαν να (υπο)δείξω τους δύο διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους οι ιστορικοί της νέας αυτής ιστορίας καταπιάνονται με τὰ νέα θέματα που ανοίγει αυτή ή «άλλη» ιστορία: ή *ιστορία ως πρόβλημα*, ή αναζήτηση της δομής. Μέσα από την πρακτική αυτής της ιστορίας, ή ιστορία γίνεται *ιστορία του άλλου*.³⁰ Προσπάθεια δηλαδή να δομηθεί ή ιστορία κάθε πράγματος, κάθε ομάδας, κάθε περιόδου της ιστορίας, κάθε περιοχής που καταπιεστήκε ή παραμελήθηκε (Stoianovich, 1976, σελ. 158). Προσπάθεια να μιλήσουν οι σιωπές της «έπιστημης ιστορίας». Η σφαιρική ιστορία, ή συνολική ιστορία, ή ιστορία της μακράς διάρκειας, ή κοινωνική ιστορία είναι μιά άλλη ιστορία γιατί είναι ή ιστορία του άλλου. Μέσα από το παράδειγμα λοιπόν και την πράξη δομείται ή ιστορία-άντισταση που, σέ τελευταία ανάλυση, είναι ιστορία-πρόβλημα.

Η ιστορία, όμως, του «άλλου» δομείται κυρίως μέσα από την ούσιαστική – και όχι διακηρυκτική – διασταύρωση ή, καλύτερα, σύγκλιση των κοινωνικών επιστημών, και ιδιαίτερα της ανθρωπολογίας με την ιστορία.³¹ Στην εισαγωγή τους στον πρώτο από τους τρεις τόμους του *Faire de l'histoire* (Τό έργο της ιστορίας) ο Ζάκ Λέ Γκόφ και ο Πιέρ Νορά γράφουν:

«Εδώ προβάλλει ή μείζων πρόκληση στην οποία όφείλει να απαντήσει ή καινούρια ιστορία: ή πρόκληση των άλλων επιστημών του ανθρώπου. Στο πεδίο που κατείχε μόνη της ως σύστημα διαχρονικής έρμηνείας των κοινωνιών έχουν εισβάλει από άπροσδιόριστα σύνορα άλλες επιστήμες που απειλούν να την κυριεύσουν και να την διαλύσουν. Η έθνολογία άσκει εδώ την πιό αποπλανητική έλξη· άρνούμενη τό πρωτείο του γραπτού και την τυραννία του συμβάντος έλκει την ιστορία προς την άργή (*lente*), την σχεδόν άκίνητη ιστορία της μεγάλης διάρκειας, όπως την έννοει ο Μπροντέλ» (1974, τομ. 1, σελ. XI. Χρησιμοποiw – με μικρές αλλαγές – την έλλην. μεταφρ. 1981, σελ. 12).

Με τὰ *Annales*, αρχικά, και τό *Past and Present* και την *Review*, αργότερα, έχουμε μιά σημαντική επιστημολογική τομή³²: την έξερεύνηση της προβιομηχανικής κοινωνίας ως άλλης κοινωνίας. Έχουμε δηλαδή ανθρωπολογική προοπτική ήδη στην ιστοριογραφία του μεσοπολέμου και μετά, ενώ ή ανθρωπολογία άποκτά (όταν και όπως την άποκτά) ιστορική προοπτική άρκετά αργότερα, όταν οι ανθρωπολόγοι βγαίνουν από τό καθούκι τους και άρχίζουν να δίνουν στίς τυπολογικές διακρίσεις άνάμεσα σέ πρωτόγονες ή άρχαϊκές ή παραδοσιακές κοινωνίες και σέ σύγχρονες ή δυτικές κοινωνίες τίς ιστορικές τους διαστάσεις. Καθώς, λοιπόν, οι ανθρωπολόγοι (και οι άρχαιολόγοι) άρχίζουν να επεξεργάζονται συστηματικά τίς πηγές τους, άνακαλύπτουν ότι ο στατικός χαρακτήρας των λεγόμενων πρωτόγονων ή παραδοσιακών κοινωνιών δέν ήταν παρά όπτική άπάτη που όφειλονταν στην τεχνική της έρευνας και στην προοπτική της θεωρίας και, βέβαια, στίς ιδεολογικές προκαταλήψεις: αυτές οι κοινωνίες φαίνονται άνιστορικές μόνο όσο οι ανθρωπολόγοι είναι άνίκανοι να άποκαταστήσουν την ιστορία τους. Φαίνονταν στατικές και άκίνητες, ψυχρές και άμετάβλητες, καταδικασμένες να άναπαράγονται χωρίς αλλαγές και ρήξεις, μόνο όσο καιρό οι συγκρούσεις, ή πάλη από τήν μετασχηματισμοί μένουν κρυμμένοι κάτω από την έπιφανειακή αύστηρή τελετουργικότητα και συμβατικότητα της κοινωνικής ζωής³³ και κάτω από τον μή-ιστορικό λόγο (*discours*) των ανθρωπολόγων.

Η μελέτη, ωστόσο, του «άλλου» (στην έννοια του κρυμμένου, αυτού που καταπιέζεται στην ιστορία και από την ιστορία) υπάρχει ως ιδέα και ως πράξη ήδη στά *Annales* του μεσοπολέμου. Και πάλι θά στραφούμε στη

μελέτη του Μπλόκ για τους θαυματοουργούς βασιλιάδες, που είναι ένα θαυμάσιο σχετικό παράδειγμα.

Ας θυμηθούμε τό πρόβλημά του: πώς είναι δυνατό να διατηρήθηκαν τόσα χρόνια οι συλλογικές πλάνες. Ο Μπλόκ έπιχειρεί να διεισδύσει κατευθείαν στο κρυμμένο σύστημα των παραστάσεων. Αυτό που άλλοι ιστορικοί τό έξηγουσαν ως κατάλοιπο, επιβίωμα, από άλλες «πρωτόγονες» εποχές, ως παραξενιά ή άφέλεια και άπλοϊκότητα, δηλαδή την πίστη στη θαυματοουργή δύναμη των βασιλιάδων στην Άγγλία και τή Γαλλία, ο Μπλόκ τό θεωρεί ως ένα φαινόμενο που είναι φορτισμένο με *κοινωνική σημασία* άκριβώς έξαιτίας του *πериθωριακού* του χαρακτήρα. (Με τον ίδιο άκριβώς τρόπο που οι ανθρωπολόγοι και οι ιστορικοί σήμερα πιά προκαλούνται να προσπαθήσουν να δούν μήπως κάποιο σημαντικό κοινωνικό «μήνυμα» έχει έπενδυθεί σέ μιά άσημαντη μορφή και έχει έτσι διατηρηθεί ενεργό κάτω από την άδιαφάνεια της κοινωνικής ζωής.) Ο Μπλόκ μάς δείχνει τό πώς ή έμμونه ύπενθύμιση μιάς μυθικής λειτουργίας του βασιλιά – ότι έχει θεραπευτικές ικανότητες – πρόσφερε συμβολικά τή βάση για τον ιερό, και άρα νόμιμο, χαρακτήρα της βασιλικής δύναμης, χαρακτήρα που οι θεσμοί μετά άπλως τον έπιβεβαίωναν.

Αυτό άκριβώς είναι ένα χαρακτηριστικό που έπισημαίνουν οι ανθρωπολόγοι σέ σχέση με τή λειτουργία των ιεραρχημένων ή διαστρωματωμένων κοινωνιών· ότι δηλαδή, για να μπορέσει να άναπαραχθεί μιά τέτοια κοινωνία, πρέπει κατά κάποιο τρόπο να συσκοτίσει τή διαφάνεια των μηχανισμών λειτουργίας της, να κρύβει τους μηχανισμούς έξουσίας. Οι ανθρωπολόγοι – όρισμένοι³⁴,

30. Η άνακάλυψη του «άλλου», της έτερογένειας των πολιτισμών και των κοινωνιών έρχεται βασικά μέσα από τό έργο του E.E. Evans – Pritchard και του Chaudé Lévi-Strauss.

31. Δέν πρόκειται άκριβώς για διεπιστημονικότητα (*interdisciplinité*), αλλά για πολυεπιστημονικότητα (*pluridisciplinité*). Έδώ, βέβαια, συμβαίνει ένα παράδοξο: ή ιστορία καταφεύγει στην ανθρωπολογία, που έχει σφυρηλατήσει τίς δικές της έννοιες και τίς δικές της μεθόδους άκριβώς έπειδή τό (περιορισμένο, τελικά) αντικείμενό της: οι λεγόμενες πρωτόγονες κοινωνίες ήταν κοινωνίες ενός ιδιαίτερου τύπου ως προς τή δυτική καπιταλιστική κοινωνία και οι έννοιες του ιστορικού υλισμού (άλλά και της θετικιστικής ιστορίας) δέν μπορούν να εφαρμοστούν στίς περιπτώσεις αυτές. Ο ιστορικός που άσχολεϊται με ταξικές κοινωνίες όπου τό Κράτος κατέχει ιδιαίτερη θέση, ζητά τώρα από την ανθρωπολογία έργαλεία («έπιχειρησιακές έννοιες») και αυτό γίνεται σέ μιά φάση όπου ή ανθρωπολογία γνωρίζει μιά κρίση και τείνει να επαναπροσδιορίσει τό αντικείμενό της και τή λειτουργία της σέ σχέση με τον ιστορικό υλισμό (βλ. M. Crenon και M. Robin, όπ. παραπ.).

Πάντως τό πρόβλημα εξακολουθεί να ύπάρχει και άφορά όχι είδικά την ιστορία ή την ανθρωπολογία, αλλά τή φύση και τό χαρακτήρα της ίδιας της διεπιστημονικότητας ή της ένιαισποίησης των έπιστημών. Λογουχάρη, όπως παρατηρεί ο Revel (όπ. παραπ., 15), «για τον Simiand ή ένότητα στο χώρο των κοινωνικών έπιστημών καθορίζεται ως ένότητα στο επίπεδο της μεθόδου: με τή μέθοδο ή ιστορία θά δομησει τό “αντικείμενό” της που θά γίνει έτσι όμολογο προς τὰ αντικείμενα των άλλων κοινωνικών έπιστημών. Μιά γενιά αργότερα τό επιστημολογικό μοντέλο αλλάζει. Σημείο άναφοράς δέν είναι πιά ή μέθοδος, αλλά τό αντικείμενο της μελέτης: ο (ιστορικός) άνθρωπος, που γίνεται έτσι ή δυνητική έστία, ο πόλος για συλλογικά έρευνητικά προγράμματα στο πεδίο που στη Γαλλία συνηθίζεται να όνομάζεται *έπιστήμη του ανθρώπου* (*science de l'homme*) ή *ανθρωπιστικές έπιστήμες* (*sciences humaines*), δηλαδή στο πεδίο των κοινωνικών έπιστημών».

(βλ. και τό άρθρο του F. Furet, όπ. παραπ., καθώς και ένα άλλο άρθρο του «En marge des Annales. Histoire et sciences sociales» *le débat* 17 Δεκ. (1981).

τουλάχιστον, από αυτούς – γνωρίζουν καλά σήμερα ότι πρέπει να ξεπεράσουν αυτό που μία κοινωνία «πιστεύει» για τον εαυτό της (αυτό που τόσο απροβλημάτιστα κατέγραφε η εθνογραφική έρευνα και τό μετέτρεπε σε έρμηνεία) για να καταλάβουν τη λειτουργία της.

Η κίνηση προς την *ανθρωπολογική ιστορία*, την *ανδρομική εθνογραφία* (retrospective ethnography) ή, αν θέλετε, την *ιστορική ανθρωπολογία* (που είναι μερικά μόνο από τα ποικίλα ονόματα που χρησιμοποιούνται σήμερα) δεν είναι ένα καινούριο κλαδί που μπολιάστηκε στο δέντρο των *Annales*. Οι σπόροι της υπήρχαν ήδη στις πρώτες διακηρύξεις και στους πρώτους καρπούς της σχολής. Υπήρχαν, όταν οι ιστορικοί εγκατέλειψαν τα ύπουργικά γραφεία, τα ανάκτορα και τα πεδία των μαχών και «βγήκαν» να παρατηρήσουν τις κοινωνικές όραδες «ζωντανές», όπως οι ιμπρεσιονιστές εγκατέλειψαν τα στούντιο κι έστησαν τα τελάρα τους στην ύπαιθρο να ζωγραφίσουν την φύση «ζωντανή», να συλλάβουν τό χρώμα και τό φως (Burguière, *Review* 1:3/4, 199).

Αυτή η ανθρωπολογική θεώρηση των κοινωνιών σέ βάθος οδηγεί στην *ιστορική εθνογραφία*³⁵, που δεν είναι απαραίτητο να ασχολείται αποκλειστικά και μόνο με τό άπαισιότερο παρελθόν. Ο στόχος, ωστόσο, των ιστορικών είναι κυρίαρχα να αποκαταστήσουν την καθημερινή ζωή του παρελθόντος στις πραγματικές της διαστάσεις, στους δικούς της ρυθμούς και χρόνους, στο δικό της ή τά δικά της συστήματα αξιών. Και, όπως προσπαθήσαμε να τό δείξουμε, ο στόχος αυτός διακλαδίζεται: είτε προσπαθούν να αποκαταστήσουν αυτό τό σύνολο της ζωής για να μπορέσουν μετά να έρμηνεύσουν μέσα από αυτό και μέσα σ' αυτό τη συλλογική δράση, τις μορφές διαμαρτυρίας, τις αλλαγές, τις επαναστάσεις: τά διαμορφωτικά περιστατικά (τάση που κυριαρχεί στην αγγλοσαξονική σχολή) είτε ο στόχος τους ταυτίζεται με τό αντικείμενο της έρευνας και γίνεται αυτή καθαυτή η ανασύνθεση της ζωής στο συγκεκριμένο, κάθε φορά, χωρόχρονο. Από αυτή την άποψη (και με ανθρωπολογικούς όρους), η «Μεσόγειος», τό «Ρομάν», τό «Μονταγιού», τό «Λαγκντόκ», «Η Άγγλία της εργατικής τάξης», είναι *case-studies* που δείχνουν πώς ήταν και πώς λειτουργούσαν οι κοινωνίες αυτές. (Burguière, *οπ. παραπ.* 203).

Γιά παράδειγμα: Τό «Μονταγιού» του Λέ Ρουά Λαντυρί είναι ένα χαρακτηριστικό δείγμα ανδρομικής εθνογραφίας (Tilly, *οπ. παραπ.*, 212-3). Ο ιεροεξεταστής, ο επίσκοπος Ζάκ Φουριέ, είναι ο εθνογράφος. Ο Λέ Ρουά Λαντυρί μεταχειρίζεται τις καταθέσεις και τά έγγραφα των ανακριτικών διαδικασιών που άφορούσαν καταγγελίες για μαγεία, σά να είναι σημειώσεις από επιτόπια εθνογραφική έρευνα. Μέσα στά δύο μεγάλα τμήματα του βιβλίου βρίσκουμε τυπικά ανθρωπολογικά θέματα: σχέσεις ανάμεσα στά δύο φύλα, φλέρτ, γάμος, έρωτας, δουλιγιά, διασκέδασεις, χώροι συγκέντρωσης, μορφές άλληλεγγύης κ.ά. Αυτή η περιγραφή της καθημερινής ζωής σ' ένα μεσαιωνικό χωριό φωτίζεται από θαυμάσια πορτρέτα των κατοίκων του (οι σεξουαλικές περιπέτειες του τοπικού ιερέα Πιέρ Κλέργκ, οι περιπέτειες της πυργοδέσποινας Μπεατρίς-ντέ Πανισόλ, τά προβλήματα του βοσκου Μωρύ, οι περιπλανήσεις των αδελφών Ώτι).

Εδώ πιά δεν είναι μόνο οι γνώσεις για την καθημερινή ζωή των κατοίκων του Μονταγιού που διευρύνονται. Η περιγραφή της νοοτροπίας, της κοινωνίας και της οικονομίας δίνει στον ιστορικό την εύκαιρία να δείξει ότι μέσα στο όστρακο του φεουδαλισμού βρίσκεται κρυμμένος ένας πυρήνας κοινωνικής οργάνωσης που δομείται πάνω στην κεντρική θέση που έχει τό σπιτικό και ή οικογένεια, ένας πυρήνας οργάνωσης με μακρά διάρκεια.

Ο J. Le Goff³⁶ χαρακτηρίζει αυτή την κίνηση για μία άλλη ιστορία με έναν όρο που μάς φέρνει πολύ κοντά,

σχεδόν στην καρδιά της ανθρωπολογίας με ιστορική κατεύθυνση: την χαρακτηρίζει ως *απο-αρσενικοποίηση της ιστορίας*,

«...για την ανάπτυξη της ιστορίας των γυναικών, των παιδιών, της νεολαίας, του προφορικού πολιτισμού, των μη-δυτικών κοινωνιών και πολιτισμών, των πολιτισμών του περιθωρίου, του αγροτικού πληθυσμού και του πληθυσμού των πόλεων...».

Αυτή είναι ή ιστορία-πρόβλημα³⁷ και βρίσκεται στο κέντρο της έρευνας που σχετίζεται με τά *Annales*, τό *Pasi and Present* και την *Review* – τουλάχιστον.

Σέ τελευταία όμως ανάλυση, είναι ένας άλλος τρόπος πρακτικής της ιστορίας. Κι αν δεν πειθεί ή λογική της αντίστασής τους (όπως τουλάχιστον παρουσιάστηκε εδώ), μπορεί – νομίζω – να τον δεχτεί κανείς με όλες τις εσωτερικές του διαφοροποιήσεις, γιατί αυτές του δίνουν ζωή και τον κάνουν να αναζητά συνεχώς τό καινούριο. Ένα τρόπο ιστορίας που έχει τη δική του λογική και τά δικά του όρια – για να θυμηθούμε τον Λεβί-Στρώς. Λογική και όρια που επιτρέπουν στον Μπροντέλ να αρνείται γενναιόδωρα κάθε άλλου είδους ιστοριογραφία.

«Ποτέ δεν είπα κακή κουβέντα για την παραδοσιακή ιστοριογραφία [...] Θαυμάζω όλες τις μορφές ιστορίας, αλλά προτιμώ τη δική μου». (Braudel, *Review* 1:3/4, 251).

32. Βλ. αναλυτικά Burguière, *οπ. παραπάνω*.

33. «Έτσι ανοίγει ο δρόμος που οδηγεί από τη μελέτη της λαογραφίας στη γνήσια ιστορική ανθρωπολογία. Η προφορική παράδοση, εγκαταλειμμένη για πολύ καιρό στους έρασιτέχνες και στους θιασώτες της γραφικότητας, θεωρήθηκε τώρα από του ιστορικούς πλούσια σέ σημασίες, ακριβώς εξαιτίας του περιθωριακού της χαρακτήρα. Η επιφανειακή άσημαντότητά της στις κοινωνικές διεργασίες είναι ή απόδειξη ότι ένα σημαντικό μήνυμα έχει επενδυθεί σ' αυτήν και έχει διατηρηθεί» (Burguière, *οπ. παραπ.*, σελ. 200).

34. Όπως π.χ. P.P. Rey, M. Godelier, C. Mailloux, M. Augé G. Balandier αλλά και – από διάφορες όπτικές γωνίες – C. Lévi Strauss, M. Douglas, P. Bourdieu, E. R. Leach και άλλοι.

35. Ο J. Revel παρατηρεί ότι ο Braudel, τό 1958, όταν τό statu και τά επιτεύγματα της ιστορίας θά επέτρεπαν έναν θριαμβολογικό άφυσηλου τόνο, έγραψε θαρραλέα ότι «ή ιστορία, ή λιγότερο ίσως δομημένη από τις κοινωνικές επιστήμες, δέχεται μαθήματα από τους πολλούς της γείτονες και, ταυτόχρονα, κάνει μι προσπάθεια να τους περικυκλώσει». (*Review*, 1: 3/4, 17)

36. «L'Histoire de l'homme quotidien» στο *Histoire et Ethnologie* 1973.

37. Πρέπει να άναφερθούν οι (ιδιότυπες) σχέσεις του Ρολά Μπάρτ και του Μισέλ Φουκώ με τά *Annales*, σχέσεις για τί όποιες έχουν γραφτεί άρκετά. Σημειώνω εδώ μόνο τό πρόσφατο άρθρο της Λίζυ Τσιριμώκου «Ιστορία λογοτεχνίας και ιστορική ποιητική» που δημοσιεύτηκε μαζί με τη μετάφραση (άπό τη ίδια) του γνωστού άρθρου του Μπάρτ «Ιστορία ή Λογοτεχνία;» (που είχε πρωτοδημοσιευτεί στά *Annales* στο τμήμα Combats e Debats), 8λ. «Ο Πολίτης (λογοτεχνικός)» 47-48 (1982), 116-126 κα 106-115.

Γιά τό έργο του Φουκώ σχετικά με την «αρχαιολογία της γνώσης», την τρέλα, τη δύναμη, τη σεξουαλικότητα και άλλα, άρκεί νομίζω – να σημειώσει κανείς τά χαρακτηριστικά λόγια τοι Μπροντέλ «Ο συνάδελφός μου ο Michel Foucault, είναι [...], άπαι την άποψη της πολιτισμικής ιστορίας (histoire culturelle), ο μόνος διάδοχος του Lucien Febvre». (*Review*, 1: 3/4, 256).

